

تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

رهه نده کانی

ریفۆرمی ئایینی له ئه وروپا

(ئابووری، کۆمه لایه تی، سیاسی)

سامان حوسین ئه حمه د

بۆدابه زاندى جۆره ها كتيب: سردانى: (مُنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

لتحميل أنواع الكتب راجع: (مُنْتَدَى إِقْرَأَ الثَّقَافِي)

پدای دانلود کتابهای مختلف مراجعه: (منتدی اقرا الثقافی)

www.iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (کوردی ، عربی ، فارسی)

رەھبەندەكانى رىفۆرمى ئاينى لە نەوروپا
(ئابوورى، كۆمەلەيەتى، سىياسى)

رەھبەندەكانى رىفۆرمى ئاينى لە ئەوروپا (ئابوورى، كۆمەلەيەتى، سىياسى)

سامان حوسېن ئەحمەد

دەزگای توئۆینهو و بلاوکردنهوئی موکریانى

• رههئندهکانى ريفۆرمى ئايينى له ئەوروپا

(ئابوورى، کۆمهلايهتى، سياسى)

• نووسينى: سامان حوسين ئەحمەد

• ئەخشفەسازى ناوهوه: گۆران جەمال رواندى

• بەرگ: مراد بەهراميان

• ژمارەى سپاردن: ۱۳۶۱

• نرخ: ۳۰۰۰

• چاپى يەكەم ۲۰۰۷

• تیراژ: ۱۰۰۰

• چاپخانه: چاپخانهى خانى (مۆك)

زنجیرهى کتیب (۳۶۷)

هه‌موو مافێكى بۆ دەزگای موکریانى پارێزراره

مالپەر: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

پیشکە شکردن

ئەم کارە پیشکەشە بە:

- جەلال ئەنوەری ھاورپم.
- تەواوی ئەندامانی خانەوادە (کەم، دایکم، باوکم، خوشک و براکانم)

ناوەڕۆك

- ١ پێشه‌کی
- ٩ به‌شی یه‌که‌م: بارودۆخی ئه‌وروپا به‌ر له‌ بزووتنه‌وه
- ١١ باسی یه‌که‌م: چه‌مک و پێناسه‌ی بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرمی ئایینی
- ٢٠ باسی دووهم: گه‌شه‌سەندنی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاس‌ی به‌ر له‌ بزووتن
- ٢٠ ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م: گه‌شه‌سەندنی ئابووری
- ٢٨ ته‌وه‌ره‌ی دووهم: گه‌شه‌سەندنی کۆمه‌لایه‌تی
- ٣٠ ته‌وه‌ره‌ی سێیه‌م: گه‌شه‌سەندنی فیکر و رێنێسانس
- ٣٦ ته‌وه‌ره‌ی چواره‌م: گه‌شه‌سەندنی سیاس‌ی
- ٤٠ باسی سێیه‌م: کلێسای کاتۆلیکی
- ٤٠ ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م: بلا‌وبوونه‌وه‌ی ئایینی مه‌سیحی
- ٤٢ ته‌وه‌ره‌ی دووهم: جیا‌بوونه‌وه‌ی کلێسای کاتۆلیکی له‌ کلێسای
- ٤٥ ته‌وه‌ره‌ی سێیه‌م: ده‌سه‌لات و نفو‌زی کلێسای کاتۆلیکی
- ٥٢ باسی چواره‌م: هه‌ول و ته‌قه‌للا ریفۆرم‌خوا‌زیه‌کان به‌ر له‌ سه‌ده‌ی شازده
- ٦٣ به‌شی دووهم: سه‌ره‌له‌دان و بلا‌وبوونه‌وه‌ی بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرمی
- ٦٥ باسی یه‌که‌م: فا‌کته‌ر و زه‌مینه‌خۆشکه‌ره‌کانی ده‌رکه‌وتنی بزووتنه‌وه‌ی
- ٧٤ باسی دووهم: پێشه‌نگه‌کانی بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرمی ئایینی
- ٧٤ ته‌وه‌ره‌ی یه‌که‌م: مارت‌ن لوت‌ه‌ر و بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرم له‌ ئه‌لمانی
- ٨٨ ته‌وه‌ره‌ی دووهم: ئه‌لریک زوینگی
- ٩١ ته‌وه‌ره‌ی سێیه‌م: جۆن کال‌فن

- ۹۶ باسی سییەم : بلاؤبوونەوہی بزووتنەوہی ریفۆرمی ئایینی بە ناوچەکانی
- ۹۶ تەوہرە یە کەم: بلاؤبوونەوہی ریفۆرم لە ناوچەکانی ئەسکەندەناڤیا
- ۹۸ تەوہرە ی دووہم: بلاؤبوونەوہی ریفۆرم لە ناوچەکانی رۆژھەلاتی
- ۱۰۰ تەوہرە ی سییەم: بلاؤبوونەوہی ریفۆرم لە سکۆتلاند
- ۱۰۱ تەوہرە ی چوارەم: ریفۆرمی ئایینی لە ئینگلستان
- ۱۰۵ تەوہرە ی پێنجەم: بزووتنەوہی ریفۆرم لە فەرەنسا
- ۱۰۹ باسی چوارەم: جیاوازی نێوان پرۆتێستانتییەکان و دەرکەوتنی بزووتنەوہ
- ۱۰۹ تەوہرە ی یە کەم: ھاوڕایی و ناکوکی پێشەنگانی بزووتنەوہی
- ۱۱۱ تەوہرە ی دووہم: رەوتە ریفۆرغوازییە رادیکالەکان
- ۱۱۵ **بەشی سییەم: ریفۆرمی ئایینی و ئەنجامەکانی لە سەر ژھانی**
- ۱۱۹ باسی یە کەم : ئەنجامە ئابوورییەکان
- ۱۲۶ باسی دووہم : ئەنجامە کۆمەلایەتییەکان
- ۱۲۶ تەوہرە ی یە کەم : ئایینییەکان
- ۱۲۷ تەوہرە ی دووہم : دژە ریفۆرم
- ۱۲۹ تەوہرە ی سییەم : ستەمکاری ئایینی
- ۱۳۰ تەوہرە ی چوارەم : لیبەردیی ئایینی
- ۱۳۱ تەوہرە ی پێنجەم : ئازادی بیروپا و زانست
- ۱۳۴ تەوہرە ی شەشەم : میژوو

۱۳۵ تهوهره‌ی جهوتهم : فلهسه‌فه
۱۳۷ تهوهره‌ی هه‌شتم : کۆمه‌لایه‌تییه‌کان
۱۴۴ تهوهره‌ی نۆیه‌م : په‌روه‌رده و فی‌ربوون
۱۴۶ تهوهره‌ی ده‌یه‌م : نه‌ده‌ب و هونه‌ر
۱۴۹ تهوهره‌ی یازده‌هه‌م : کاریگه‌ری نه‌نجامه‌کانی بزووتنه‌وه‌ی
۱۵۰ باسی سییه‌م : نه‌نجامه‌ سیاسییه‌کان
۱۵۱ تهوهره‌ی یه‌که‌م : ململانیی سیاسی وجه‌نگه‌ نایینییه‌کان
۱۵۳ تهوهره‌ی دووه‌م : بیری سیاسی
۱۵۸ تهوهره‌ی سییه‌م : ریغۆرم و ناسیۆنالیزم
۱۵۹ نه‌نجام
۱۶۲ پاشکۆکان
۱۶۵ لیستی سه‌رچاوه‌کان
a Abstract

پیشەکی:

بزووتنه‌وی ریفۆرمی نایینی دیارده‌یه‌کی میژووی، کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی، فیکری، نایینی ئیجگار گرنګ و فره ره‌هه‌ندی میژووی نه‌وروپایه، که سهره‌تای سه‌ده‌ی شازده ناوچه‌کانی جیهانی کاتۆلیکی نه‌ورویای گرتوه و پتر له سه‌ده‌یه‌ک بوو به ره‌نگرێژکهری ته‌واوی رووداوه کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کانی شه‌و ناوچه‌یه و نه‌ه‌جامه‌کانی له‌ رۆژگاری خۆی و قۆناغه‌کانی دواتریشدا به نه‌ندازه‌یه‌کی له‌ پرئه‌هاتوو کاریگه‌ربوون له‌ ره‌وتی گه‌شه‌سهندنه کۆمه‌لایه‌تیه‌کاندا.

رووداوه‌کانی شه‌م بزووتنه‌وه‌یه نه‌گه‌رچی توندوتیژی و نه‌ه‌امه‌تیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی که‌م وینه‌ی خسته‌وه، به‌لام هاوکات شه‌م بزووتنه‌وه‌یه به‌وه له‌ نه‌ستۆگری هه‌ستیارترین شه‌رکی میژووی له قۆناغه‌کانی ره‌وتی گه‌شه‌سهندنی کۆمه‌لگای نه‌وروپا، به به‌ریاکردنی شه‌و هیرشه به‌رفراوان و کوشنده‌یه بۆ سه‌ر کلێسای کاتۆلیکی وه‌ک به‌ریه‌ستیکێ گه‌وره‌ی به‌ره‌وپیشچوونه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان که له‌و رۆژگاره‌دا له‌ توانای هه‌یج هه‌یزیکێ کۆمه‌لایه‌تی و میژوویدا نه‌بوو شه‌م لایه‌نه هه‌ستیاره بوروژنیت، سه‌ره‌ه‌جام به‌ رووداوه‌کانی شه‌م بزووتنه‌وه‌یه کلێسا هه‌نگاوه‌کانی به‌ره‌و ته‌ریکه‌ه‌وتن له‌ ژبانی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی ده‌ستپێکرد و زه‌مینه‌ی خۆسه‌پاندنی عه‌قل به‌سه‌ر ته‌واوی کایه‌کانی ژبانی مرۆڤدا ده‌رکه‌وت و رووداوه‌کانی شه‌م بزووتنه‌وه‌یه به‌وون به‌ رێخۆشکه‌ریکی گه‌وره‌ی شکۆفاکردنی شتوازی نوێی ژبانی نابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و فیکری و بارته‌قای بزووتنه‌وه‌ی رێنێسانس کاریگه‌ر به‌وون له‌سه‌ر ره‌وتی گه‌شه‌سهندنه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان و گواسته‌وه‌ی کۆمه‌لگا له‌ سه‌ده نیه‌ه‌غیه‌کانه‌وه به‌ره‌و سه‌ده نوێه‌کان.

هه‌لبێاردنی شه‌م بابه‌ته: (کاریگه‌ری و نه‌ه‌جامه‌کانی بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرمی نایینی له‌ نه‌وروپا) له‌و روانگه‌یه‌وه دیت که تا شه‌م‌پۆش وه‌ک پیتیست خۆینه‌ری کورد له‌م دیارده گرنګ و پیر بایه‌خه‌ی میژووی شارستانیه‌تی نه‌وروپا به‌تاگا نین و کتێبخانه‌ی کوردی نه‌ک هه‌ر له‌باره‌ی ریفۆرمی نایینییه‌وه، بگه‌ر ته‌واوی میژووی نه‌وروپاوه به‌ راده‌یه‌کی زۆر هه‌ژار و ده‌ستکۆرته، به‌ده‌ر له‌چه‌ند هه‌ولێک که به‌شی زۆریان وه‌رگێڕانن شتیکی شه‌وتۆ له‌ به‌رده‌ستدا نییه، که

شایسته‌ی بایه‌خ و گرنگی نهم بابه‌ته بیټ، نهمه وټرای نه‌وه‌ی که تا نیستا له کوردستاندا لیکولینه‌وه‌یه‌کی نه‌کادیمیانه ده‌بار‌ه‌ی میژووی نه‌ورویا به‌گشتی و ریفورمی نایینی به‌تایبه‌تی نه‌نجامنه‌دراوه، تنها نه‌وه نه‌بیټ که لیکولینه‌وه‌یه‌کی به‌راوردکارانه له نیوان ریفورمی نایینی مه‌سیحی و ریفورمی فیکری له‌نیسلامدا به‌ناونیشانی (الأصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالأصلاح الفكري في الإسلام) له دووتوتی ماستر نامه‌یه‌کدا له‌لاینه (کابان عبدالکریم علی) هه پشکه‌ش به‌کوليجی شهریه و خویندنی نیسلامی زانکوی سه‌لاحددین کراوه که نه‌میش جگه له‌وه‌ی به‌زمانی عمره‌بی نووسراوه، هاوکات به‌پیتی پسپوزیه‌کی خوی پتر له روانگه‌یه‌کی نایینی و تیؤلوجیه‌یه‌ نهم باسه‌ی تاوتوتیکردوه و که‌متر وه‌ک دیارده‌یه‌کی میژوویی و کومه‌لایه‌تی و سیاسی مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا کردوه، له‌کاتیکدا نیتمه به‌گرنگی ده‌زانی، که خویندنی کورد پتر شاره‌زایی و ناشنايه‌تی له‌مهر نهم دیارده میژوویی به‌پیدا بکات نه‌ک تنها وه‌ک بابه‌تیکی میژوویی، به‌لکو وه‌ک پیوستیه‌کی کومه‌لایه‌تی و سیاسی و فیکری بۆ نه‌و قوناغی که له‌م رۆزگارده‌ا ناچه‌که‌ی پیدا تیپهر ده‌بیټ که نه‌مه له‌دریژه‌ی رووداوه‌کانی نهم لیکولینه‌وه‌یه‌دا پتر ده‌رده‌که‌وی.

ناماهی نهم لیکولینه‌وه‌یه‌ نه‌ویه که لیکدانه‌وه‌یه‌کی ورد و نه‌کادیمیانه‌ی فاکتور و نه‌نجامه‌کانی نهم دیارده میژوویه له‌سهر بنه‌مای میژوویی، کومه‌لایه‌تی، نابووری، سیاسی و فیکری وه‌ک ده‌روازه‌یه‌ک بۆ نه‌نجامدانی لیکولینه‌وه‌ی فراوانتر و به‌پیتزتر بخته به‌رده‌ست و نهم هه‌وله‌ بیټه سه‌ره‌تایه‌ک بۆ ده‌رکه‌وتنی هه‌وله نه‌کادیمی و زانستیه‌کان بۆ لیکولینه‌وه و دیراسه‌کردنی میژوو و شارستانییه‌ته جیا‌جیا‌کانی تر له‌ پیناو ده‌وله‌مه‌ندکردنی نهم کایه مه‌عرفیه به‌سوودهرگرتن له‌ نه‌زمون و به‌ره‌می فیکری و مادی نه‌و ژیا‌رانه، جگه له‌وه‌ی مه‌به‌ستمانه بایه‌خی میژوویی راسته‌قینه‌ی نهم بزافه میژوویی وه‌ک قوناغیکی گرنگی که‌شه‌ندنی کومه‌لایه‌تی بجه‌ینه‌پوو و نه‌وه بلټین که فاکتوره‌کانی نهم بزوتنه‌وه‌یه گوزارشت له‌ که‌شه‌کردنه کومه‌لایه‌تییه‌کان ده‌که‌ن و نه‌نجامه‌کانیشی به‌شیکی دانه‌پراون له‌ ره‌وتی به‌ره‌وپیشچوونی کومه‌لگای نه‌ورویا، هه‌روه‌ها ویستمانه نه‌و تیگه‌یشتنه بره‌وپیننه‌وه که نهم بزوتنه‌وه‌یه تنها وه‌ک دیارده‌یه‌کی نایینی و کیشه‌ی نیوان پساوانی نایینی و هه‌ولی چاره‌سهرکردنی گنده‌لی ژیا‌نی نایینی ده‌زانن.

میتۆدی لیکولینه‌وه‌که : به‌پیتیه‌ی که په‌یوه‌ندییه‌کی به‌یه‌کداچوو و تیکنالۆسکاو له‌نیوان میتۆده جیا‌جیا‌کانی لیکولینه‌وه‌دا هه‌یه، که وایکردوه رۆزجار پابه‌ند بوون تنها به‌یه‌ک

میتۆدی دیاریکراوه وهك ریبازی زانستی له نهغامدانی لیکۆلینه وهیه کی نهکادییدا مهرج نهییت، بهلکو بهییتی سروشتی لیکۆلینه وهکه دهرده کهویتی، بهمهش بۆ گهیشتن به ناماغه کان له لیکۆلینه وهیه کدا رهنگه زۆر جار تیکهه لکیشی لهنیوان چهند میتۆدیک بخوازیست، بۆیه نهگهرچی سروشتی بابهته کهی ئیتمه که له قۆناغیکی دیاریکراوی گهشه سهندنی کۆمه لایهتی و فیکری دهکۆلینه وه و شیکردنه وهی لیکه وهته و ره ههنده کانی دیاردهیه کی میتۆوییه، نه مهش پهیره وکردنی میتۆدی (شیکاری - التحلیلی) دهخوازیست، بهلام زۆرجار لهپیناو خزمهتکردن به کیشه سه ره کییه که و گهیشتن به راستیه کان په نامان بردۆته بهر میتۆدی (گیژانه وه - السرد) و ویستومانه له ربی دهق و بهلگه نامه و گیژانه وهی رهوتی رووداوه کانه وه پتر له ناماغی لیکۆلینه وه که نزیک ببینه وه.

گرفته کانی نووسینه وهی ئهم لیکۆلینه وهیه : لیکۆلینه وه له بابه تیکی وهك ریفۆرمی ئایینی گرنگ و هه مه لایهن، وهك به شیک له میژووی ئه وروپا له ناوچه یه کی وهك کوردستاندا کارێکی ئاسان ناییت و بیگومان کۆمه لیک گرفت و ناستهنگی دیته ری که کهمی سه رچاوه و له بهرده ستدانه بوونی بری پتویست له بهلگه نامه و دیکۆمیننتی میژوویی بۆ دهوله مه نترکردنی بابه ته که بهر له هه مووانه و هه ژاری و زۆرجار ههر نه بوونی ئهم سه رچاوانه له کتیبخانه کانی کوردستان و ته نانه ت عیراقیش گرفتی گه ورمه مان بوون. نه شاره زایمان له زمانه ئه وروپییه کان، تایبته زمانی ئه لمانی گرفتیکی تری نووسینه وهی ئهم لیکۆلینه وهیه بوو که له راستیدا به زانینی ئهم زمانه، یان ههر یه کیک له زمانه ئه وروپییه کانی تر ئهم لیکۆلینه وهیه هینده ی تر دهوله مه ند و پر زانیاریتر ده بوو.

ئهم نامه یه له م پیتشه کییه و سی بهش و نه غام و پاشکۆکان و لیستی سه رچاوه کان و کورته ی لیکۆلینه وه که پتکهاته وه و ههر به شیک به سه ر چهند باسێک و باسه کانیش به سه ر چهند ته وهریه کدا دابهشکراون به عۆره :

بهشی یه کم :

ئهم بهشه که بۆ زانینی پیتاسه و چه مکی ریفۆرم و بارودۆخی جیهانی کاتۆلیکی بهر له سه ده ی شازده ته رخا نکراوه و گه شه سهندنه ئابووری و کۆمه لایهتی و فیکری و سیاسیه کان و ههول و ته قه لا ریفۆرمخوازییه کانی بهر له و سه ده یه ده خاته روو، بۆ چوار باسی سه ره کی دابهشکراوه بهم شێوه :

باسی یه کهم:

لەم باسدا ئاماژە بە بزوتنەوێ ریفۆرمی ئایینی کراوە لە رووی زمانەوانییەو و چەمک و پێناسە جیا جیاکانی ئەم بزوتنەوێە لە تیروانینە جیا جیاکانەو خراوەتەرۆو.

باسی دووهم :

ئەم باسە کە بەسەر چوار تەوێردا دابەشکراوە، بۆ خستەنەرۆوی ئەو گەشەسەندنانە تەرخانکراوە، کە بەر لە سەدە ی شازدە ژێانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسیی جیهانی کاتۆلیکی گرتبوووە. لە تەوێردە یە کەمدا ئەو گەشەسەندنە ئابوورییەکان روونکراوەتەو. تەوێردە ی دووهم باس لەو گۆرانکاریانە دەکات کە بەر لە سەدە ی شازدە بەسەر پێکھاتە ی کۆمەڵایەتی ئەو ناوچەیدا هاتووە. لە تەوێردە ی سییەمیشدا باس لە گەشەسەندنە ی فیزیوون و فیکر کراوە و هەولمانداو لەرێی شیکردنەوێ ئەو گەشەسەندنانەو باس لە بزوتنەوێ رێنێساس بکەین وەک بەشیکی گرنگی گەشەسەندنە ی فیکری بەر لەم بزوتنەوێە لەو ناوچەیدا. تەوێردە ی چوارەمیش بریتیە لە باسکردنە ی ئەو گۆرانکاریانە ی کە لە کۆتایی سەدە نێو غییەکاندا فۆرمی سیاسیی ناوچە کە ی گرتەو و نەخشە ی سیاسیی ئەو ناوچە یە لە کاتی دەسپێکی ئەم بزوتنەوێەدا خراوەتەرۆو.

باسی سییەم :

کە بۆ میژووی بلابوونەوێ ئایینی مەسیحی و دەرکەوتنە ی کلیسای کاتۆلیکی وەک هیژێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی دونیایی و بالادەستبوونی بەسەر تەوای کایەکانی ژياندا و دواچار دوورکەوتنەوێ لە بنەما و پرەنسیپەکانی ئایینی مەسیحی و هەنگاونانی بەرەو گەندەلبوون تەرخانکراوە و بەسەر سێ تەوێردا دابەشکراوە. تەوێردە ی یە کەم چۆنییەتی بلابوونەوێ ئایینی مەسیحی و پەهاویشتنی بەرەو ناوچە رۆژناواییەکانی نیمپراتۆریای رۆمانی و دواتریش دەرکەوتنە ی وەک ئایینی فەرەمی ولات رووندەکاتەو. لە تەوێردە ی دووهمدا هۆکار و هەنگاوەکانی جیابوونەوێ کلیسا و دەرکەوتنە ی کلیسای رۆما وەک پێشەرەو ی رۆحی کلیساکانی رۆژناوای نیمپراتۆریای رۆمانی باسکراوە. تەوێردە ی سییەمیش قۆناغەکانی فراوانبوونی دەسلالت و نفوزی کلیسای کاتۆلیکی دەخاتەرۆو، هەر لەم تەوێردە یەشدا هەلپە و هەولکانی کلیسا بۆ کۆکردنەوێ سەرەوت و سامان باسکراوە و هەنگاوەکانی بەرەو گەندەلبوون و دەرکەوتنە ی وەک ئۆرگانێکی دونیایی گەرە خراوەتەرۆو.

باسی چوارم:

لهم باسدا که بۆ نمو هوول و تهقه لا ريفورمخوازيبانه تهرخانکراوه، که بمر لهسهدهی شازده رووبه پرووی کلّيسای کاتولیکی بوونه تهوه، باس له سهره تاگرتن و گهشه کردنی بزافه دژه کلّيساييه کان کراوه همر لهسهدهی يازدهوه تا ده رکه وتنی بزووتنه وهی ريفورمی نايینی و تيشک خراوته سهر نمو هوولانهی له کوّتابی سهدهی دوازهوه ناوچه کانی باشووری فهره نسای گرتۆتموه وهک نه لیبیجنسی و والدينسيه کان و دواتریش ناماژه یهو هوولانه دراوه، که لهسهدهی چواردهوه له زانکۆکانهوه ده رکه وتن و بوونه بناغیه که بۆ بزافه کانی دواي خۆيان، تايبعت (جۆن ویکلف) له نینگلستان و (جۆن هس) له بۆهیمیا و ناماژهش به ههولّی (سافوئا رۆلای) نیتالی و رووبه پرووبوونه وهی لۆلاردیه کان کراوه، وێرای شهوهی ههولدراره شهوهولانه بخریته پروو که کلّيسای کاتولیکی بۆ خۆپاراستن و خهفه کردنی نهم هوولانه داویه تی.

بهشی دووهم:

نهم به شهش به چوار باسی سهره کی باس له فاکتهره کانی نهم بزووتنه وهیه و ژيانی پیشهنگه کانی و بلاوبوونه وهی ريفورم به ناوچه کانی جیهانی کاتولیکیدا ده کات به مجۆره:

باسی یه کهم:

تایبته به لیکدانه وهی نمو فاکتهر و رێخۆشکه ریبانهی که هه لومه رچی ده رکه وتنی نهم بزووتنه وه گشتگیره یان کردوه و تیايدا ههولدراره گه شه سندنه ئابووری و کۆمه لایه تی و فیکری و سیاسیه کانی ده رکه وتنی نمو هه لومه رچه میژوویه له سهره تای سهده ی شازده دا روونبکریته وه.

باسی دووهم:

تایبته به باسکردنی ژيان و کاری سیّ پیشهنگه به ناویانگه که ی نهم بزووتنه وهیه (لوتهر) و (زۆتینگلی) و (کالفن) و له سیّ تهوه ره پێکهاتوه.

تهوه ره ی یه کهم وێرای لیکدانه وهی نمو فاکتهرانه ی که نه لمانیا یان کرده له بارتیرین شوینی تهقینه وهی نهم بزووتنه وهیه، باس له ژيان و کار و رۆلّی (لوتهر) له ده رکه وتن و بلاوبوونه وهی نهم بزووتنه وهیه ده کات. تهوه ره ی دووهم تایبته به باسکردنی ژيان و کاره کانی (زۆتینگلی). له تهوه ره ی سییه میشدا باس له که سایه تی و رۆلّ و کاریگه ری پیشهنگی هه ره چالاکی نهم بزووتنه وهیه (جۆن کالفن) کراوه، همر له سهره تای کاره کانییه وه له پاریس تا مردنی له جنیف.

تەرەپى ئەم باسەش تېشك دەخاتە سەر پەيوەندى نىۋان رووداۋەكانى ئەم بزۈوتنەۋەيە و
دەرگەۋتنى خەسلەت و سىما كۆمەلەيتى و سىياسىيەكانى ناسىۋناليزم.
هيوادارين بەم كارەمان توانىيىتمان ديارىيەكى شياۋ پېشكەش بە كىتېخانەى كوردى
بەكەين كە لەم جۆرە بۈارە پىۋىستەدا بەداخەۋە گەلەك ھەزارە.

بەشى يەكەم

**بارودۇخى ئەوروپا بەر لە بزوتنەۋەدى
رىفۇرمى ئايىنى لە سەدەدى شازدەدا**

دهسټپيډه کات^(۵) و (زوينگلی) و (کالفن) بوون به ديارترين پيشه‌نگه‌کانی و رووداوه‌کانی تا نيوه دوه‌می سده‌ی هغه به‌رده‌وام ده‌بيت و چندين نه‌نجامي نابوری و کومه‌لايه‌تی و سياسی و فیکری ... هتد ليده‌که‌ويتته‌وه و کليسا کاتوليکی پارچه‌پارچه ده‌کات و چندين نايينزای نايینی ليده‌که‌ويتته‌وه که پروټيسټانتيزم ديارترينيانه و ده‌بيت يه‌کيک له سی کليسا سره‌کييه‌که‌ی نايینی مه‌سیخی^(۶).

هه‌رچه‌نده سره‌تا به‌شی هه‌ره زوری گروپه ياخي‌بوه‌کان له کليسا کاتوليکی خويان به پروټيسټانت ناوړه‌د ده‌کرد^(۷)، تاييه‌ت له سالی (۱۵۲۹ ز) به‌دواوه، که له‌وشه‌ی (Protest) وه هاتوه و مانای (ناړه‌زایی - ره‌تکرده‌وه) ده‌به‌خشيت، نه‌مه‌ش وه ناماژه‌کردن به‌و ناړه‌زاييه‌ی ميره لوتره‌ريه‌کانی ته‌لمايا له‌و ساله‌دا و له‌نه‌غومونه‌ی شاری سپيرس (Spire) دا به‌رانبره‌ر ټيمپراتور (چارلسی پينجهم) (۱۵۱۹-۱۵۵۸ ز) نواندينان بؤ دا‌کوکی‌کردن له‌و مافانه‌ی که له نه‌غومونه‌ی سالی (۱۵۲۶ ز) دا ده‌سته‌به‌ريان کردبو^(۸)، به‌لام وشه‌ی ريفورم‌خواز پتر بؤ لايه‌نگرانی (کالفن) به‌کارده‌هات^(۹) که‌چی به تپه‌پوونی کات

(۵) هه‌رچه‌نده به‌ر له‌و ميژوهه چندين ته‌قه‌للای ريفورم‌خوازی دراون که دواتر باسده‌کړين، به‌لام سرچاوه‌کان هم زاراويه بؤ رووداوه‌کانی نو ماويه به‌کاردين، نه‌گرچی له ده‌ستيشان‌کردنی سالی ده‌سټيکيدا جياوازن، همن ۳۱ ی ټوکتوري سالی (۱۵۱۷ ز) دياریده‌که‌ن، واته نو روژی لوتره (۹۵) به‌نده‌که‌ی له‌ده‌رگای کليسا ټيټه‌برگ هه‌لواسی. پروانه :

Adrian Hastings, The Oxford Companion to Christian Thought, Oxford University Press, 2000, P.601; "The New Encyclopedia Britannica", Vol.9, 15th Edition, 1986, P.995 .

به‌لام همن سالی (۱۵۲۰ ز) به‌ده‌سته‌پيټکی ده‌زانن که (لوتره) گر له (پرياري بيټه‌ريوونی :کليسا) به‌رده‌دات. پروانه :

F.Cuizot, The History of Civilization in Europe, G. Bell and Sons, LTD, London, 1924, P.215.

(6) "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 9, P. 995.

(۷) زور جار (ئينجیلیی - Evangelical) پشان به‌کارده‌هتتا بؤ خوجيا‌کرده‌وه له کاتوليکه‌کان، بويه نيستا زورجار به نينجیلی ده‌ناسرين. پروانه "The New Encyclopedia Britannica", Vol.9, P. 996.

(8) Arthur Hassll, European History. Chronologically Arranged (476-1920), Macmillan and Co., London, 1925, P.118.

(9) "The New Encyclopedia Britannica", Vol.9, P. 996.

ریفۆرم بوو بهو زاراوه‌یه‌ی که ناماژه به ته‌واوی رووداوه‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه بکات له نێو میژوونووساندا، تایبەت له‌سه‌ده‌ی نۆژده به‌دواوه^(۱۰).

ئه‌گەرچی تا ئێستاش ژماره‌یه‌ک له میژوونووسان کاتێک باسی ئەم بزووتنه‌وه‌یه ده‌که‌ن ده‌سته‌واژه‌ی (بزووتنه‌وه‌ی پرۆتێستانتی) به‌کارده‌ین، به‌لام ئەم ده‌سته‌واژه‌یه زۆر له‌وه به‌رته‌سکتره که بتوانیت ناماژه به ته‌واوی رووداوه‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه بکات، چونکه چه‌ندین گرووپ و تیره‌ی یاخیبوو ده‌رکه‌وتن که به‌ناوی پرۆتێستانتی رازینه‌بوون، له‌وانه (ئه‌ناباپتیست – Anabaptist و پیۆریتان – Puritan و هتد ..) وێرای (دژه ریفۆرمی کاتۆلیکیه‌کان – Counter Reformation)^(۱۱) پرۆتێستانتیش بوو به‌یه‌کێک له‌و گرووپه‌ یاخیانه، بۆیه ئێمه به‌کارهێنانی (ریفۆرم – Reform) به‌شیاوتر ده‌زانین که بتوانیت گوزارشت له‌سه‌رله‌به‌ری رووداوه‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه بکات.

زاراوه‌ی ریفۆرم دوا‌ی ئەوه‌ی ئەم مانا میژووبیه‌ی وەرگرت، له‌فه‌ره‌هنگی هه‌ر یه‌ک له کاتۆلیک و پرۆتێستانتیه‌کاندا لێکدانه‌وه‌ی جیاوازی بۆ کرا. کاتۆلیکه‌کان ئه‌گەرچی زۆرێک له میژوونووسه‌کانیان له‌م دوا‌دا‌ییه‌وه‌ ناماژه به‌گه‌نده‌لییه‌کانی کلێسای سه‌ده نێوه‌غیییه‌کان و نه‌کارایی له‌خۆگۆنجاندن له‌گه‌ڵ ره‌وشه‌ نوێیه‌که‌دا ده‌که‌ن، به‌لام به‌شیوه‌یه‌کی گشتی به‌کارهێنانی ئەم زاراوه‌یه بۆ ئەم رووداوه به‌شیاو نازانن و پێیانوايه ئەم رووداوه ته‌نها ویستی جیا‌بوونه‌وه له کلێسای کاتۆلیکی و کرداریکی کاولکاری بووه و هیچی تر^(۱۲).

به‌لام پرۆتێستانتیه‌یه‌کان ته‌واو پێچه‌وانه‌ی کاتۆلیکه‌کان ئەم بزووتنه‌وه‌یه به‌چاکسازییه‌کی گه‌وره ده‌زانن که به‌سه‌ر ژیا‌نی نایینی و گه‌نده‌لی کلێسا و پیا‌وانی نایینی سه‌ده نێوه‌غیییه‌کاندا هات^(۱۳)، ته‌نانه‌ت به‌ لای ژماره‌یه‌کیانه‌وه ئەم دیارده‌یه هه‌لقولاوی

(10) Adrian Hastings, Op.Cit., P. 601.

(۱۱) له‌به‌شه‌کانی داهاتوودا پتر باسی ئەم نایینزا و گرووپانه ده‌که‌ین.

(۱۲) جان کیمب، دلیل الی قراءه‌ تاریخ الكنیه، الترجمة والمراجعة آیوب زکی الفرنیسکانی وآخرون، دار المشرق، بیروت، د.ت.، ص ۴۲۳۰ دونالد ر. کیلی، بدء الايدولوجية في الغرب. دراسة في الوعي والاجتماع (فرنسا في عهد الإصلاح الديني)، ترجمة محمد جعفر داود، مراجعة د. واثق عباس الديني، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ۱۹۹۰، ص ۴۰.

(13) Edward Raymond Turner, Europe (1450 – 1789), Garden City and New York, 1921, P. 150.

کۆمەلگای مەزەبى نىيە، بەلگە ھېزىكى بەزدانىيەو بۆ خاوتىنکردنەو و ژياندنەو لايەنى رۆحى مەزەبى ھاتووە^(۱۴). ھەرچۆنكى بىت ھەردوولا لە روانگەيەكى ناينىيە وە تەنھا وەك كىشەيەكى رۆحى نىو كلىسا دەروانە نەم رووداو، كە لە راستیدا نەم جۆرە تىپروانىيە لەلایەن چەندىن بىريار و ميژوونوسەو دوپاتكرائەتو ھەرچەندە ژمارەيەكيان گۆرانكارىيە نابوورى و كۆمەلایەتى و سياسىيە و فيكرىيەكانىش لەبەرچارە دەگرن، بەلام بەو پىيەى گوايە نەم بزوتنەوہيە لەسەر دەستى پياوانى ناينىيە و لە نىو كلىسادا دەرکەوتو، بۆيە تەنھا بە كىشەيەكى ناينىيە دەزانن^(۱۵)، نەمە جگە لەوہى بالا دەستى و زەقيى لايەنى ناينىيە بەسەر رووداوەكانى نەم بزوتنەوہيەو وایکردووە كە زۆرىك لە بىرياران لەكاتى پىناسکردنیدا ناماژە بەو بەكن كە لەسەر تادا بزوتنەوہيەكى ناينىيە و تىلۆجى بوو، بەلام دواجار كارىگەرى و نەجماگەليكى كۆمەلایەتى و سياسىيە گەورەي ليكەوتوتووە^(۱۶). ھەرچەندە ناكريت رۆلى ناين و لايەنى رۆحى لە سەردەميكى وەك كۆتايى سەدە نىوہنجىيەكاندا و لە بزافىيەكى وەك ريفۆرمى ناينیدا فەرامۆش بكرىت، كە نەگەر ھىچ نەبوويىت رەنگريزكەرى تەواوى رووداوەكانى نەم بزوتنەوہيە بوو، جگە لەوہى پارچەپارچەبوونى كلىسا و گۆرانى ژيانى ناينىيە لە نەجما گەرنەگەكانى نەم بزوتنەوہيە بوون، بەلام نەمە كورتىيىيەكى ميژوويى گەورەي، نەگەر نەم بزوتنەوہيە تەنھا وەك رووداويكى ناينىيە تەماشيا بكرىت، كە نەمەش دەگەريتووە بۆ تاوتوتىکردنى فاكترەكانى نەم بزوتنەوہيە تەنھا لە مەودايەكى ميژوويى تەسكدا، كە لە نىوانياندا گەندەلەبوونى

(14) J.A. Wylie, The History of Protestantism, Book first, cassell and Company, London, Paris and New York. P.2. www.bpc.org/resource/books/wylie.

(۱۵) پڕوانە: رولان موسنييە، تاريخ الحضارات العام (القرنان السادس عشر و السابع عشر)، ترجمة يوسف اسعد وفريد م. داغر، المجلد الرابع، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ۲۰۰۳، ص ۱۰۶؛ ھوستە سيث، اديان العالم. دراسة روحية تحليلية معمقة لاديان العالم الكبرى توضح فلسفة تعاليمها وجواهر حكمتها، ترجمة سعد رستم، دار المسور الثقافية، حلب، ۲۰۰۵، ص ۴۵۲.

(۱۶) پڕوانە: سارا فلۆتوهرز، ريفۆرم، وەرگيراني نەبويەكر خۆشناو، داناز، سلیماني، ۲۰۰۴، ل ۴. ھەروەھا داننج (Danning) پىيوایە كە نەم بزوتنەوہيە لەسەر تادا مۆركىيە تىلۆجى وەرگرتو، بەلام دواتر كارىگەريەكانى لايەنى فيكر و فەلسەفە و سياسەتى گرتتووە. پڕوانە: عبدالجبار عبد مصطفى، الفكر السياسى الوسيط والحديث، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمى، جامعة الموصل، ۱۹۸۲، ص ۶۱.

کلیسا له هه مووان زه قتر ده رده که ویت بینه وهی به ناخی گۆرانکارییه نابووری و کۆمه لایه تی و فیکریه کاندای قوولبینه وه که له راستیدا خودی فاکتیره کانی گهنده لیبوونی کلیسا له ویتوه سه رچاوه ده گرن.

کلیسای کاتۆلیکی و بگره سه رله به ری نایینی مه سیحی بۆخۆی به شیککی دانه برای پینکاته ی کۆمه لایه تی و فیکری کۆمه لگای نه وروپی بوو له سه ده نیوه نجیه کاندای ره گ و ریشه ی له سه رده میکی میژوویی دواکه وتوودا داکوتابوو، کاتیک کشتوکال و نابووری داخراو ناوچه که یان به پرتوه ده برد و کۆمه لگا له وهری نه زانین و نه خوینده واریدا ده ژیا، نه مهش به ووه زه مینه سازینکی له بار بۆ بلاژبوونه وهی بیروپا نایینییه (Dogma - عیقیده ییه کان) ی کلیسا که ته وای بواره کۆمه لایه تی و فیکری و سیاسیه کانی نه و روژگاره ی گرتبووه وه به جزریک له ناخی کۆمه لگادا جیگه ربه ووه که ته وای کون و که لینه کانی ته نیبووه وه و نیدی جیا کردنه وهی لایه نه نایینی و دونیاییه کان کاریکی زۆر نه ستم بوو^(۱۷).

به لام گیشه کردنی ژیا نی نابووری و کۆمه لایه تی و سیاسیه و به ره وپیشچوونی مه عریفه و خوینده واری و فیکر له لایه ک و سستی هه نگاوه کانی کلیسا له گۆراندا له لایه کی تره وه روژ به روژ که موکوپیه کانی کلیسای پتر ده رده خست و خه لکیش له ناست هه سترکدن به و که موکوپیا نه وریاتر ده بوون، نه مهش له و کاته دا له شتیه ی گهنده لئی کلیسا ده رده که وتن، بۆ نمونه (لوتهر) که ره خنه له (پسوله ی لیبور دن - صکوک الغفران - Indulgence) ده گریت نازانیت نه مه نه نجامی ده رکه وتن و زیادبوونی روژی دراوه له ژیا نی نوئی نابووریدا که وای له کلیسا کردوه به م چه شنه پاره و پول کۆیکاته وه، نه مهش پیشکه وتنی هۆشیاری کۆمه لگایه که نه مجۆره کرداره ی پی په سند ناکریت، نه گه رنا زۆر له میژ بوو کلیسا به شتوازی بینگار و سه ده قه و به شه شه ک و ... هتد، نه مجۆره سه رانه ییه له خه لکی وه رده گرت.

به لام تیروانیینکی تر هه یه، ریفزرمی نایینی به چاره سه ریکی مامناوه ندی دۆزی کۆتایی سه ده نیوه نجیه کان ده زانی، به و پیه ی که کۆمه لگا سه ره رای هه موو نه و پیشکه وتنه ی له و کاته دا به خۆیه و به نیبووی، تاییه ت دوا ی رینیسانس و تیکشکاندن ی زۆریک له په یه ونیه کۆنه کان له گه ل نه وه شدا نه و ناماده ییه ی تیدا نه بوو که ده سته برداری ته وای

(17) "The Cambridge Modern History", Vol. 1, Cambridge University Press, 1969, P. 653.

نهریت و پره‌نسیپه کۆنه‌کان بیّت، بۆیه کۆمه‌لگا پتۆیستی به چاره‌یه‌کی مامناوه‌ندی بوو که له ریغۆرمی نایینیدا خۆینواند^(۱۸).

(تۆماس کارلایل) که ته‌واوی میژوو به به‌ره‌می فیکر و کاره‌کانی پیاوه مه‌زنه‌کان ده‌زانیت، (لوتەر) به یه‌کێک له‌و رابه‌رانه‌ داده‌نیت، ئهم بزووتنه‌وه‌یه و سه‌رله‌به‌ری میژووی نوێی ئه‌وروپا به‌ ئه‌نجامی کاره‌کانی (لوتەر) و پاشگه‌ز نه‌بوونه‌وه‌ی له‌ هه‌لۆیسته‌کانی له‌ به‌رانبه‌ر ئیمپراتۆردا له‌ نه‌ه‌ج‌ومه‌نی شاری (ورمز- Wormes) ی سالی (۱۵۲۱ز) ده‌زانیت^(۱۹). هه‌رچه‌نده‌ ناکریت رۆلی کاره‌کانی (لوتەر) و هیچ یه‌کێکی تر له‌ پیتشه‌وانی ئهم بزووتنه‌وه‌یه وه‌ک فاکته‌ریکی ده‌رکه‌وتنی بزووتنه‌وه‌که‌ فهرامۆش بکریّت، به‌لام به‌لای ئیمه‌وه ده‌کرده‌وه، له‌ لایه‌کی تریشه‌وه‌ رق و کینه‌ی کۆمه‌لی به‌رانبه‌ر کلێسا پتر ده‌کرد و نه‌یارانی له‌نیۆ چین و توێژه جیا‌جیا‌کاندا زۆتر ده‌کرد، به‌مه‌ش ئه‌و هه‌لومه‌رجه‌ی بۆ (لوتەر) ده‌ره‌خساند که بتوانیّت گری له‌ پریری بیه‌ریکردنی کلێسا (Excommunication) به‌ریدات، ئه‌وه‌ی به‌ر له‌ چهند سه‌ده‌یه‌ک له‌ توانای ئیمپراتۆریکدا نه‌بوو بیکات^(۲۰). بۆیه ئه‌مه‌ شیوازی نوێی ژیان و بیرکردنه‌وه‌یه که هه‌لومه‌رجی میژوویی ده‌ره‌خسینی و که‌سانی وه‌ک (لۆتر) به‌ره‌م دینیت.

لیکدانه‌وه‌ی چینه‌یه‌تی، تیپروانیی گروویکی تری بیریارانه‌ سه‌باره‌ت به‌م بزووتنه‌وه‌یه، لایه‌نگرانی ئهم تیپروانییه‌ ده‌لێن هاوکات له‌گه‌ڵ له‌به‌ریه‌که‌ه‌له‌وه‌شانه‌وه‌ی کۆمه‌لگای ده‌ره‌به‌گایه‌تیدا چین و توێژی نوێ ده‌رکه‌وتن که خاوه‌ن شیوازیکی نوێی ژیان و بیرکردنه‌وه‌

(۱۸) عبدالجبار عبد مصطفی، المصدر السابق، ص ۶۱؛ John Herman Randall, The Making of The Modern Mind, Revised Edition, Houghton Mifflin Company, 1940, P. 143.

له‌ عه‌ره‌بیه‌که‌دا، جون هرمان راندل، تکرین العقل الحديث، ترجمة جورج طعمه، مراجعة برهان الدين دجاني وتقديم د. محمد حسين هيكل، الجزء الاول، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر باشتراك مع دار الثقافة، بيروت، ۱۹۵۸، ص ۲۲۴ - ۲۲۵.

(19) پروانه: توماس کارلایل، الابطل، دار الکاتب العربي، بيروت، د.ت.، ص ۱۴۸ - ۱۵۵.

(۲۰) بۆنموونه‌ پروانه: کێشه‌ی نیوان ئیمپراتۆر هینری و پایا گریگۆری هه‌وته‌م له‌م سه‌رچاوانه‌:

T.F. Tout, The Empire and The Papacy (918-1273), 3rd Edition, Rivingtons, London, 1946, PP.125-132; Christopher Brooke, Europe in the Central Middle Ages (962-1154) 2nd Impression, Longman, London, 1966, PP. 269-274.

بوون که جیاواز بوو له بیرکردنه‌وی سده نیتو‌نجییه‌کان، تایبعت چینی بۆرجوازی که تاده‌هات شوتن و پتنگه نابوری و کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی له پهرسه‌ندندابوو، به‌لام په‌یوه‌ندییه دهره‌به‌گیه‌تییه کۆنه‌کان ببوو به ته‌گهره له به‌رده‌م به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیاندا، بۆیه تیکوپتیکشکاندن سهرتاپای نهم په‌یوه‌ندییه‌ی که کلتسا بناغه‌ی نایدولۆجی پتیکده‌هینا، بوو به نامانجی نهم چینه، بۆیه ناکریت کلتسای کاتۆلیکی نامانجی نه‌و پرۆسه‌یه نه‌بیت بۆ نه‌وه‌ی شتوازیکی نو‌تی کلتسا بیتته ناراو که له‌گه‌ل په‌یوه‌ندییه نو‌تییه‌کاندا بگوجیت، به‌م پتیه‌ش ریفۆرمی نایینی به‌لای نه‌وانه‌وه به‌شیک دانه‌پراوی خه‌بات و مللانی چینی بۆرجوازی پتیکده‌هیتیت، به‌لام له ژیر په‌رده‌ی ناییندا^(۲۱).

ههرچنده نيمه له‌و روانگه‌یه‌وه ده‌پوانینه نهم بزوتنه‌وه‌یه که نه‌نجامیتکی حه‌قی نه‌و گه‌شه‌سندنه نابوری و کۆمه‌لایه‌تییه بوو که له‌و رۆژگارده‌ا نه‌ورپای گرتبووه‌وه و نهم بزوتنه‌وه‌یه به به‌شیک دانه‌پراوی هه‌نگاوه‌کانی ده‌رکه‌وتنی په‌یوه‌ندییه سه‌رمایه‌داریه‌کان ده‌زانن، به‌لام له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا پیناچیت سه‌رله‌به‌ری نهم بزوتنه‌وه‌یه له‌و سه‌رده‌مه می‌ژوویه‌دا گوزارشت له به‌رژه‌وه‌ندی ته‌نها چینی بۆرجوازی بکات، به‌لکو به‌رژه‌وه‌ندی زۆریتک له میره‌کان و پاشاکان و هه‌روه‌ها ته‌واوی نه‌و چین و تو‌یژه کۆمه‌لایه‌تیانه‌ی که تامه‌زۆی رزگارپوون بوون له کۆت و به‌نده‌کانی سیستمی دهره‌به‌گیه‌تی و کلتسای کاتۆلیکی بارته‌قای به‌رژه‌وه‌ندی چینی بۆرجوازی رۆل‌یان بینیه‌وه، بۆیه پیمانویه له‌و قوناغه‌دا گو‌نجاوتره، نه‌گه‌ر بلتین به‌رژه‌وه‌ندی ته‌واوی په‌یوه‌ندییه سه‌رمایه‌داریه‌کان نه‌مه‌ی خواستوه و له قوناغه‌کانی دوايشدا به ته‌واوی به‌رژه‌وه‌ندی چینی بۆرجوازی روونتر کردۆته‌وه.

(۲۱) پروانه نهم سه‌رچاوانه:

"عرض اقتصادي تاريخي. تشكيلات ما قبل الرأسمالية"، جامعة باتريس لومومبا للمصداقة بين الشعوب، الجزء الأول، مكتبة التحرير، بغداد، د.ت.، ص ۲۸۱-۲۸۲؛ عبدالعظيم رمضان، تاريخ اوربا والعالم الحديث من ظهور البورجوازية الاوروية الى الحرب الباردة (من ظهور البورجوازية الى الثورة الفرنسية)، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ۱۹۹۷، ص ۱۰۴-۱۰۷؛ Frederick Engels, The Peasant

Germany, Ch2. War in

www.Marxists.org/Archive/marx/works/1850/Peasant-War-germany/ch02-

<http://www.Marxists.org/Archive/marx/works/1850/Peasant-War-germany/ch02->

میژوونووسی به‌ناوبانگ (فیشر) کاتیک باسی نهم بزووتنه‌ویه ده‌کات، پییوایه شۆرشیک بووه له دژی ده‌سه‌لاتی پاپا و نیمتیازی پیاو ده‌ئینیه‌کان (ئه‌کلیرۆس) و گیانی (پاگانیزم - الوثنیه‌ی لای گهلانی ده‌ریای ناوه‌راست له‌یه‌ک کاتدا^(٢٢))، که‌واته به‌لای نه‌وه‌یه ریفۆرمی ئاینی چهند دژ به‌کلێسا بووه هینده‌ش دژ به‌رینیسانس بووه، نهمه له‌کاتیکدا هه‌ندیک سهرچاوه به‌پێچه‌وانه‌وه ده‌روانه په‌یوه‌ندی نیاوان نهم دوو بزووتنه‌ویه و پیاوانویه که دوو بزووتنه‌ویه هاویه‌ش و هاوئامانج بوون و هه‌ولیا‌نداوه له‌رێ گه‌رانه‌وه بۆ سهرچاوه دێرینه‌کان، مۆڤی سه‌ده نیه‌نجیه‌یه‌کان له‌کۆت و به‌ندی کلێسای کاتۆلیکی رزگار بکه‌ن^(٢٣)، به‌لام میژوونووسی و اه‌یه که‌ پییوایه ریفۆرمی ئاینی بریتیه له‌و بزووتنه‌ویه‌ی که‌ ئاراسته‌ی رینیسانس و مه‌یله لیبرالیه‌یه‌کانی به‌ره‌و ژیا‌نی مه‌سیحی گۆرپیت و کۆمه‌لگای له‌بزووتنه‌ویه‌کی کاره‌سات نامیز رزگار کردیت^(٢٤).

راستیه‌که‌ی نهم دوو بزووتنه‌ویه وه‌لام‌دانه‌وه‌ی نه‌و گۆرانکاریه نابوو‌ری و کۆمه‌لایه‌تی و فیکریه بوون که نه‌و رۆژگاره نه‌وروپای گرتبووه‌وه و ئامانجیان رامالینی په‌یوه‌ندیه کۆنه‌کان بوو که‌ بپوون به‌ له‌مه‌پر له‌ به‌رده‌م ره‌وتی به‌روه‌پێشچوونی کۆمه‌لگا و کاره‌کانیان که به‌ گه‌رانه‌وه بۆ سهرچاوه دێرینه‌کان ده‌ستپێکرد و دیاره‌کانی رینیسانس زه‌مینه‌یه‌کی به‌رفراوانیان بۆ ده‌رکه‌وتنی ریفۆرمی ئاینی سازکرد، هه‌رچه‌نده له‌ شیا‌زی به‌رپۆه‌چووندا هه‌ریه‌ک تابه‌تمه‌ندی و خه‌سه‌له‌تی خۆی هه‌بوو. رینیسانس که‌لتوو و فله‌سه‌فه‌ی (گریک و رۆمی) کرد به‌ سهرچاوه‌ی کاره‌کانی و به‌مه‌ش پتر مۆرکیکی دژه ئاینی و

(22) H.A.L. Fisher, A History of Europe, London, 1957, P. 498.

له‌عه‌ره‌یه‌یه‌که‌دا: ه.أ. فشر، أصول التاريخ الاوربي الحديث من النهضة الاوربية الى الثورة الفرنسية، ترجمة د. زينب عصمت راشد و احمد عبدالرحيم مصطفى، مراجعة د. احمد عزت عبدالكريم، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٩٥.

(٢٣) بۆ نمونه ب‌روانه: يوهان هويژنجا، اعلام وأفكار. نظرات في التاريخ الثقافي، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة د. زكي نجيب محمود، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٢، ص ٣١٩-٣٢٠؛ كرين برنتون، تشكيل العقل الحديث، ترجمة شوقي جلال، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١، ص ١٩ - ٢١.

(24) Philip Schaff, A History of the Christian Church. History of Modern Christianity, the Reformation, Vol. 7, Schaff, Power Search, 1910, Ch1.

www.ccel.org/s/schaff/history/7-ch.01.htm.

پاگانیزمی پۆشی و زیاتر لایه‌نی فیکر و هونه‌ر و ئه‌ده‌ب بوون به ناماڭی کاره‌کانی، که‌چی ریڤۆرمی ئایینی هه‌ستیارترین و دوا‌ین به‌شی په‌یوه‌ندییه‌ کۆنه‌کانی کرده ناماڭی کاره‌کانی که‌ خۆی له‌ ژایانی ئایینی و ده‌سه‌لاتی سیاسیدا ده‌بینییه‌وه که له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی پاپادا چڕبوونه‌وه، بۆیه له‌ رێی گه‌رانه‌وه بۆ سه‌رچاوه‌ بینگه‌رده‌کانی ئایینی مه‌سیحی و ئینجیله‌وه ده‌ستی به‌ هێرش‌کردنه سه‌ر ده‌سه‌لاتی پاپا کرد و هه‌ر ئه‌وه‌ش بزووتنه‌وه‌که‌ی کرده بزووتنه‌وه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی - سیاسی توندوتیژ و فراوان.

له‌ژێر تیشکی تاوتۆیکردنی ئه‌و بۆچوونه‌ی باسکران، ئه‌وه‌مان بۆ روونده‌بێتته‌وه که ریڤۆرمی ئایینی بزووتنه‌وه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی، فیکری، ئایینی بوو که سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده جیهانی کاتۆلیکی گرتته‌وه و بوو به‌ توندوتیژترین و دوا‌ین هه‌نگاوه‌کانی پرۆسه‌ی وه‌رچه‌رخانی کۆمه‌لگا له‌ سه‌ده نێوه‌نجیه‌ کانه‌وه بۆ سه‌ده نۆیه‌کان له‌ جیهانی کاتۆلیکی نه‌ورپادا.

باسى دووم:

گەشەسەندنى ئابوورى و كۆمەلايەتى و سياسى

بەر لە بزووتنەوەى ريفۆرمى ئايىنى

لە سەدەى شازدەدا رۆژئاواى ئەوروپا بېو بە شانۆى زنجىرەيەك راپەرپىن و شەپ و ناشووبى نەپساو و تەوژمى گۆرانكارىيەكى گەورە ژيانى ئابوورى و كۆمەلايەتى و سياسى و فيكرى ئەو ناوچەيەى گرتبەووە، كە رەگ و ريشەيەكى قوتلىيان لە ناخى رووداوەكانى سەدەكانى پيشتەدا ھەبوو و زادەى پرۆسەيەكى مېژوووبى دريژخايەن بوون كە بە جياپوونەوەى بازرگانى و پيشەگەرى لە كشتوكاڵ و بووزانەوەى شار دەستپيژد و جەنگى خاچيەكان و ريتيسانس و دۆزينەو جۇگرافيەكان بوونە گرنگترين دياردەكانى و دواتريش ريفۆرمى ئايىنى بەشى ھەرە گرنكى ئەم پرۆسەيەى پيژكەيتنا و سەرچەميان گوزارشت لە ھەنگاوەكانى لەبەريەكەلۆەشانەوەى پەيوەنديە دەربەگايەتيەكان و دەرکەوتنى پەيوەنديە سەرمایەدارىيەكان دەكەن و دياردەكانى گواستەنەوەى كۆمەلگان لە سەدە نێوہنجيەكانەوہ بەرەو سەدە نوێيەكان، بۆيە ھەولەدەين بە ئاوردانەوہيەكى خيتر لەو رووداوانە باردۆخى سەدەى شازدە بھەينە روو.

تەوہرەى يەكەم: گەشەسەندنى ئابوورى

دواى ئەوہى لە سەرەتاي سەدە نێوہنجيەكان بەدواوہ بۆ ماوہى چەند سەدەيەك ژيانى ئابوورى لە رۆژئاواى ئەوروپادا بەرەو لاوازی چوو، كشتوكاڵ و بەرھەمھيژنانى خۆيژيوى (Self Sufficiency -) بوون بە برپەرەى پشتى ژيانى ئابوورى و شارەكان پوكانەوہ و مەكۆى ژيان بەرەو گوندەكان چوو^(٢٥). لەسەدەى يازدەوہ لە ئەنجامى پيژكەوتنى ئاميرەكانى كار و

(٢٥) كلود دلماس، تاريخ الحضارة الأوروبية، ترجمة توفيق وهبة، بيروت، ١٩٧٠، ص ٢٦؛

Frederic Austin Ogg, Economic Development of Modern Europe, 11th Printing, The Macmillan Company, 1950, P. 43.

زیادبوونی ریژهی دانیشتوان و هیئتیوربونه‌وی هیئرش و شەڕۆشۆری هۆزه جەرمانییه‌کان^(۲۶)، بەرەه‌مه‌پێنانی کشتوکالی پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوه بینی و زێدەبەرەه‌م دەرکەوت و هێدی هێدی بارزگانی و پیشەگەری لە کشتوکالێ جیاپوونەوه و شار وەک ناوەندی لەخۆگرتنی بازەرگان و پیشەگەران بوژایەوه^(۲۷) و شار و گوند پێکرا بوون بە دابینکەری پێداویستییه ئابوورییه‌کانی یەکدی و لێره‌وه دیارده ئابوورییه سەرمايه‌داریه‌کان لەهه‌ناوی پەيوه‌ندیه دەرەبە‌گایه‌تییه‌کانەوه چە‌کەرەیانکرد و دەستیان بە نه‌شوفا کرد.

جەنگی خاچییه‌کان گۆڕۆتیپێکی گەورە‌ی بەم پڕۆسه‌یه بەخشی نه‌ویش بە دووباره والاگردنه‌وه‌ی دەرگای بازەرگانی رۆژه‌لات بە رووی رۆژئاوا دا لە رینگای دەرگای ناوه‌راسته‌وه، هه‌روه‌ها ناشنابوونی رۆژئاوا‌یه‌کان بە چە‌ندین شیوازی نوێی کشتوکال و پیشەگەری، نه‌مه‌ش پێشکەوتنێکی ئابووری گەورە‌ی لێکەوتەوه^(۲۸). بازەرگانی و بازارێ شانبه‌شانی گەشه‌سە‌ندنی پڕۆسه‌ی بەرەه‌مه‌پێنان و پێشکەوتنی ژیا‌نی ئابووری پێشده‌کەوتن و هه‌ر زوو چە‌لە‌لین بازا‌ری وه‌زی (Fair) لە وێنه‌ی (شامپانی - Champagne) لە فەرەنسا بوونه ناوەندی کۆبوونه‌وه‌ی بازەرگانه‌کانی نه‌و سەر‌ده‌مه‌ی ئه‌وروپا^(۲۹).

دەرکەوتنه‌وه‌ی نرخ و دراو دوا‌ی نه‌وه‌ی له‌سه‌ده نێوه‌نجیه‌کاندا به‌ره‌و نه‌مان چوو‌بوو، وەک پێوستیه‌ک له‌ پێناو به‌رده‌وامی ره‌وتی پێشکەوتنی بازەرگانی و بازا‌را رۆلێکی گەورە‌ی گێرا له‌ رێکخستنی پەيوه‌ندیه ئابوورییه نوێیه‌کان و هاوکات چە‌ندین پێشه‌ی به‌ قازانجی وەک (دراوگۆڕ - Money change) و (سوخواردن - پاره‌ به‌‌کێژدان - Money Lender) ی لێکەوتەوه، که

(۲۶) فرنان برودل، هویه فرنسا (الناس والاشياء)، ترجمه بشیر السباعي، المجلد الثاني، الجزء الاول، القاهرة، ۲۰۰۰، ص ۱۲۶.

(27) Carl Stephenson, Medieval History. Europe from the Second to sixteenth Century, 3rd Edition, Harper and Brothers, New York, 1951, P. 235;

نعيم فرح، تاريخ أوروبا في العصور الوسطى، مطبعة طربين، جامعة دمشق، ۱۹۷۷-۱۹۷۸، ص ۲۳۸.

(۲۸) پروانه: راغب حامد عبدالله، الحروب الصليبية. بدايات الاستعمار الاوروبي، رسالة ماجستير، كلية الاداب جامعة الموصل، نيسان ۱۹۸۳، ص ۲۰۵-۲۱۴؛ ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ۱۹۶۵، ص ۶۸-۶۹.

(29) Ernst Brisach, Renaissance Europe 1300-1517, New York, 1973, P. 27.

رؤیتکی گه‌وره‌یان له که‌له‌که‌بوونی سه‌ره‌تایی سه‌رمایه‌ی بازرگانیدا گیترا^(۳۰)، له‌م بواره‌شدا چهن‌دین بنه‌ماله‌ی به‌ناویانگ ده‌رکه‌وتن و لق و پزپیان به زۆریه‌ی شاره‌کانی رۆژئاوای شه‌روپادا بلا‌ویوه‌وه. بنه‌ماله‌ی (فیکور - Fugger)^(۳۱) له شه‌لمانیا و بنه‌ماله‌ی (میدی - Midici)^(۳۲) له ئیتالیا له به‌ناویانگترین شه‌و بنه‌مالانه‌ بوون، ته‌نانه‌ت بنه‌ماله‌ی فیکور له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌دا سه‌رمایه‌که‌ی به ته‌واوی شاره گه‌وره‌کانی شه‌روپادا بلا‌ویوه‌وه و له سه‌رحه‌م بواره بازرگانیه‌کاندا کاریده‌کرد و له زۆریه‌ی شاره‌کاندا مانیفاکتۆره‌ی^(۳۳) هه‌بوو^(۳۴).

(30) James Westfall Thompson, *Economic and Social History of Europe in the Latter Middle Ages (1300-1530)*, A. C, New York and London, 1931, P. 12.

(۳۱) ره‌چه‌له‌که‌ی شه‌م بنه‌ماله‌یه ده‌گه‌رتیه‌وه بۆ پیاوێک ناوی فیکور بووه که له‌خه‌ترانیکی جۆلای شاری نوکسبۆرگ بوو، دواتریش بووه سه‌رۆکی سه‌ندیکی بازرگانی شاره‌که، سالی (۱۴۰۸ز) مردووه و (جاکوب‌ی کوری شوینی گرتوته‌وه. دوا‌جار شه‌م بنه‌ماله‌یه بوون به یه‌کتێک له ده‌وله‌مه‌ندترین بنه‌ماله‌کانی شه‌لمانیا، تا له سه‌ده‌ی شازده‌دا سامانه‌که‌یان خۆی له (۴ ملیون) گلدن ده‌دا. سه‌روه‌ت و سامانی شه‌م بنه‌ماله‌یه رۆلێکی گه‌ره‌ی هه‌بوو له دۆزینه‌وه جوگرافیه‌کان و هه‌روه‌ها له هه‌لبۆاردنی (چارلسی پهنجه‌م) به نیمه‌راتۆر. ب‌روانه : J.H. Carlton Hayes, *Modern Europe to 1870*, 5th Printing, The Macmillan Company, New York, 1959, P. 85.

(۳۲) بنه‌ماله‌ی میدیسی له لایه‌ن (جیوفانی Giovanni - یه‌وه دامه‌زرا که یه‌کتێک بوو له بازرگانه‌کانی فلۆره‌نسا، سالی (۱۴۲۹ز) مردووه و کور و نه‌وه‌کانی له دوا‌ی خۆی زۆر هه‌لبه‌ی جله‌وی سیاسییان ده‌کرد تا دوا‌جار لۆرینزۆی مه‌زنی نه‌وه‌ی (۱۴۴۹-۱۴۹۲ز) توانی حوکمه‌رانی شاری فلۆره‌نسا بگه‌رتیه‌ده‌ست، سه‌روه‌ت و سامانی شه‌م بنه‌ماله‌یه رۆلێکی گه‌ره‌ی گیترا له کۆکردنه‌وه‌ی سه‌رچاوه و شوینه‌واره دێرینه‌کانی (گریک و رۆم) و بزروه‌نه‌وه‌ی رێنێسانس. ب‌روانه:

R.R. Palmer, *A History of the Modern World to 1815*, 9th Edition, USA, 2002, P. 56.

(۳۳) مانیفاکتۆره Manufacture - شه‌م وشه‌یه له دوو وشه‌ی لاتینی پینکدیت (Manus) واته ده‌ست، (Factua) واته به‌رحه‌م، به‌یه‌که‌وه‌ش مانای به‌رحه‌می ده‌ستی ده‌به‌خشیت، شه‌م جۆره به‌رحه‌مه‌یتانه له لایه‌ن بازرگانه گه‌وره‌کانه‌وه ده‌رکه‌وت، که نا‌هه‌ی‌ری نوێیان دا‌بینده‌کرد و چه‌ند پشه‌گه‌ریک به کری کاربان له‌سه‌ر ده‌کرد و سه‌ره‌تا به دوو جۆر ده‌رکه‌وت، یه‌کتیکیان مانیفاکتۆره‌ی (په‌رته‌وازه - المتشته) که به‌رحه‌مه‌یتانه‌کان له چه‌ند شویتێک یان له ماله‌کان به‌جیا به‌رحه‌میان ده‌هینا، جۆره‌که‌ی تریش مانیفاکتۆره‌ی (یه‌گرتو - الموحد) که کریکاره‌کان به‌یه‌که‌وه له‌یه‌ک شویتدا کاربانه‌کرد، که شه‌جۆره‌ی دووه‌م دوا‌جار زه‌مه‌ینه‌ی ده‌رکه‌وتنی به‌رحه‌مه‌یتانی سه‌رمایه‌داری فراوانی خۆشکرد، ب‌روانه: "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ۲۷۲.

(34) Thomas M. Lindsay, *A History of Reformation*, Vol. 1, 2nd Edition, New York, 1953, P. 85.

پیشه‌سازی^(۳۵)، هاوکات له‌گه‌ل فراوانبوونی بازار و پیشکه‌وتنی نامیره‌کانی کاردا له گه‌شه‌ندنی بهره‌وامدا بوو، تاییه‌ت به زۆربوونی ریژه‌ی ناشی ناوی و ده‌رکه‌وتنی ناشی هه‌وایی که له چەندین بواری جیا‌جیادا به‌کارده‌هینرا، ته‌نانه‌ت ناشی هه‌وایی به ناشی سه‌رمایه‌داری ناوزه‌ده‌کریت^(۳۶). هاوکات له‌گه‌ل پیشکه‌وتنی بهره‌مه‌هینانی پیشه‌گیریدا تاییه‌تمه‌ندبوون (التخصص) که به‌کێکه له خه‌سه‌ته‌کانی بهره‌مه‌هینانی سه‌رمایه‌داری تاده‌هات قولتر ده‌بوو، له سنووری تاکه‌کان و پیشه‌کان ده‌رده‌چوو، هه‌ریم و ناوچه جیا‌جیا‌کان به پیتی هه‌لکه‌وته‌ی جو‌گرافیایان و بوونی که‌مرسته‌ی خاو له بواریکی تاییه‌تی بهره‌مه‌هیناندا تاییه‌تمه‌نده‌بوون^(۳۷)، بۆ غومنه (فلۆره‌نسا - Florence) به‌ناوبانگترین ناوچه‌ی رستن و چنن بوو و له سالی (۱۳۳۸ز) نزیکه‌ی (۲۰۰) مانیفاکتۆره‌ی نه‌مۆژه بواری تییدا‌بوو، هه‌روه‌ها چەند ناوچه‌یه‌کی باکووری ئەڵمانیا و ژماره‌یه‌ک ناوچه‌ی باکووری هه‌نگاریا به بهره‌مه‌هه‌ کانه‌سازیه‌کان به‌ناوبانگ بوون و ناتاجی ناوچه‌کانی تریان له‌م رووه‌وه دا‌بینده‌کرد^(۳۸)، ئەمه‌ وێرای پیشکه‌وتنی پیشه‌سازی که‌شتی له چەند شاریکی ئیتالیا و ده‌رکه‌وتنی پیشه‌سازی چاپه‌مه‌نی^(۳۹) له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی پا‌زده‌وه‌.

(۳۵) هه‌ردوو وشه‌ی پیشه‌سازی و پیشه‌گه‌ریان به‌کاره‌یناوه، چونکه له‌پووی میژوو‌یه‌وه وشه‌ی پیشه‌سازی بۆ پرۆسه‌یه‌کی بهره‌مه‌هینانی ئالۆتر له پیشه‌گه‌ری به‌کارده‌یت، که له قۆناغی مانیفاکتۆره‌وه پتر به‌کارده‌یت.

(۳۶) کاریگه‌ری ئەم شایه به‌ شۆڤشی هه‌لمیه‌ی سه‌ده‌ی نۆژه‌هه‌راورد ده‌کریت، له کوتایی سه‌ده‌ی پا‌زده‌دا نزیکه‌ی (۲۰،۰۰۰) ناشی له‌مۆژه له ئەوروپا هه‌بوو. فرنان برودل، المصدر السابق، ص ۱۳۹ - ۱۴۰.

(37) Denys Hay, *Europe in Fourteenth and Fifteenth Century*, 4th Impression, Longman, London, 1971, P. 16; "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ۲۶۹.

(38) Wallace K. Ferguson and Geoffrey Bruun, *A Survey of European Civilization*, 3rd Edition, New York, 1962, P. 314.

(۳۹) چاپه‌مه‌نی پسته بۆکه‌کان بۆ یه‌که‌ه‌جار له ئەوروپا پنده‌چیت له شاری (هارلم - Harlem) - له زه‌ویه‌نزه‌مان ده‌رکه‌وتییت و له لایه‌ن (لۆرنس کۆستر - Laurence Coster) - وه به‌کارهاتییت، به‌لام نه‌وه‌ی ناشکرایه که (جۆن گۆتنه‌یرگ (John Gutenberg) (سالی (۱۴۵۰ ز) له شاری (ماینز - Mainz) ی ئەڵمانیا به‌کاره‌یناوه و سه‌ره‌تا (پسوله‌ی لیئوردنی) پی چاپکردوه و دواتریش چەند به‌شیکی ئینجیل، له‌وێشه‌وه به ناوچه‌کانی تری ئەوروپادا بلا‌یوه‌ته‌وه، سالی (۱۴۶۶ز) یش له رۆما چاپخانه دامه‌زرا و له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌شدا چاپخانه له سه‌رحه‌م شاره‌ گه‌وره‌کانی ئەوروپادا هه‌بوو. پروه‌انه:

Hayes, *Modern Europe...*, P. 94.

له رۆژناوای ئەوروپادا^(٤٠).

کشتوکاڵ ھەرچەندە ھەنگاوەکانی سستەر بوون، بەلام داپراو نەبوو لەو شوێنەکانی کە ژیاڵی نابووری رۆژناوای ئەوروپای گرتەو، بەلکو لەگەڵ پێشکەوتنی نامێرەکانی کار و زۆربوونی رێژەی دانیشتوان و فراوانبوونی بازاردا تادەھات زەویە کشتوکاڵییەکان فراوانتر دەبوون و شیتوازی پێشکەوتوتر لە بەکارھێنانی زەویدا دەرەدەکەوت و بەرھەمھێنان زۆرتر دەبوو^(٤١).

لەگەڵ ئەم پێشکەوتنانەدا ھێدی ھێدی بەرھەمھێنانی کشتوکاڵی و ناژەنداری مۆرکی بازەرگانی وەرەگرت و ناوچە جیا جیاکان بە پیتی بازارەکانی تاییبەت مەندەبوون، بۆ نمونە ناوچەی ھۆلەندا ھەر زوو بە بەرھەمەکانی شیر و ماست ناوبانگی دەرکرد^(٤٢)، چەند ناوچەیەکی ئیسپانیا و ئینگلستان بە بەرھەمی خوری بەناوبانگ بوون، تاییبەت ئینگلستان لە ریتی (پروۆسە پەرژین - Enclosure) ھە زۆری زەویەکانی بۆ بەخێوکردنی مەر و مالات ریتی (پروۆسە پەرژین - Enclosure) ھە زۆری زەویەکانی بۆ بەخێوکردنی مەر و مالات پەرژین دەرکرد، تاییبەت لە کۆتایی سەدەی پازدەدا گەیشتە لوتکە، دواي دەرکەوتنی پێشەسازی رست و چنن لە ئینگلستان و بەرزبوونەوی بەھای خوری^(٤٣).

پێشکەوتنی بەرھەمە پێشەگەری و کشتوکاڵییەکان و تاییبەتەندبوونی ناوچە جیا جیاکان ھیندە تر چالاکییە بازەرگانییەکانی فراوانتر کرد، بۆ نمونە خوری لە ئینگلستان ھە دەچوو بۆ فلاندرز و لەویٹە دەبرایە فلۆرەنس، دواتر دەرکرایە کوتاڵ و بە ناوچەکانی تردا بلاو دەکرایە^(٤٤)، لە ھەمانکاتدا بازەرگانی دەرەکی، تاییبەت لەگەڵ رۆژھەلاتدا تادەھات

(40) Denys Hay, Europe in Fourteenth..., PP. 385-386; William Gilbert, Renaissance and Reformation, Ch11. www.vlib-iue.it/carrie/texts/carrie-books/gilbert.

(٤١) ادوارد بروی و آخرون، تاریخ الحضارات العام (القرن الوسطی)، ترجمة يوسف اسعد داغر و فرید م. داغر، المجلد الثالث، بیروت، ٢٠٠٣، ص ٢٩٦-٢٩٩

Daniel Waley, Latter Medieval Europe. From Saint Louis to Luther, Longman, London, 1964, P. 96.

(٤٢) عرض اقتصادي تاريخي، المصدر السابق، ص ٢٦٩.

(43) J.D. Mackie, The Earlier Tudors (1485 – 1558), Oxford, 1966, PP. 448-450.

(44) Dana Carlton Munro and Raymond James Sontag, The Middle Ages (395-1500), New York and London, 1928, P. 477.

فراوانتر دهبوو، بېمهش له سدهی چوارده بېدواوه تمواوی دهریای ناوه‌راست و دهریای رهش و دهریای باکووری بېلتیک بوون به شاتوی جوجولتیکي بازرگانی فراوان^(۴۵) و چندين شاری وهك (بورجيز - Burgess) له فلاندرز و (فرانکفورت - Frankfort) له آلمانیا بوونه ناوه‌ندی بېه‌کگېشتنی بازرگانیه گشتیه‌کان و چندين بېنده‌ری وهك له‌ندن له ټینگلستان و (پیزا - Pisa) و (جنوا - Genoa) و ټینیسیا له ټیتالیا دهرکوتن^(۴۶). هېروها (کۆمه‌له‌ی هانسی - Haneastic League) که له نیوان شاره‌کانی باکوور و ناوه‌راستی آلمانیا دهرکوت، بازرگانی رۆژه‌لاتی له که‌ناره‌کانی بېلتیکه‌وه بېره‌و ناوچه‌کانی تری رۆژناوای نوروپا قۆرغکرد^(۴۷).

له‌سهره‌تای سده‌ی پازده بې دواوه بېره‌مه‌هېنان بې راده‌یه‌ک گه‌شه‌یسه‌ند که رۆژ له دواي رۆژ پېتوېستی بې بازاری نویتړ و بېرفراوانتر دهبوو، له‌هه‌مانکاتدا زیږ له نه‌غامی بې‌کاره‌یتانی له چندين بواری جیا‌جیادا، بې‌تابیه‌تی دراو، تاده‌هات بې‌هادارتر دهبوو، هېروها بېره‌مه رۆژه‌لاتیه‌کان که له چندين بواری ژیانی رۆژناوادا بې‌کارده‌هاتن تاده‌هات پېتوېستر دهبوون^(۴۸)، بۆیه بازرگانی له‌گه‌ل رۆژه‌لاتدا بووه ره‌گه‌زیکي سهره‌کی بېرده‌وامی ره‌وتی گه‌شه‌سېندن ژیانی نابووری رۆژناوا، بې‌لام دهرکوتنی عوسمانیه‌کان له‌و کاته‌دا و هه‌لکشانیان بېره‌و ناوچه‌کانی نوروپا وهرده وهرده ریگا بازرگانیه‌کانی بېرته‌سك دهرکده‌وه، تایبېت دواي داگیرکردنی (کوسته‌نتینوپل - نه‌سته‌مبول) سالی (۱۴۵۳ز) و داخستنی تمواوی ریگا بازرگانیه‌کان بې درېژایی دۆلی دانوب، بېمهش له نیوه‌ی دووه‌می سده‌ی پازده‌وه ریگای میسر و سوریا له ریی ټینیسیاوه بوو بې تاکه ریگای بازرگانی نیوان رۆژه‌لات و رۆژناوا و

(45) Henri Pirenne, *Economics and Social History of Medieval Europe*, 5th Impression, London, 1953, PP. 192 – 193.

(46) E.H. Dance, *New Europe and the New World (Sixteenth to Eighteenth Centuries)*, London, New York and Toronto, 1951, P. 11.

(47) H.W. C. Davis, *Medieval Europe*, Oxford University Press, London, New York and Toronto, 1948, P. 187.

(۴۸) کمال مظهر أحمد، محاضرات في تاريخ أوروبا الحديث، معد للطبع، ص ۱۲۸ عبدالقادر يوسف الجبوري، التاريخ الاقتصادي، من مطبوعات وزارة التعليم العالي و البحث العلمي، جامعة الموصل، ۱۹۸۰، ص ۸۹.

کەوتە ژێر باجێکی قورسی مەمالیک و قۆرغکاری نیتالییەکان⁽⁴⁹⁾، بۆیە لەو رۆژگارەدا ولاتانی رۆژناوای ئەوروپا لە لوتکەی تەمەرزۆییدا بوون بۆ دۆزینەوەی رینگایەکی راستەوخۆ لەگەڵ رۆژەلاتدا و رزگاربوون لەو قۆرغکارییە⁽⁵⁰⁾.

ئەم رەوشە لە لایەک و لە لایەکی ترەوە کۆبونەوەی زانیارییەکی زۆر دەربارەی رۆژەلات لای رۆژناواییەکان لە ریتی مێسیۆنیۆر و گەپیدە و بازرگانه‌کانەوه و پێشکەوتنی زانستی جوگرافیا و فەلەک و راستکردنەوهی چەندین هەلە و کەموکورتی زانستی لەم بوارانەدا، تایبەت لە سەر دەمی رینیسانسدا و پێشکەوتنی پیشەسازی کەشتی و دەرکەوتنی نامیۆی نوێ لە باری کەشتیوانیدا بوون بە هاندەر و رێخۆشکەری دەرکەوتنی بزووتنەوهی دۆزینەوه جوگرافیەکان⁽⁵¹⁾، کە گەشەسەندنیکی گەورە بەسەر ژيانی نابووری و کۆمەلایەتی رۆژناوای ئەوروپادا هێنا.

هەنگاوێکی نوێ بزووتنەوهیە لە نیوێ دووهمی سەدهی پازدەوه لە پورتوگالەوه دەستیپێکرد و سالی (1488ز) (بارتلۆمیۆدیاژ - Bartholomew Diaz) گەیشته (لوتکەی ناوایە باشەکان - The Cape of good hope) (رأس الرجاء الصالح) دواتریش لەژێر نالای نێسپانییەکاندا لە سالی (1492ز) دا کەشتیوانی جەنەوایی (کریستۆفەر کۆلۆمبۆس - Christopher Columbus) گەیشته خاکی ئەمریکا و لەسەرەتای سەدهی شانزەده هەریەک لە هۆڵەندا و ئینگلستان و فەرەنسا دەستیان بە گەشتەکانیان کرد⁽⁵²⁾.

(49) Thomas M. Lindsay, Op.Cit., P. 85; "The Cambridge Modern History", Vo.1, P.502.

(50) Emma Peter Smith and Others, World History (The Struggle for Civilization), Ginn and Company, 1946, P. 211.

(51) بۆ زانیاری پتر بڕوانە:

J.R. S. Phillips, The Medieval Expansion, 2nd Edition, Oxford, 1998, PP.177-190 ; W.T. Waugh, A History of Europe from 1378 to 1494, 3rd Edition, London, 1949, PP.503-505.

(52) بۆ زانیاری پتر بڕوانە :

Smith and Others, Op.Cit., PP.209-211; J.H Carlton Hayes, A Political and Cultural History of Modern Europe (1500-1830), Vol.1, New York, 1937, PP. 71-75.

زیادبوون و کهله که بونی سهروته و سامانیکی گهوره له روژناوای نهووپا له نهغامی تالانکردنی ناوچه دۆزراوهکان و نهو پیشکهوتنه گهورهیهی که بازرگانی ده‌ریایی و جیهانی به‌خۆیه‌وه‌بینی، وهرچهرخانیککی گهورهی به‌سه‌ر ژیا‌نی نابووری نهووپادا هیتنا و بازرگانی هه‌نگای گهورهی نا و کۆمپانیا بازرگانیه‌کان و بازرگانی جیهانی ده‌رکه‌وتن⁽⁵³⁾ و به‌نده‌ره‌کان فراوانبوونیککی گهوره‌یان به‌خۆیه‌بینی، ته‌نانه‌ت له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی شازده‌دا ناوچه‌ی (آنتورپ - Antorp) له هۆله‌ندا بوو به‌گه‌وره‌ترین ناوه‌ند و کۆگای بازرگانی جیهانی و روژانه (۱۶۰۰) که‌شتی روویان له که‌ناره‌کانی ده‌کرد و پتر له (۱۰۰۰) بازرگانی بیانی له‌وی کۆده‌بوونه‌وه⁽⁵⁴⁾، هاوکات له‌گه‌ل فراوانبوونی بازاره‌کان و پیشکه‌وتنی نامیره‌کانی کاردا به‌ره‌مه‌یتانی پیشه‌سازی ئالۆزتر و فراوانتر ده‌بوو به‌جۆرێک له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی شازده‌دا (دووکانی پیشه‌گه‌ری - Work Shop)⁽⁵⁵⁾ که‌ چهند سه‌ده‌یه‌ک بناغه‌ی به‌ره‌مه‌یتانی پیشه‌سازی بوو، توانای دا‌بینکردنی داواکارییه‌ نوێیه‌کانی له‌ده‌ستدا و هی‌دی هی‌دی بوونه بناغه‌ی ماددی بۆ ده‌رکه‌وتنی (مانیفاکتۆره) که سه‌ره‌تای هه‌نگاوه‌کانی کارگه‌ و ده‌رکه‌وتنی به‌ره‌مه‌یتانی پیشه‌سازی بوو له‌سه‌ر بنه‌مای دا‌به‌شکردنی کار له‌ نیو چهند کرتیکاریکدا و هه‌نگای یه‌که‌می وهرچهرخانی سه‌رمایه‌ی بازرگانی بوو بۆ سه‌رمایه‌ی پیشه‌سازی، به‌مجۆره‌ش له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده‌ به‌دواوه‌ په‌یوه‌ندییه سه‌رمایه‌دارییه‌کان ته‌واوی چالاکییه‌کانی ژیا‌نی نابووری کۆمه‌لگای روژناوا و ناوه‌راستی نهووپای گرته‌وه.

فیلیسیان شالای، تاریخ الملكية، ترجمة صباح (53) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 85; کنعان، منشورات عویدات، بیروت، ۱۹۷۳، ص ۶۶.

(54) Hayes, Modern Europe..., PP. 85-86.

(55) دووکانی پیشه‌گه‌ری - له‌سه‌رچاوه‌ عه‌ره‌بیه‌کاندا (حوانیت یان الملات الحرفیه) به‌کارهاتووه، شتیا‌زیککی به‌ره‌مه‌یتان بوو که له دووکانیکدا چهند شاگردێک له‌ژێر ده‌ستی وه‌ستایه‌ک کاریان ده‌کرد و پرۆسه‌یه‌کی ساکارتر بوو له مانیفاکتۆره، نهم شتیه‌یه له‌به‌ره‌مه‌یتانی پیشه‌گه‌ری له قوناغیککی پیشکه‌وتووی سه‌رده‌می ده‌ره‌به‌گایه‌تیدا ده‌رکه‌وت و چهند سه‌ده‌یه‌ک بووه بناغه‌ی پرۆسه‌ی به‌ره‌مه‌یتانی پیشه‌گه‌ری له روژناوای نهووپا. بروانه Ernst Breisach, Op. Cit., PP. 18-20.

تەوەرەى دووہەم: گەشەسەندنى كۆمەلايەتى

شانبەشانى گەشەسەندە ئابوورىيەكان تەوژمى گۆرانكارى تەواوى ژيانى كۆمەلايەتى رۆژئاواى ئەوروپايى گرتەو و پەيوەندىيە كۆمەلايەتتە نوێيەكان لە ھەناوى پەيوەندىيە كۆنەكانەو دەرکەوتن.

لەرۆى دىژگرافىيەو زۆربوونى رێژەى دانىشتوان چەندە ھۆكارى گەشەسەندە ئابوورىيەكان بوو ھىندەش ئەنجامىك بوو بۆ ئەو گەشەسەندەنە، ئەو رێژەيە رۆژ لە دواى رۆژ لە گەشەدابوو ھەرچەندە لە ناو پرستى سەدەى چوارەدا ژمارەى دانىشتوان لە ئەنجامى شەڕ و شۆر بەردەوام و مەرگەساتەكاندا، تايبەت مەرگى رەش (Black Death)^(٥٦) بە شۆبەيەكى ترسناك كەمبوو، بەلام لە نيوەى دووہەمى سەدەى پازدە بەدواو جاريكى تر ئەم رێژەى زياديكردەو، تەنانەت لە سەرەتاي سەدەى شازدەدا ژمارەى دانىشتوانى چەندىن شارى وەك ناپولى و ميلان و پاریس پتر لە (١٠٠) ھەزار كەس دەبوو^(٥٧).

سەرەتاي سەدە نيوەنجىيەكان كاتيك كشتوكاڵ و زەوى سەرچاوەى سەرەكى ژيان بوون، كۆمەلگا لە دوو چىنى سەرەكى پێكدەھات كە برىتيبوون لە چىنى (خاوەن زەوى - دەرەبەگ) (لۆرد، سوارە، ئەكليرۆس .. ھتد) و چىنى (كۆيلەى زەوى - serf - القن)، ئەو جووتيارانەى كە بە خاوەنەوانە پابەندى ئەو زەويانە بوون، كە كاربان تپیدا دەکرد و لە ژيانىكى نيمچە نازاد و نيمچە كۆيلەدا دەژيان و نازاد ئەبوون لە بەجێھێشتنى زەويەكان^(٥٨).

بەلام لەگەڵ گەشەسەندنى ژيانى ئابوورى و دەرکەوتنى سەرچاوەى نوێى داينکردنى بۆئوى وەك بازرگانى و پيشەگەرى و كارى كرى، لە شارەكاندا، چىن و توێژى نوێ سەزىانەلدا^(٥٩).

(٥٦) مەرگى رەش (الوباء الاسود) گەورەترین مەرگەسات بوو لە سالى (١٣٤٨ - ١٣٤٩) دا ئەوروپايى گرتەو و نزىكەى سەيەكى دانىشتوانى ئەوروپايى لەناو برد. بېوانە:

Steven Hase and William Maltby, Essential of Western Civilization. A History of European Society, Vol. 2, P. 217.

(57) H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Europe in the Sixteenth Century, 2nd Impression, Longmans, London and Harlow, 1969, PP. 28-29.

(58) Hays, A Political..., P. 47; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 16.

جيمز آ. كوريك، قرون وسطای پسین، ترجمه مهدي حقيقت خوا، تهران، ۱۳۸۳ ههتاوی، James

Westfall Thomson, Op. Cit., P. 6.

همر له سدهی سیزدهوه دانیشتوانی شار بن جیوازی پنگی نابوریان به (بۆرجواز - Burghers)^(۶۰) دهناسران و بوونه هیژیک کۆمه‌لایه‌تی کاریگەر له رهوتی رووداوه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان و بناغی پینکها‌ته‌ی چینه‌یه‌تی کۆمه‌لگای سهرمایه‌داریه‌یان دانا.

بازار و بازرگانی په‌یه‌ندی نیوان شار و گوندی توند و تۆل کرد و گوندنشینه‌کانی له ژیا‌نی شار ناگادار کرد و نازادی کار و ژیا‌ن و ده‌رفه‌تی کار له شاره‌کاندا رۆژ به رۆژ ریزه‌ی کۆچکردوونی له گونده‌وه بۆ شار زۆتر دکرد له پیناو رزگارپوون له کۆت و به‌ندی ده‌ره‌به‌گه‌کان، تاییه‌ت دوا‌ی ده‌رجوونی نمو بریاره‌ی ده‌لیت: "همر جووتیاریک بۆ ماوه‌ی سالتیک و یه‌ک رۆژ له ناغاکه‌ی ونییت مافی نازادپوونی هه‌یه"^(۶۱).

نهم ره‌وشه‌ جگه‌ له‌وه‌ی ده‌ستی کاری کشتوکالی له گونده‌کاندا که‌م‌کرده‌وه، هاوکات ریزه‌ی به‌کاربره‌انی له شاره‌کاندا پتر و به‌های به‌ره‌مه‌ کشتوکالییه‌کانی زۆتر کرد، نه‌مه له لایه‌ک، له لایه‌کی تریشه‌وه ده‌رکه‌وتنی دراو که تاده‌هات له ریک‌خستنی په‌یه‌ه‌ندییه نابورییه نو‌یه‌کاندا بایه‌خدا‌تر ده‌بوو و ده‌ره‌به‌گه‌کان بۆ دا‌بین‌کردنی پتو‌ستییه نو‌یه‌کان پتر پتو‌ستییا‌ن پتده‌بوو، نه‌ویش رۆژ له دوا‌ی رۆژ ده‌ره‌به‌گه‌کانی ناچارده‌کرد که ده‌ست‌بردار‌ی زۆر‌یک له به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیا‌ن بن^(۶۲) و مل بۆ کر‌یی دراو به‌دن و سیسته‌می به‌کر‌یدانی زه‌وی ده‌رکه‌ویت و ه‌یدی ه‌یدی سیسته‌می بیگار و سه‌را‌نه‌ی به‌شه به‌ره‌م (الریع العینی) به‌ره‌و

(۶۰) بۆرجواز، له وشه‌ی (Burg) ی لاتینییه‌وه هاتووه که مانای بورجنشین یا شورانشین ده‌گه‌یه‌نیته‌. نهم چینه نه‌ کۆیله‌ی زه‌وی و نه‌ جه‌نگا‌وه‌ری خانه‌دانه‌کان بوون، به‌لکو تو‌یژیک نو‌ی بوون که پشتیا‌ن به بازرگانی و پیشه‌گه‌ری ده‌به‌ست له دا‌بین‌کردنی بژو‌ی ژیا‌ن، نهم چینه له لایه‌ن خانه‌دانه‌کانه‌وه به‌ چا‌وی سوکه‌وه ته‌ماشاده‌کران، وکل‌ت‌ساش به‌چا‌وی گو‌مانه‌وه سه‌ریده‌کردن، به‌لام له رتی زیاده‌پوونی به‌رده‌واسی پنگی نابوریانه‌وه تاده‌هات پنگی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیا‌ن به‌ه‌یز ده‌بوو، سه‌ره‌فام توانیا‌ن کۆمه‌لگای ده‌ره‌به‌گایه‌تی له‌به‌ریه‌که‌هلوه‌شیتن، نهم چینه له فعه‌نسا به‌ چینی نا‌وه‌راست نا‌وه‌زد ده‌کران. پروانه : Ferguson and Bruun Op. Cit., P. 238. هه‌رچه‌نده نهم زارا‌وه‌یه سه‌ره‌تا بۆ سه‌رجه‌م شارنشینه‌کان به‌کارده‌هات، به‌لام دوا‌جار ته‌نها بوو به نا‌وی ده‌وله‌مه‌ندترین چینی کۆمه‌لگای سهرمایه‌دار‌ی. پروانه: کمال مظهر احمد، محاضرات، ص ۱۷.

(61) R. H. C. Davis, A History of Medieval. From Constantine to Saint Louis, Longman, London, 1970, P.393.

(62) Z. N. Brooke, A History of Europe from 911 to 1198, 3rd Edition, London, 1951, P. 409; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 321.

نەمان بچن، كە ئەمەش بۇ خۆى ماناى ھەلۋەشانەۋەى سىستەمى كۆيلەى زەۋى دەبەخشىت^(۶۳).

لەلایەكى تریشەۋە ھەر ئەم پروسەى ھەنگاۋەكانى كامبۇونى پىنكەتەى چىنايەتى كۆمەلگەى سەرمایەدارى و پروسەى سەرەتایى كەلەكەبۇونى سەرمایەى خىراتر كەرد، بەو پىيەى ئەوانەى روویاندەكردە شارەكان، ھۆیەكانى بەرھەمەیتانیان لەدەستدەدا و دەبوونە كرێكار لای خاۋەن مانىفاكتۇرە و بازىرگەكان، بەمەش جگە لەۋەى كە بوونە ماكى چىنى كرێكار رۆلئىكى گەۋرەشيان لە كەلەكەبۇونى سەرۋەت و سامانى چىنى بۆرجوازىدا يىنى^(۶۴)، بەمچۆرەش لە سەرەتای سەدەى شازدە بەدۋاۋە لە رۆژئاۋاى ئەوروپا شىۋەى سەرەتایى پىنكەتەى چىنايەتى سىستەمى سەرمایەدارى كە لە (كرێكار و سەرمایەدار) پىنكەت دەركەوت، تايبەت لە نىنگلستان كە پروسەى پەرژىن رۆلئىكى گەۋرەى ھەبو^(۶۵).

تەۋەرەى سىيەم: گەشەسەندنى فېكر و رەتئىسانس

بە ھەرەسى سىياسى و ئابوورى نىمپراتورىي رۆمانى لە بەشى رۆژئاۋادا بەتەۋاۋى كۆلەگەى ژيانى فېكرى و رۆشەنرى تىكشكا و كلىسا و پياۋانى ئايىنى سەرلەبەرى پروسەى فېربوون و ژيانى فېكرى و مەعرفىيان پائانكرد^(۶۶)، بەلام بە گەشەسەندنى ژيانى ئابوورى و بوژانەۋەى شارەكان و زىادبوونى رىژەى دانىشتووان پروسەى فېربوون و ژيانى فېكرىش بوژانەۋەىكى بەرچاۋى بەخۆيەۋەيىنى، فېربوون و خويىندن لە دىرە دورەكانەۋە روۋىكردە كاتدراىيەكان لەشار^(۶۷)، دواتر قوتانجانەكان لە ژىر بالى كلىسادا دەركەوتن و تادەھات لەگەل

(63) Hayes, Modern Europe..., P. 79.

(۶۴) "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ۲۷۰.

(۶۵) پروسەى پەرژىن، لە دوۋلاۋە خزمەتى بە پروسەى سەرەتایى كەلەكەبۇونى سەرمایە كەرد، لە لایەك بەۋەدەرنانى جووتياران لە زەۋىيەكان و بوونى زەۋىيەكانىش بە مولكى ژمارەيەكى كەم لە مولكداران، لە لایەكى تریشەۋە ئەم جووتيارانە كە ھۆیە سەرەكیيەكانى بەرھەمەیتانیان (زەۋى) لەدەستدەدا بە ناچارى لە مانىفاكتۇرە رست و چىنەكاندا بەكرىيەكى كەم كاریاندەكرد، بىروانە: فاضل الحسب، التاريخ الاقتصادي، الجزء الثاني، جامعة بغداد، كلية الادارة والاقتصاد، ۱۹۸۶-۱۹۸۷، ص ۸۳.

(۶۶) بىروانە: ج. كرامپ و أ. جاكوب، تراث العصور الوسطى، مراجعة و ترجمة محمد بدران و محمد مصطفى زيادة، الجزء الاول، مؤسسة سجل العرب، ۱۹۹۵، ص ۳۶۱-۳۶۲؛ Z.N. Brook, Op. Cit., P. 379.

(۶۷) ادوارد بىروى، تاريخ الحضارات العام (القرون الوسطى)، ص ۳۲۴.

زیادبوونی ریژە قوتابی و مامۆستاکاندا فراوانتر دەبوون تا دواچار لەسەرەتای سەدەى سێزدەدا (زانکۆ - University)^(٦٨) وەك رەنگدانەویەك بۆ ئەو رەوشە نابووری و كۆمەلایەتى و فیکرییە لە ژێر سایە و دەسلەلتی کلیسادا دەرکەوت و پەیتاپەیتا لە رووی چەندایەتى و چۆنایەتیییە دەروان دەبوو و بەشارەکانى ئەوروپادا بلاۆدەبوو^(٦٩).

لە ئەنجامى ئەو رەوشەى باسکرا لە لایەك، لە لایەكى تریشەو بەدیكردنەوێ فیکری کلاسیکی (گریك و رۆم) تاییبەت (پلاتۆن و ئەریستۆتالیس)، هەروەها ناشنابوون بە بەرھەمی بیریارە ئیسلامییەکان لە رۆژئاوای ئەوروپا لە رێى رۆژھەلاتەو (تاییبەت ئیسلامییەکان) پتر دواى جەنگى خاچەرستان تادەھات پرسە فیکری و فەلسەفیەکان گەشەیان دەکرد^(٧٠)، لە بەرانبەریشدا هەولدانى کلیسا و پیاوانى ئایینى چتر دەبوو بۆ رووبەرپوویوونەوێ پێشھاتە فیکرییەکان، بۆ ئەوێ لە دونیای ئاییندا شویتێك بۆ عەقڵ بەکەنەو، بۆیە تەواوێ کارە فەلسەفیەکانى سەدە نێوہنجییەکان کە لەسەر دەستی (سکۆلاستیەکان - Scholastic)^(٧١) لە سەدەى نۆیەم بە دواوہ دەرکەوت لە پێناو گونجاندنى ئایینى مەسیحى بوو لەگەڵ فیکری

(٦٨) زانکۆ لە کۆتایی سەدەى دوازدە و سەرەتای سەدەى سێزدەدا دەرکەوت، سەرەتا لە پۆلۆنیا و ئیتالیا و فەرەنسا دەرکەوتن و دواتریش بە ناوچەکانى تردا بلاۆبوو، بەر لە سالى (١٥٠٠ز) تریکى (٨٠) زانکۆ لە شارەکانى رۆژئاوای ئەوروپا دامەزرابوو. وشی (Universities) وشمەکی لاتینی، بە مانای کۆمەلە یان یەکیەتتى دیت و لەسەدە نێوہنجییەکاندا سەرەتا بۆ هەموو جۆرە کۆمەلە و یەکیەتتى بەکار دەھات، بەلام بەتتێپرپوونى کات تاییبەت بوو تەنھا بە کۆمەلەى مامۆستا و قوتابییان. گرنکترین پەسپۆزییەکانى ئەو کاتە بریتیبوون لە تیۆلۆجیا و فەلسەفە و پزیشکی و یاسا. پروانەسەید عبدالفتاح عاشور، أوروبيا العصور الوسطى (النهضات والحضارة والنظم)، الجزء الثاني، مكتبة الانجلو مصرية، دار وھدان، القاہرہ، ١٩٨٧، ص ٣٤٢-٣٥٠. (٦٩) وھیب ابراھیم سمعان، الثقافة والتربية في العصور الوسطى. دراسة تاريخية مقارنة، دار المعارف بمصر، القاہرہ، ١٩٦٢، ص ١٧٥.

(٦٩) یوسف کرم، تاريخ الفلسفة الاوربية في العصر الوسيط، دار المعارف بمصر، القاہرہ، د.ت.، ص ٣. (٧١) سکۆلاستیەکان : ئەم ناوہ لە (School) ەوہ ھاتووە و بۆ ئەو شێوازى فێربوون و کارە فیکرییانە بەکار دێت کە لە سەدەى دەیەم بە دواوہ لە قوتابخانەکانى کلیسا و زانکۆکانى ئەوروپا دەرکەوت و تا سەدەى ھەدھە بەرھەمى ھەبوو و نامانجى گونجاندنى عەقڵ و ئاین بوو. پروانە: جمیل صلیبا، المعجم الفلسفي للالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية، الجزء الثاني، دار الكتاب اللبنانى، بیروت، ١٩٧١، ص ٣٥٩؛ جورج طرابیشى، معجم الفلاسفة (الفلاسفة-المناطق-المتكلمون-اللاهوتيون-التصوفون)، دار الطليعة للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٨٧، ص ٢١٧.

فلسه‌فی و له کۆتایی سده‌ی سێزده‌دا به هه‌ولێه‌کانی (تۆماس نه‌کیۆنس - Thomas Aquines)^(۷۲) بۆ گونجاندنی فیکری نه‌رستۆتالیس و نایینی مه‌سیحی گه‌یشته‌ لوتکه و دواتریش له سه‌ره‌تای سده‌ی چوارده‌دا له‌سه‌ر ده‌ستی (وليام نۆکهامی - William Okham) کۆتایهات به‌وه‌ی بـه‌ ته‌واوی بواره‌کانی فیکری و نایینی لێک جیاکرده‌وه:^(۷۳) هه‌رچه‌نده‌ ئهم چه‌شنه‌ بێرکردنه‌وه‌یه‌ تا دوادوایی سده‌ نێوه‌نجیه‌کان به‌ پشتیوانی په‌یوه‌ندییه‌ ده‌رهبه‌گایه‌تییه‌کانه‌وه‌ بپیکرد، به‌لام گه‌شه‌سەندنی ژیا‌نی نابووری و فراوانبوونی خۆشگوزهرانی و پێشکه‌وتنی بازرگانی و پێشه‌گه‌ری تاده‌هات پتییستیایان به‌ زانست و زانیاری نوێتر ده‌بوو، ده‌رکه‌وتنی چین و تووژی نوێ و په‌یوه‌ندییه‌ نوێیه‌کان روژ له‌ دوا‌ی روژ په‌یوه‌ندییه‌ کۆنه‌کان و پێکهاته‌ فیکرییه‌کانی به‌ره‌و پووکانه‌وه‌ ده‌برد و کۆمه‌لگای تاهه‌رزوی چه‌شنیکی نوێی بێرکردنه‌وه‌ ده‌کرد که‌ له‌گه‌ڵ ره‌وشی نوێی ژیا‌ندا بگونجیت^(۷۴).

وێرپای ئه‌وه‌ی تاده‌هات خۆینه‌واری و رو‌شنیری به‌ نێو چین و تووژه‌ جیا‌جیا‌کاندا ته‌شه‌نه‌یده‌کرد و سنووری پیاوانی کلێسای تینکه‌ده‌شکاند، ئه‌مانه‌ له‌ کاتێکدا بوون که‌ روژئاوای ئه‌وروپا روژ له‌ دوا‌ی روژ پتر به‌ فیکر و که‌لتووری کلاسیکی (گریک و رۆم)^(۷۵) ناشنا‌ده‌بوون له‌ ریتی روژه‌ه‌لاته‌وه‌، که‌ به‌ تاکه‌ وه‌لام‌ده‌ره‌وه‌ی ویسته‌ فیکرییه‌کانی ئه‌و روژگاره‌یان ده‌زانی و رو‌شنیری سده‌ نێوه‌نجیه‌کان له‌ ناستیدا ده‌سته‌وه‌ستان بوو‌بوون، بۆیه

(۷۲) تۆماس نه‌کیۆنس (۱۲۲۷ - ۱۲۷۴ز) یه‌کێک بوو له‌ گه‌وره‌ترین بیریاره‌کانی سه‌رده‌می خۆی، سه‌ر به‌ دۆمه‌نیکانییه‌کان بوو، به‌ زۆری که‌وتبووه‌ ژێر کاریگه‌ری هه‌زری نه‌رستۆتالیس (پوخته‌ی تیبۆلوجیا - Summa Theologica) به‌ ناویانگه‌رتن به‌ره‌مه‌ه‌کانی بوو، به‌روانه‌:

George Fox Mott and Harold M. Dee, An Outline History of the Middle Ages, 3rd Edition, Barnes and Noble, New York, 1949, P. 168.

(۷۳) عبدالمنعم الحفنی، موسوعة الفلسفة والفلاسفة، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، دار مدبولي للنشر، القاهرة، ۱۹۹۹، ص ۱۵۳۳-۱۵۳۴. ولیم نۆکهامی (۱۲۸۵ - ۱۳۴۹ز) یه‌کێک بوو له‌ راهیبه‌ فقه‌یه‌نسیسکانییه‌کان، له‌دایکبووی ناوچه‌ی نۆکهامی نزیک شاری لهن‌ده‌ن بوو، به‌ناویانگه‌رتن فیه‌له‌سوفی سکۆلاستی سده‌ی چوارده‌ بوو و هه‌ر زوو بانگه‌شه‌ی جیا‌کردنه‌وه‌ی نه‌رکه‌کانی فلسفه‌ و نایینی کرد، و داوای جیا‌کردنه‌وه‌ی نایین و سیاسه‌تی کرد. به‌روانه‌: عبدالمنعم الحفنی، المصدر السابق، ص ۱۵۳۳-۱۵۳۴.

(74) Fredinand Schevill, A History of Europe from the Reformation to the Present Day, New York, 1946, P. 32; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 324.

(۷۵) لێره‌وه‌ ئیدی وشه‌ی (کلاسیک) له‌ بری فلسه‌فه‌ی کلاسیکی گریک و رۆم به‌کارده‌نین.

له وکاته دا کۆمه لگا چهنده به خه م شتوایێکی نوێی بیرکردنه وه بوو هیندهش له فیکر و روشنبیری سه ده نیه هه ییه کان بێزار بوو بوو که به ره هه می چهنده سد ساله ی دهستی کلتیسا بوون^(٧٦)، بۆیه ریتنسانس به یاخیبوون له م روشنبیرییه دهستییکرد و زیندووکردنه وه ی که لتووری کلاسیکی کرده سه رچاوه ی کارهکانی و تهانهت ناوی شه م بزوتنه وه یه له وشه ی (Renaissance) ی فره نسیییه وه هاتوه به مانای (زیندووکردنه وه - ژیا نه وه) دیت و ناماژه به زیندووکردنه وه ی که لتووری کلاسیک دهکات^(٧٧).

شاره ده لئه مهندهکانی ئیتالیا که بهر له هه مو ناوچهکانی تری شه وروپا په یوه ندییه سه رمایه داریه کانیا ن تیتیدا ده رکهوت و گه وه ترین ناوه ندی شارستانییه تی گریک و رۆم بوون و هیچ کاتێک به یه کجاری له م شارستانییه ته دانه برابوون^(٧٨)، بوونه لانکه ی ده رکهوتی بزوتنه وه ی ریتنسانس و کۆتایی سه ده ی چواره به روونی ههنگاوه راسته قینهکانی له وێ ده رکهوتن و په تیا په یتا به گوپ و تین ده بوون و به ره و ناوچهکانی تری شه وروپا په لیا ن ده هاویشته، تایبهت له نیوه ی دووه می سه ده ی پاژه به دواوه^(٧٩) و دوا ی داگیرکردنی شهسته مۆل له لایه ن عوسمانیه کانه وه سالی (١٤٥٣ز)^(٨٠) و ناواره بوونی زۆریک له زاناکانی

(٧٦) پروانه: یوهان هوزیخا، اضمحلال العصور الوسطی، ترجمه عبدالعزیز توفیق جاوید، الطبعة الثانية، المينة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨، ص ٣١٩؛ Schevill, Op. Cit., P. 34.

(77) A. J. Grant, Outline of Europe History, London, New York and Toronto, 1941, P. 266.

(٧٨) پروانه:

Gene. A. Brucker, Renaissance Italy. Was it the Birth Place of the Modern History?, New York, 1958, P.2; "The New Cambridge Modern History", Vol.1, The Renaissance (1493 – 1520), Cambridge University Press, 1967, P. 69; E.M. Jamson and Others, Italy Medieval and Modern. A History, Oxford, 1919, P. 133.

(٧٩) پروانه: کمال مظهر أحمد، النهضة، منشورات وزارة الثقافة والفنون، بغداد، ١٩٧٩، ص ١٨-٢٠؛ A.J. Grant , Op.Cit., PP. 267-268.

(٨٠) سیدنی دارک کاتیک مهو دای ریتنسانس دیاریدهکات شه م ساله به دهستیکی ده زانیت و مه رگی نه لیزابیتسی شاژنی نینگلستان له سالی (١٦٠٣ز) دا به دوما یی هاتنی داده نیت. پروانه: سیدنی دارک، میژووی ریتنسانس، وه رگێرانی شه بویه کر خوشناو، چاپخانه ی دانا ز، سلیمان ی، ٢٠٠٢، ل ٣٧. به لام به لای شه مه وه نه مۆژه دیاریکرده بۆ رووداویکتی وه ک ریتنسانس نه شیاوه، به لکو شه مۆژه دیاریکرده به زانستی و شیاوتر ده زانین که که مال مه زه ره و هه ندیکی تر له میژوونوسان کردوویانه که ده لئین: له کۆتایی سه ده ی چواره دا

و به‌پړنځي زړ له کلتوري کلاسیکوه به‌ره و ناوچه‌کاني نیتالیا^(۸۱)، ه‌ره‌ها ده‌رکه‌وتنی (چاپه‌م‌نی پسته بزکه‌کان - الحروف المتحرکه) که وەرچه‌رخانیکی گ‌وره‌ی به‌س‌ر پ‌ر‌وس‌ی نو‌وس‌ینه‌وی کتیب‌دا ه‌ینا و ر‌ؤئیکی گ‌وره‌ی له خیرا‌کردنی ه‌نگاوه‌کاني ر‌ینیس‌انس و ناسان‌کردنی بلا‌ویونه‌ویدا بین‌ی.

هیومان‌سته‌کان^(۸۲)، که کاره‌کانیان ره‌گ‌زی س‌ره‌کی س‌رده‌می ر‌ینیس‌انس بو (یه‌کم تو‌ی‌ی ر‌ؤش‌نیر بوون لهو س‌رده‌مه‌دا له ر‌ؤژ‌ناوای نه‌ورویا که له س‌رجه‌م چین و تو‌ی‌زه ک‌ومه‌ل‌ایه‌تیه‌کان پ‌یک‌ده‌هاتن و ته‌نها پ‌یاو‌انی نایینی تاکه ره‌گ‌زی پ‌یک‌ه‌ت‌ن‌ر نه‌بوون)^(۸۳)، زیندووک‌ردنه‌وی که‌لتوري کلاسیکیان کرده تاکه س‌رچاوه‌ی گ‌یرانه‌وی خ‌س‌له‌ته دونیایه‌کاني زانست و ه‌ونه‌ر و نه‌ده‌ب و گ‌ه‌ران به‌دوای مر‌ؤ‌فایه‌تی مر‌ؤ‌ف و س‌ه‌ماندنی شوین و پ‌یک‌ه‌ی ت‌اک له ک‌ومه‌ل‌دا که چ‌ه‌ندین س‌ده بوو پ‌یرواوه‌پ‌ری نایینی و ر‌ؤش‌نیری کلیسا ف‌ه‌رام‌ؤ‌شی کردبوون، ب‌ویه پ‌یدا‌گری له‌س‌ر خودی تاکه‌کان (ت‌اک‌گ‌رای‌ی - Individualism) بووه خ‌س‌له‌ت‌یکی س‌ره‌کی ثم پ‌زووتنه‌ویه^(۸۴).

ه‌رچه‌نده ته‌واوی کاره‌کاني ر‌ینیس‌انس ه‌ول‌ی زیندووک‌ردنه‌وی کلاسیک و دوورکه‌وتنه‌وه له ش‌یوازی س‌ده نی‌وه‌غ‌جیه‌کان بوو، به‌لام پ‌یش‌که‌وتوویی نه‌زموون و داه‌یتانه‌کاني نه‌و ر‌ؤژ‌گاره م‌ؤرکیکی تایب‌ت و ش‌یوازیکی نو‌ی‌تری به به‌ره‌مه‌کاني ر‌ینیس‌انس به‌خ‌شی، ب‌ؤ غ‌وونه له ه‌ونه‌ری بیناسازیدا نه‌گ‌رجی به ته‌واوی له ش‌یوازی (غ‌وتی - Quti) دوورکه‌وتنه‌وه و گ‌ه‌رانه‌وه ب‌ؤ کلاسیک، به‌لام له ته‌واوی شارستانیه‌تی گ‌ریک و ر‌ؤم‌دا

ه‌نگاوه‌کاني ثم پ‌زووتنه‌ویه به روونی ده‌س‌ت‌پ‌ده‌کات و له ک‌وتایی س‌ده‌ی پازده‌دا ده‌گاته لوتکه و س‌ده‌ی شازده‌ش ده‌خایه‌ن‌یت، کمال م‌ظ‌هر أ‌حمد، النهضة، ص ۱۸-۲۰.

(81) Schevill, Op. Cit., P. 35.

(۸۲) هیومان‌یزم Humanism - له وش‌ی (Humanitas) ی لاتینیه‌وه هات‌وه که مانای مر‌ؤ‌فایه‌تی ده‌به‌خ‌شی، نه‌ویش له وش‌ی (Homo) وەرگ‌یراوه و به مانای مر‌ؤ‌ف د‌یت. ثم زاراوه‌یه له س‌ده‌ی شازده‌دا وه‌ک چ‌ه‌م‌کیکی ک‌ومه‌ل‌ایه‌تی و ف‌یک‌ری ج‌ینگ‌یر بووه، نه‌گ‌رجی پ‌یش‌تریش ژماره‌یه‌ک له هیومان‌سته‌کان ز‌ؤر جار ده‌سته‌وا‌زی (Humanitas) یان له‌به‌ره‌مه‌کانيان به‌کاره‌یتاوه، پ‌روانه: کمال م‌ظ‌هر أ‌حمد، النهضة، ص ۳۸.

(83) Palmer, Op. Cit., P. 60.

(۸۴) "عرض اقتصادي تاريخي"، المصدر السابق، ص ۲۸۰؛ عبدالقادر أ‌حمد الیوسف، العصور الرس‌طی الاوروییه، (۴۷۶ - ۱۵۰۰)، المکتبه‌ الع‌صریه، بیروت، ۱۹۶۷، ص ۳۵۹ - ۳۶۰.

بهره‌مینیکی وهك كلیسای (سنت. پترۆس) و كۆشكه‌كانی ئینیسیا به‌دیناكریت^(۸۶) و سرجه‌م به‌شه هونه‌رییه‌كانی تریش به‌همه‌مانشیوه بوون. له‌بۆاری زمان و ئه‌ده‌بیشدا ههر زوو ره‌خنه و توانجی هیومانیسته‌كان سه‌روگوویی زمانی لاتینی کلیسا (لینجوا فرانكا)یشی گرتوه که چهند سه‌ده‌یه‌ك بوو تاكه زمانی رۆشنییری بوو^(۸۷)، هه‌ولتی زیندووکردنه‌وی زمانی لاتینی کلاسیکیاندا و له‌همانكاتدا به‌شیکیان زمانه‌ میلییه‌کانیشیان له‌بهره‌مه‌کانیاندا به‌کارده‌هێنا، هه‌رچه‌نده سه‌ره‌تا زۆر به‌که‌می بوو به‌لام له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده به‌دواوه هیدی هیدی زمانه‌ میلییه‌كان له ته‌واوی رۆژناوای نه‌ورویا جگه له (ناوچه‌ی پاپایی - Papal States)^(۸۷) نه‌بیت شوینی زمانی لاتینی گرتوه^(۸۸).

نهمه جگه له‌وی ریتیسانس ده‌یان ده‌سکه‌وتی زانستی گه‌وره‌ی له بۆاری فله‌ك و جوگرافیا و کیمیا و پزیشکی ... هتد لیکه‌وته‌وه و چەندین بیرۆکه‌ی له بۆاری فله‌سه‌فه و بیرى سیاسى و زانسته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا وروژاند، وێرای نه‌وی پێشکه‌وتنیکی به‌رچاوی به‌سه‌ر نووسینه‌وه و ره‌خنه‌ی میژوویدا هێنا، که به‌ درۆخته‌نه‌وه‌ی (په‌خشی کۆسته‌نتین -

(۸۵) کرین برینتون، المصدر السابق، ص ۲۵.

(۸۶) بروهان: فاروق القاڤی، آفاق التمرّد. قراءة نقدية في التأريخ الاوروبی و العربی الاسلامی، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر، القاهرة، ۲۰۰۴، ص ۶۰، Palmer, Op. Cit., P. 60.

(۸۷) نمو ناوچه‌یه بوو له ئیتالیا که راسته‌وخۆ له‌لایهن پاپاوه هوکمرانی ده‌کرا دوا‌ی نه‌وه‌ی له سالی (۷۵۴ز) دا به‌ فه‌رمی (پپین فه‌ره‌نکی) Pepin of Franks - به‌شی زۆری ناوچه‌ی ناوه‌راستی ئیتالیا به‌ (پاپا ستیفنی ستیهم 3) Stephen - به‌خشی و له سالی (۷۷۴ز) و له‌ لایهن په‌رله‌مانه‌وه به‌ ته‌واوی چه‌سپی و به‌دریژایی سه‌ده‌ نێوه‌غیییه‌كان نهم ناوچانه له ژێر هوکمرانی پاپاكاندا بوون، نه‌گه‌رجی له شۆرشى فه‌ره‌نسی (۱۷۸۹ز) دا نهم ده‌سه‌لاتداریه‌تییه هه‌له‌وشایه‌وه، به‌لام له کۆنگره‌ی فییه‌نا (۱۸۱۵ز) جارێکی تر له ژێر زیتره‌قانی نه‌مسا زیندووکرایه‌وه تا دوا‌جار له سالی (۱۹۲۹ز) دا و به‌پیتی ریککه‌وتنیکی نێوان پاپا و حکومه‌تی ئیتالیا ته‌نها ناوچه‌ی فاتیکان له شاری رۆما بۆ پاپاكان ته‌رخانه‌کرا. بروهان:

"Encyclopedia Internatinal", Vol. 14, Grolier of Canada Limited, U.S.A, 1963, P.50.

(۸۸) بروهان: بول ج. رجیز، فلورنسه‌ فی عصر دانتي، ترجمه‌ د.عمود ابراهیم، بیروت-نیویورک،

۱۹۶۷، ص ۲۰۹

Hayes, Modern Europe..., OP. Cit., PP.113-114; Hase and Maltby, Op. Cit., P. 248.

Donation of Constntiney) ^(۸۸) له لایمن (لۆرینزو فاللا - Lorinzo Valla) هوه دیارترین کاره کانی نهم بوارهیه ^(۸۹). به مجۆرهش ته گهرچی زۆریک لهم زانستانه له سه ده کانی دواتردا پیگه یشتن، به لام ریتیسانس توانی بناغهی پیکهاتهی فیکری و زانستی سه ده نیوه نجیه کان له بهریه کهه لوه شیئیت و بناغهی پیکهاتهی فیکری و زانستی نوێ دابریژیت. کاره کانی ریتیسانس که بریتی بوون له گه پانه وه بۆ فیکر و کهلتوری سه رده می (پاگانیزم - الوثنیة) ی بهر له بالادهستی رۆشنبری مه سیحی، ههروه ها هیرشکردنه سه ر کهلتور و رۆشنبری سه ده نیوه نجیه کان راسته وخۆ و ناراسته وخۆ سه روگوئی کلیسیایان گرتوه، بۆیه به لای زۆریک له بیریارانه وه هه ر زوو مۆرکیکی دژه نایینیان وه رگرت، ته گهرچی نهم بزووتنه وه یه گۆپانیکی گه وه ی به سه ر ژیا نی ئایینیدا هینا و زۆر له هه ییه ت و ده سه لاتی کلیسای که مکردوه، به لام ته مه به و مانایه نایه ت که بزووتنه وه یه کی دژه نایینی بووبی، چونکه به شی هه ره زۆری رابه رانی ریتیسانس دینداربوون ^(۹۰)، ته وان ته نها رزگارکردنی فیکر له کۆت و بهنده کانی کلیسا و جیا کردنه وه ی بواری عه قل و ئایین مه به ستی سه رده کیان بوو.

ته وه ره ی چواره م: گه شه سه ندنی سیاسی

شاره کانی سه ده نیوه نجیه کان له ناوچه کانی ژیر ده سه لاتی ده ره به گه کاندایه رکه و تن و باج و سه رانه یان بۆ ته وان بوو، به لام هینده ی نه بر دانیشتوانی نهم شارانه هه ستیان به وه کرد که مانه وه یان به و جۆره پتر له خزمه تی ده ره به گه کاندایه نه ک به رژه وه ندی خزیان ^(۹۱)، بۆیه هه ر زوو که و تنه هه ولتی ده سه ته به رکردنی سه ره به خزیی و له ناوه راستی سه ده ی سیزده دا به شی هه ره زۆری

(۸۹) په خشی کۆسته نتین ته و په خشه بوو که پاپا کان له سه ده ی هه شته مدا وه ک پشتیوانیه کی میژوویی بۆ ده سه لاتی دونیا یان دایانه ئینابوو گوایه سه ده ی چوار کۆسته نتین دوا ی گواسته نه وه ی پایته خت له رۆما وه بۆ (کۆسته نتینۆیل) مافی ده سه لاتدارییه تی رۆما و ده رویمه ری به پاپا به خشیوه. به لام لۆرینزو فاللا ته وه ی روونکردوه که ته مه ساخته کارییه و ته و زمانه ی نهم په خشه ی پێ نووسرا ده وه زمانه ی سه ده ی چواره م نییه، بپروانه : کرین بریتتون، المصد ر السابق ، ص ۳۴.

(۹۰) بپروانه : نورالدین حا طوم، تاریخ عصر النهضة الاوربية، دار الفكر، دمشق، ۱۹۸۵، ص ۸۸ - ۱۰۰؛ کمال مظهر أحمد، النهضة، ص ۵۲-۶۴؛ علي حيدر سليمان، تاریخ المدينة الاوربية الحديثة، بغداد، د.ت، ص ۳۸-۴۴.

(۹۱) یوهان هویزنجیا، اضمحلال...، ص ۳۱۶ - ۳۱۹؛ Ferguson and Bruun, Op.Cit., P. 324.

(۹۲) عرض تاریخی اقتصادی، المصد ر السابق، ص ۲۱۳؛ Smith and Others , Op. Cit., P. 196.

شاره‌کانی روژناوا و ناوه‌پاستی نه‌وروپا چ له رتی راه‌پینه‌وه بوویتی یان ریککه‌وتن یان به‌رانهر پاره و پول توانییان سه‌ربه‌خویی به‌ده‌سستیبن^(۹۳)، همر لهو سه‌رویه‌نده‌شدا له شاره‌کاندا (سه‌ندیکا پیشه‌گه‌رییه‌کان - Graft Gild) ده‌رکه‌وتن و پرۆسه‌ی به‌ره‌مه‌یتان و چاودیریکردنی بازار و نه‌هیشتنی ململانی نیوان پیشه‌گه‌ران^(۹۴) و ریکه‌خستن چهند لایه‌نیکی کۆمه‌لایه‌تییان گرتنه‌ستۆ، جگه له‌وه‌ی همر زوو مۆرکیکی سیاسیان وه‌رگرت و زۆر جار جله‌وی سیاسی شاره‌کانیان ده‌گرتنه‌ده‌ست^(۹۵).

له لایه‌کی تریشه‌وه له دوا‌دوایی سه‌ده نیوه‌نجیه‌یه‌کاندا، دوا‌ی نه‌وه‌ی میره ده‌ره‌به‌گه‌کان دوو‌چاری ره‌وشیکی نابووری دژوار هاتن له نه‌جایی له‌ده‌ستدانی زۆریک له به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان ، تایبه‌ت دوا‌ی ده‌رکه‌وتنی نابووری دراو^(۹۶)، به‌رده‌وام له رتی دا‌پرینی ناوچه‌کانیان‌وه و سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتیکی ره‌هاوه هه‌ولیان‌ده‌دا قه‌ره‌بووی نه‌و زیانانه بکه‌نه‌وه، به‌مه‌ش تاده‌هات وسته جیا‌خوازییه‌کانیان به‌گه‌رتر ده‌بوو، به‌لام نه‌م ره‌وشه (ناوچه‌یی - لۆکال)‌یه‌ی هه‌ریه‌ک له شاره سه‌ربه‌خۆکان و میره‌کان له‌گه‌ل به‌رژه‌وه‌ندی پا‌شاکاندا یه‌کیان نه‌ده‌گرتنه‌وه^(۹۷)، به‌مجۆره‌ش پی‌که‌هاته‌ی سیاسی روژناوای نه‌وروپا له کۆتایی سه‌ده نیوه‌نجیه‌یه‌کاندا شتۆبه‌یه‌کی دوو فاقه‌یی وه‌رگرتبوو، له لایه‌ک ده‌سه‌لاتی گشتگیری کلێسا و (نیم‌پراتۆریای رۆمانی پیرۆز)^(۹۸)، له

(۹۳) پروانه: ه. أ. ل. فشر، تاريخ اوربا العصور الوسطی، ترجمة مصطفى زیادة والسید باز العرینی، الطبعة السادسة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ۱۹۷۶، ص ۲۳۳؛ عبدلعظیم رمضان، المصدر السابق، ص ۲۸.

(94) Munro and Sontag, Op. Cit., P. 472.

(95) Ogg, Op. Cit., P. 49; Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol.1, P. 81.

(۹۶) له‌م باره‌یه‌وه پروانه ته‌وه‌ری گه‌شه‌نه‌ندنه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌م به‌شه‌دا.

(۹۷) پروانه: کمال مظهر أحمد، محاضرات ...، ص ۲۵.

نه‌و قه‌واره سیاسیه گشتگیره بوو که سالی (۸۰۰ز) له لایهن (Holy Roman Empire) (98) سالی Otto - چارله‌مانه‌وه له روژناوا و ناوه‌راستی نه‌وروپا دامه‌زرا و دا‌تریش له سه‌ره ده‌ستی (تۆتۆ (۹۶۲ز) به ته‌واوی جینگیریوو، وه‌ک پارێزه‌ری جیهانی کاتۆلیکی خۆیه‌ده‌نواند، هه‌رچه‌نده سنووری ده‌سه‌لاته‌کی ته‌واوی نه‌و ناوچه‌انی نه‌گرتنه‌وه و له نه‌لمانی و نیتالیا و بۆزگه‌ندیا و بۆهیمیا و چهند ناوچه‌یه‌کی زه‌ویه‌نزمه‌کان تییهری نه‌کرد، نه‌م ده‌سه‌لاته‌ش له کۆتایی سه‌ده نیوه‌نجیه‌یه‌کاندا ته‌واو لاوازیوو و له کۆنگره‌ی ویستیفالیای سالی (۱۶۴۸ز) زۆریک له ده‌سه‌لاتی یاسایی له‌ده‌ستدا، دوا جار له سالی (۱۸۰۶ز) و دوا‌ی "Encyclopedia Internatonal", Vol. 8، نزیکی هه‌زار سال مانه‌وه له‌به‌ریه‌که‌ه‌لوه‌شایه‌وه. پروانه P. 482 - 483.

لایه کی تریشوه دهسه لاتی ناوچه یی هدریک له شاره سهریه خۆکان و میره کان، که هدریک له دهسه لاته ناوچه ییانه یاسا و ریسای تاییه تی هه بوو، باجی خۆیان دهخته سهر کاروانه بازرگانییه کان، جگه له وهی له جهنگی بهرده وامدا بوون له گهڵ یه کدیدا، که رینگا و بانه کانی دوو چاری چهته گهری و ناچارامی کردبوو^(۹۹).

نهم په رته وازه ییه سیاسیه چهند دژ به بهرژه وهندی پاشاکان بوو هیندهش ببوه ته گهری بهردهم بهرژه وهندی بۆرجوازییه کان و رهوتی گه شه سهندنی په یوه ندییه سهرمایه داریه کان، بۆیه له ژیر بارې نهم هه لومهرجدا ههردوولا هاویه یانیه تییه کی سیاسیان له دژی دهسه لاته ناوچه ییه کاندایه ست و به پشتیوانی ترانای نابووری بۆرجوازییه کان و سوپای توکمه و پرچه کی پاشاکان تاییه تی دوی دۆزینه وهی بارود، که وخته خه باتیکی سهرکه ووتوانه دژ به دهسه لاتی میره کان که پشتیان به هیزی سوارچاکه کان (نظام الفروسیه) و چه که کۆنه کان ده به ست، به مهش له کۆتایی سه دهی پازده چهند ولاتیکی وه که فهرنسا و ئیسپانیا و ئینگلستان ده رکه وتن که خاوهن دهسه لاتیکی ناوهندی بوون له ژیر سایه ی پاشایه کی به هیزدا^(۱۰۰).

به هه جۆره نه خشی سیاسی رۆژناوای نه وروپا له سهره تای سه دهی شازده یه مدا به مشیوه یه پیکده هات، چهند ولاتیکی ناوهندی وه که ئینگلستان و فهرنسا و ئیسپانیا له لایه که، له لایه کی تریشوه نیمه پراتۆریای رۆمانی پیرۆز که له چهند دهسه لاتداریه تییه کی سهریه خۆ پیکده هات ههروه ها چهند دهسه لاتیکی سهریه خۆ له پال دهسه لاتداریه تی پاپایی له ئیتالیا و چهند دهسه لاتداریه تییه که له ناوچه کانی نه سه کنده ناڤیا که له ههنگاودانابوون بۆ سهریه خۆیی^(۱۰۱) له یه کیتی (Kalmar Union)^(۱۰۲).

(99) Palmer, Op. Cit., P. 71.

(100) Denys Hay, The Italian Renaissance in its Historical Background, Cambridge, 1968, P.15; Hayes, Modern Europe..., P. 25.

(101) Hayes, Modern Europe..., P. 33.

(۱۰۲) نمو یه کیتییه بوو که له سالی ۱۳۹۷ز به دواوه، سوید و نهرویی و دانیمارکی له ژیر سایه ی پاشادا کۆ کردهوه. نهم یه کیتییه به ناوی شاری کالمهری سویدییه وه ناوێرا که لهو شاره دا یه کهم پاشای نمو یه کیتییه هه لێژێردا و دواتریش هه نمو شاره بوو به پایته ختی، به لام هه له سهره تاوه یه کیتییه کی لاواز بوو، نمو بوو له سالی ۱۵۲۳ز یه وه سوید جیا بوونه وهی خۆی راگهیاند هدریک له نهرویی و دانیمارکیش تا سالی ۱۸۱۴ز له یه کیتییه کی لاوازا مانه وه. بپوانه::

"Encyclopedia International", Vol. 10, P. 97.

سەرەنجام دەتوانین بۆلەن لە نیوەی دووەمی سەدەى پازدە و نیوەی یەكەمی سەدەى شازدەدا
لە روژناوا و ناوەراستی ئەوروپا هەنگاوەکانى لەبەر یەكەلۆشەنەوێ پەيوەندىيە
دەرەبەگایەتیيەکان پێینایە قۆناغى كەمبۆون و پەيوەندىيە سەرمایەدارىيەکان دەستیان بە
خۆسەپاندن کرد، هەر ئەم مەودا میژوویيەش بوو مەوێ وەرچەرخانى كۆمەلگا لە سەدە
نیوەنجیيەکانەوێ بۆ سەدە نیۆیەکان، بۆیە سەدەى شازدە بوو سەدەى پێكداهەلپێژانى
بەرژەوێندىيە كۆنەکان بۆ خۆپاراستن و بەرژەوێندىيە نیۆیەکان بۆ خۆسەلماندن لەسەرچەم
بوارەكانى ژياندا و ئەمەش هەلچوون و رابوونى كۆمەلایەتى و سیاسى گەورەى لێكەوتەوێ
كە ریفۆرمى ئایىنى بە توندوتیژترین شێوێ گوزراشتى لێدەكات.

باسی سییه‌م:

کلیسای کاتولیکی

تموه‌ری یه‌که‌م: بلاؤیونوه‌ی نایینی مه‌سیحی

له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی یه‌که‌می زایینیدا له ویلایه‌ته رۆژه‌لانییه‌کانی ئیمپراتوریای رۆمانی، نایینی مه‌سیحی^(١٠٣) له‌سه‌ر ده‌ستی (یه‌سوعی کورێ مه‌ریه‌م) له‌ ناوچه‌ی فه‌له‌ستین وه‌ک درێژه‌پێدان و هه‌ولێ چاکسازی له‌ نایینی یه‌هودی ده‌رکه‌وت^(١٠٤)، دواتریش له‌سه‌ر ده‌ستی (سانت. پۆل)، که‌ یه‌کێک بوو له‌ چالاکترین دوازه‌ نێردراوه‌که‌ی دوا‌ی مه‌سیح نهم نایینه‌ له‌ قالیی نایینی یه‌هودی چووه‌ده‌ر و بووه‌ نایینیکی جیهانی و گشتگیر^(١٠٥) و به‌ره‌و ناوچه‌ رۆژئاواییه‌کان ته‌شه‌نه‌یکرد و توانی له‌ ریتی بیته‌هاکردنی ژبانی نهم دونیا و چاوه‌ڕوانی نه‌و

(١٠٣) وشه‌ی مه‌سیحی له‌ وشه‌ی Moshia یان Messiah ی عیبرییه‌وه‌ هاتوه‌ به‌ مانای س‌پینه‌وه‌ به‌ رۆن و بۆش‌تکه‌وتوانی مه‌سیح به‌کارده‌یت. ب‌روانه‌ :

Wikipedia, The Free Encyclopedia

(Christianity).www.wikipededi.org/wiki/Christianity.

نهم وشه‌یه‌ له‌سه‌رده‌می مه‌سیحدا به‌کارنه‌هاتوه‌، به‌ل‌کو له‌ سه‌رده‌می (سانت. پۆل)ه‌وه‌ به‌کارده‌یت. ب‌روانه‌:
أحمد شليبي، مقارنة الاديان. المسيحية، الجزء الثاني، الطبعة العاشرة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٩٨، ص٩٤.

(١٠٤) برتراند رسل، تاريخ الفلسفة الغربية. الفلسفة الكاثوليكية، ترجمة زكي نجيب محمود، مراجعة أحمد أمين، الجزء الثاني، د.م.، د.ت.، ص٣٦؛ نورالدين حاطوم، تاريخ العصر الوسيط في أوربة، الجزء الاول، دار الفكر، دمشق، ١٩٦٧، ص ٦٢ - ٦٣.

(١٠٥) وفاء فرحات، "موسوعة الاديان. الديانة المسيحية (كاثوليك- الارثوذكس- البروتستانت-الموارنة)"، دار اليوسف، بيروت، ٢٠٠٤، ص ٤١٩ عبده فراج، معالم الفكر الفلسفي في العصور الوسطى (فلسفة اسلامية ومسيحية)، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٩، ص ١٧.

دوليا و پشتگيريکردني ههژاران و پرهنسيپه يه کسانيهخوازيه کانييهوه بپيته داينکههري ويست و خواستی فيکري و رۆحي تیکشکاوی نهم رۆژگارهي کۆمه‌لگاي رۆمانی^(۱۰۶) و سته‌مليکراوان به دهوري خويدا کۆيکاتهوه و به خيترایي به‌نيۆ چيني ههژار و کۆيله‌دا بلاؤيپتهوه، دواتريش به‌نيۆ چين و تويژاله‌کانی تردا ته‌شه‌نه‌بکات^(۱۰۷) به‌جۆريک له‌سه‌ره‌تاي سه‌ده‌ي چواردا لايه‌نگري له‌ لايه‌نگرانی سه‌رجه‌م نايينه‌کانی تري نييمپراتۆرياي رۆمانی زۆرتري بوو^(۱۰۸).

نايينی مه‌سيحی هه‌رچه‌نده سه‌ره‌تا خۆي له‌ رووبه‌رووبونه‌وه‌ي ده‌سه‌لات ده‌بوارد، به‌لام به‌شداری نه‌کردنی پروادارانى له‌ سويا و ره‌تکردنه‌وه‌ي سه‌رجه‌م نايينه‌کان و نه‌په‌رستنی نييمپراتۆر و ره‌خه‌نگرتن له‌ ته‌واوی پيکهايه‌ي ئابووری و کۆمه‌لايه‌تي کۆمه‌لگاي کۆيلايه‌تي رۆمانی، هه‌ر زوو مۆرکی بزووتنه‌وه‌يه‌کی کۆمه‌لايه‌تي ريشيه‌ي به‌م نايينه به‌خشی و ترسيکی گه‌وره‌ي لای ده‌سه‌لاتداران دروستکرد^(۱۰۹)، بۆيه هه‌ر له‌سه‌رده‌می نييمپراتۆر (نيرون - 54-68) (Niron) ده‌سه‌لاتداران ده‌سه‌لاته‌يه‌ي سه‌مه‌کاري که له‌سه‌رده‌می نييمپراتۆر (دۆکلياتين - 305 - 384) (Diocletian) گه‌يشته لوتکه‌ي توندوتیژی، بۆيه لای مه‌سيحيه‌کان سه‌رده‌می نهم نييمپراتۆره به‌ سه‌رده‌می شه‌هيدان ناسراوه^(۱۱۰)، به‌لام يپته‌وه‌ي نهم سته‌مه‌کاريه به‌توانييت به‌ر به‌ بلاؤبوونه‌وه‌ي نهم نايينه به‌گرييت و له‌ دلسۆزي هه‌وادارانى که مه‌بکاته‌وه،

(۱۰۶) له‌ نيوه‌ي دووه‌می سه‌ده‌ي سييم به‌دواوه هه‌ره‌سی ژيانی ئابووری و ئاشوبه سياسيه‌کان و شکستی به‌رده‌وامی راپه‌رينی کۆيله‌کان به‌ ته‌واوی کۆمه‌لگايان تاهه‌زۆي نه‌هۆره به‌رکته‌وه‌يه کرد. بۆ زانیاری پتر پروانه: عبده فراچ، المصدر السابق، ص ۹۷ هـ. سانت موس، ميلاد العصور الوسطی، ترجمه عبدالعزیز توفيق جاويد، مراجعة د. السيد الباز العربي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ۱۹۹۸، ص ۱۵-۲۶؛ A. J. Grant, Op. Cit., P. 107.

(۱۰۷) منصور المخلصي، الكنيسة عبر التاريخ، كلية الفلسفة واللاهوت، بغداد، ۱۹۹۷، ص ۱۳.

(۱۰۸) احمد شليبي، المصدر السابق، ص ۹۵.

(۱۰۹) پروانه: ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد الثالث، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، ۱۹۶۴، ص ۳۷۱؛ احمد الشليبي، المصدر السابق، ص ۹۶؛ منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ۲۷؛ ابيکار السقاف، الدين عند الاغريق والرومان والمسيحيين، ناشره العصور الجديدة، القاهرة، ۲۰۰۰، ص ۵۳۹-۵۴۰.

(۱۱۰) توفيق الطويل، قصة الاضطهاد الديني في المسيحية والاسلام، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ۱۹۹۱، ص ۴۷-۵۷؛ مازن مغايري، موسوعة العقائد والاديان، دار الرضوان، حلب، ۲۰۰۴، ص ۷۰؛

"موسوعة الاديان في العالم. المسيحية"، دار كرييس انترناشيونال، ۲۰۰۰، ص ۲۶-۳۲.

نهمه‌ش تاده‌هات هیژ و توانای نهم نایینه‌ی بۆ ده‌سه‌لاتداران روونتر ده‌کرده‌وه و ناچاری ده‌کردن پاشه‌کشه له هه‌لوێستی توندوتیژی بکه‌ن و هه‌ولبده‌ن نهم هیژه له خزمه‌ت به‌رژه‌وه‌نده‌یه‌کانیان به‌کاربێنن، بۆ پاراستنی یه‌کپارچه‌یی ئیمپراتۆریا و رووبه‌رووبونه‌وه‌ی هه‌ره‌شه‌ ده‌ره‌کی و ناوخۆیه‌یه‌کان، تایبه‌ت دوا‌ی ده‌رکه‌وتنی مملانی له پێناو کوورسی ده‌سه‌لاتدا، جگه له‌وه‌ی ئیمپراتۆریای رۆمانی که خۆی به ده‌وله‌تێکی جیهانی ده‌زانی پێویستی به نایینیکی گشتگیری وه‌ک نهم نایینه بوو^(۱۱۱)، بۆیه سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چوار بۆ یه‌که‌ه‌جار له سالی (۳۱۳ ز) دا ئیمپراتۆر (کوسته‌نتین - 337 - 306) (Constantine ز) به پتی فه‌رمانی (مه‌رسوم) میلان، دانی به‌م نایینه‌دا نا وه‌ک سه‌ره‌جه‌م نایینه‌کانی تری ئیمپراتۆریای نه‌ژمارکرد و دواتریش له سه‌رده‌می ئیمپراتۆر (تیۆدۆسیۆس - 395 - 378) (Theodosius ز) بووه نایینی فه‌رمی ئیمپراتۆریای رۆمانی^(۱۱۲).

ته‌وه‌ری دووه‌م: جیا‌بونه‌وه‌ی کلیسای کاتۆلیکی له کلیسای نه‌رتۆدۆکسی

دوا‌ی ته‌وه‌ی نایینی مه‌سیحی به رۆژه‌ه‌لات و رۆژنا‌وا‌ی ئیمپراتۆریای رۆمانیدا بلا‌وی‌بووه‌وه و نا‌وتیه‌ی که‌لتوو‌ر و رۆشن‌بیری جیا‌جیا‌بوو، هه‌ر زوو له هه‌ر یه‌ک له‌م نا‌وچانه‌دا تاییه‌قه‌ندی و خه‌سله‌تی تاییه‌تی وه‌رگرت و کیشه‌ فیکری و تیۆلۆجیه‌یه‌کان، به‌تاییه‌تی ده‌رباره‌ی سروشتی که‌سایه‌تی مه‌سیح ده‌رکه‌وتن و هه‌ر له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چواره‌وه درزی جیا‌بونه‌وه‌ی خسته‌ نێو نهم نایینه‌وه، تاییه‌ت دوا‌ی قوول‌بوونه‌وه‌ی مملانیی نێوان شاره‌ گه‌وره‌کانی وه‌ک نه‌سه‌که‌نده‌رییه و رۆما و کۆستانتینۆپل و نه‌تاکیا، بۆ سه‌رگر‌دایه‌تیکردنی جیهانی مه‌سیحی^(۱۱۳).

(۱۱۱) بپوانه: ج. م. هسی، العالم البيزنطي، ترجمة وتقديم وتعليق رأفت عبدالمحميد، عين للدراسات والبحوث الانسانية، ۱۹۹۷، ص ۲۲-۲۳ ج.ج. كولتون، عالم العصور الوسطى في النظم والحضارة، ترجمة د. جوزيف نسيم يوسف، دار المعارف، القاهرة، ۱۹۶۱، ص ۷-۸.

(112) C. Warren Hollister, Medieval Europe. A Short History, 2nd Edition, INC, New York, London and Sydney, 1968, P. 7; Hugh Trevor - Roper, The Rise of Christian Europe, Thomas and Hudson, London, 1965, P. 36.

(113) Geoffery Barraclough, The Medieval Papacy, T and H., London, 1968, PP. 13-15; A. J. Arberry, Religion in the Middle East, Vol. 1, Cambridge University Press, 1976, P.240.

سەرەتای ئەم جیاپوونەویە لەرووی فیکرییەوه هەر لە کۆنگرەى ئەفسوسى یەكەمى سالى (١٠٥٤ ز) به یەكجاری هەردوو كلیسای كۆستانتینۆپلی رۆژهەلاتی (ئەرتۆدۆكس) و كلیسا^(١١٥)ی رۆمای رۆژئاوایی كاتۆلیکی لە یەكدی جیاپوونەوه^(١١٦). وشەى كاتۆلیك لە وشەى (Katholikos) ی گریکییەوه وەرگیراوه كە مانای جیهانی، یان گشتی (Universal) دەبەخشیت، بەو مەبەستەى كە نایینزایەكی گشتی و جیهانییە^(١١٧)، هەروەها لاتینی رۆژئاوایی زۆر جار بۆ بەكاردیت بەو پێیەى كە سنووری بڵاوپوونەوهی لە ناوچەكانی رۆژئاوای خاوەن رۆشنیرى لاتینیدا بووه، تاییبەت لە ئیتالیا و ئیسپانیا و بەلجیکا و فەرەنسا و پورتوگال^(١١٨)، هەندێ جاریش بە كلیسای پترۆسى دەناسریت لەسەر ئەو بنەمایەى كە ئەم كلیسایە لە لایەن (سەنت. پترۆس)ی نێردراووه دامەزرێوه بە پێى ئەو دەقەى كە لە كتیبی پیرۆزدا هاتوووە مەسیح پێى دەگوتت: "هەروەها بە تۆ دەگوتم پترۆس كلیسای من لەسەر ئەو تاشە بەردە دامەزرێت كە دەرگای دۆزەخ نایگاتى و كلیلەكانى دونیای ئاسمانت دەدەمى" ...^(١١٩)

(١١٤) مازن مغایري، المصدر السابق، ص ١٧٤؛ جان كمبي، المصدر السابق، ص ١٢٦.

(١١٥) كلیسا (Church) ئەم وشەى لە وشەى (Ekklesia) ی گریکییەوه هاتوووە و هەر لەم وشەى وه وشەى (Ecclesiastical) وەرگیراوه كە بە مانای كۆبوونەوه دیت و سەرەتا بۆ هەموو جۆرە كۆبوونەوهیەك بە كاردەهات، بەلام بە تێپەربوونی كات بووه مانای كلیسا. پڕوانە:

Robert Banks and R. Paul Stevens, The Complete Book of Everyday Christianity, IVP, U.S.A, 1997, P. 112.

(١١٦) هوستن سمیت، المصدر السابق، ص ٤٣٨؛ سعد رستم، الفرق والمذاهب المسيحية منذ ظهور الاسلام حتى اليوم. دراسة تاريخية دينية سياسية اجتماعية، الاوائل للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤، ص ٤٤٤؛ سليمان مظهر، قصة الديانات، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٢، ص ٤٣٣. T.F. Tout, Op.Cit., P. 167.

(117)Wikipedia, The Free Encyclopedia (Catholicism).

www.Wikipedia.org/wiki/Catholicism.

(١١٨) أحمد شليبي، المصدر السابق، ص ٢٣٨.

(١١٩) متى: ١٦، ١٧، ١٨.

کلیسای کاتولیکی هئلگری باوهری دوو سروشته سه‌بارت به که سایه‌تی مسیح که ده‌لئت مسیح نه‌قنومیتی خوابیه، به‌لام دوو گیانی هه‌یه، یه‌کیتکیان خواوه‌ندی و نه‌وی تریش مرژی که له کۆنگره‌ی خه‌لقه‌دۆنیای سالی (۴۵۱ ز) نه‌مه‌ی به‌فرمی راگه‌یاند^(۱۲۱). له‌م کلیسایه‌دا سیسته‌میتی هه‌ره‌می له‌به‌رپوه‌بردندا په‌په‌وه‌ده‌کرا که پاپا له‌لوتکه‌ی نه‌م هه‌ره‌مه‌دا بوو و بالاترین ده‌سه‌لات بوو، وشه‌ی (Pope) که به‌مه‌به‌ستی باوکی رۆحی به‌کارده‌هات له‌سه‌ده‌ی شه‌شه‌وه‌بووه‌ نازناوی نیپسکۆپسی رۆما و دواتریش سه‌ده‌ی یازده‌ پاپا (گریگۆزی هه‌وته‌م - 1085 - 1073) (Gregory 7) راگه‌یاند که پتۆسته‌ نه‌م نازناوه‌ تاییه‌ت بیت به‌ نیپسکۆپسی کلیسای رۆما^(۱۲۲). پاپا له‌لایه‌ن نه‌نجومنه‌نی کاردیناله‌کانه‌وه‌ هه‌لده‌بۆئیردرا، نه‌م کاردینالانه‌ یاریده‌ده‌ری پاپا بوون له‌ کاروباری به‌رپوه‌بردندا^(۱۲۳). دوا‌ی نه‌مان سه‌رۆکی نیپسکۆپس (Archbishop) ده‌هات که سه‌رۆکی کلیسای هه‌ریمیک (Province) بوو و چهند کلیسایه‌کی له‌به‌رده‌ستدا بوو، نینجا نیپسکۆپس (Bishop)^(۱۲۴) و دوا‌ی نه‌مانیش قه‌شه‌کان (Prista) ده‌هاتن^(۱۲۵)، نه‌مانه‌ کاروباری به‌رپوه‌بردنیان له‌ نه‌ستۆگرتبوو، بۆیه‌ به‌ فه‌رمانبه‌ری دۆنیایی (Secular Clergy) ده‌ناسران، نه‌و راهیب و موریدانه‌ش که له‌ دیره‌کاندا ده‌ژیان و به‌ نه‌رکه‌ نایینییه‌کان هه‌لده‌ستان به‌ فه‌رمانبه‌ری رۆحی (Regular Clergy) ده‌ناسران^(۱۲۶).

(۱۲۰) وفاء فرحات، المصدر السابق، ص ۱۷۵؛ شاهر ذیب ابو شریخ، "موسوعة الادیان والمعتقدات"، دار الصفاء للنشر والتوزیع، عمان، ۲۰۰۴، ص ۷۱.

(121) Smith and Others, Op. Cit., P. 141.

(122) Schevill, Op. Cit., P. 17.

(۱۲۳) نه‌م وشه‌یه‌ له‌ به‌ره‌تدا له‌ وشه‌ی (Episkopos) ی گریکیه‌وه‌ هاتووه‌، که مانای چاودیر ده‌به‌خشیت و له‌ لاتینیشدا بووه‌ به‌ (Episcopus) و دواتریش له‌ زمانی نینگلیزیدا بووه‌ به‌ (Bishop) و له‌ زمانی عه‌ره‌یشدا (اسقف) به‌کاردیت، به‌لام نێمه‌ لاتینییه‌که‌مان به‌کارهێناوه‌ (نیپسکۆپس) بپروانه‌: "بحث الجنس البشري عن الله"، نیویورک، ۱۹۹۰، ص ۲۶۹.

(124) Schevill, Op. Cit., P. 17.

(125) Carlton Hayes and Charles Woolsey Cole, History of Europe Since 1500, 3rd Edition, The Macmillan and Company, New York, 1958, P. 26.

تەمەرى سىيەم: دەسلەت و نەزى كەتسەي كاتولىكى

ھاۋكات لە گەل زۆربوونى ژمارەي باوەردارانى ناينى مەسيحى و ئالتۇزبوونى سرووتە (طقوس) ناينىيەكان، كەتسەي و پياۋانى ناينى لە كۆمەلەي مەسيحيدا پتر بەچاۋى رەز و پىرۆزىيەم تەمەشادەكران^(۱۲۶)، بۆيە ھەر زوو داۋاي فەرمانبەردارى لە تاكە مەسيحىيەكان دەكەن ئەمەش بە روونى لەو نامەيەدا دەردەكەوتت كە سەرەتاي سەدەي دوۋى زايىنىي نىسكەتسەي كەتسەي ئەتاكيا بۆ مەسيحىيەكانى شارى سىمىنا (Smyrna) ى ناردوۋە و تىيدا دەتت: "پتويستە ھەموو مەسيحىيەك فەرمانبەرداي پتەشەنگ و رابەرە رۆحىيەكان بن، چۆن فەرمانبەردارىيەتى نىرداۋەكان دەكەن ..."^(۱۲۷)، بەلام لە سى سەدەي يەكەمى زايىنىدا ئەم ھەنگاۋانە زۆر سست و لەسەرەخۆ بوون تا سەردەمى كوستەنتىن و داۋى فەرمانى ميلان كە كەتسەي چەندىن نىمەتيازاتى ئابوورى و كۆمەلەلەيتىي ۋەرگرت^(۱۲۸) و بە فەرمى تىكەلەكەشەيەك لە نىوان دەسلەتلى نىمپراتۆر و كەتسەي داۋى بوو و نىمپراتۆر ۋەك سەرزكى بالاي كەتسەي و نوينەرى مەسيح لەسەر زەوى ناسرا^(۱۲۹)، بەمەش ۋەرچەرخانىكى گەۋرە بەسەر پتەگە و ھىزى ئابوورى و كۆمەلەلەيتىي و سىياسىي كەتسەي داھات.

كەتسەي رۆما بەو پتەي كە لە لايەن (سانت. پترۆس) ۋە دامەزراۋە و نىسكەتسەيەكانى شوينگرەۋەي ئەون و نوينەرى مەسيح لەسەر زەوى، ھەر زوو بوۋە خاۋەن پتەگەيەكى رۆحى كاريگەر لە كۆمەلگەي رۆژناۋادا، نىمپراتۆرەكان ھەولياندا ۋەك پشەتگىيەكى رۆحى بۆ پاراستنى يەكپارچەمىي نىمپراتۆرياي رۆمانى پشەتى پتەبەستەن، بۆيە زۆربەي نىمپراتۆرەكانى داۋى كوستەنتىن ھەولەي سەركەوتنى ئەم كەتسەيەيان دەدا.

(۱۲۶) بىروانە: فىسلىان شالى، موجز تارىخ الاديان، ترجمه حافظ الجمالي، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق، ۱۹۹۱، ص ۲۵۷.

(۱۲۷) أحمد شليبي، المصدر السابق، ص ۲۰۲.

(۱۲۸) بۆ زانىارى پتر بىروانە: منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ۴۵۶؛ محمود سعيد عمران، معالم تاريخ Pat Southern, The Roman Empire from Severus to Constantine, London and New York, 2001, P. 281; "Catholic Encyclopedia", Constantine the Great. www.newadvent.org/cathen/04295c.

(129) C. Warren Hollister, Op. Cit., P. 8.

بۆ ئەوەی سەرکردایەتی سەرچەم کلێساکانی رۆژناوا بە دەستبەختیت^(۱۳۰)، ئەمە جگە لەوەی رووداوە میژوووییەکان و ڕدە دەکەوتنە خزمەت پڕۆسەی بەهێزبوونی پیتگە و دەسلاتی ئەم کلێسایە لە ئەوروپادا.

هێرشى ھۆزە جەرمانییەکان و رووخانی ئیمپراتۆریای رۆمانی سالی (۷۶۱ز) گورزیکی گەورەبوو بەر ژایانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیی بەشی رۆژناوایی کەوت و بە تەواوی بناغەى ژایانی ئابووری تیکشکاند و زەمینەى دەرکەوتنى ئابووری سروشتی و کشتوکالی و بالادەستبوونی سیستەمى دەرەبەگایەتیی خۆشکرد و بووە مایەى لەبەرکە کەلەشەنەوی ژایانی فیکری و پەرتەوازەییەکی کۆمەڵایەتی گەورەى لیکەوتەو، بەمەش ئەو دۆخە کەوتەو کە پیتۆستی بە بیروپارەکی لە چەشنی نایینی مەسیحی بیت بۆ ریکخست و ئاراستەکردنی ژایانی کۆمەڵگا^(۱۳۱)، ئەمە جگە لەوەی لە ئارادا ئەبوونی دەسلاتیکی دونیایی بەهێز ھێندەى تر کلێسای لە بەرپۆرەبردن و لە ئەستۆگرتنى کاروباری دادوەرى و نیدارى و کۆمەڵایەتی دەستوالاکرد، بەجۆریک کە کلێسا و پیاوانی نایینی لە سەدەى چوار و پینجدا کۆمەڵیک کرداریان ئەنجامدەدا کە بەهێچ شتوێک پەیوەندییان بە نایینەو نەبوو^(۱۳۲).

بەمجۆرە کلێسای رۆما رۆژ لە دای رۆژ لە ژایانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای رۆژناوا و ناوەراستی ئەوروپادا کاریگەرتر دەبوو، ئەمەش بەسەر دەسلاتە سیاسییەکیدە کاردانەوی دەبوو، بۆیە ھەر زوو پاپاکان کەوتنە ھەڵپەى ملکەچکردنى دەسلاتی دونیایی و لەم پیناوەشدا بەدریژایی سەدە نێوەنجییەکان لەمەلانییدا بوون لەگەڵ دەسلالەتدارە دەونیاییەکاندا^(۱۳۳)

(130) Geoffrey Barraclough, Op. Cit., P. 22.

(۱۳۱) پڕوانە: جەینە سلطان العیسی و آخرون، موجز تاریخ الفكر الاجتماعي، سلسلة علم الاجتماع، الكتاب الثاني، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ۲۰۰۱، ص ۸۲ - ۹۰ هـ . أ. فشر، تاریخ العصور الوسطی، ص ۱۱۱ - ۱۱۲ لە نینگلیزیەکیدە، H. A. L. Fisher, Op. Cit., P. 174 - 175. (۱۳۳) پڕوانە: السیر جون أ. ھامرتن، تاریخ العالم، ترجمة وزارة التربية والتعليم في مصر، المجلد الرابع، مكتبة النهضة المصرية، د. ت.، ص ۳۵۱ - ۳۵۲.

(۱۳۳) ئەم ھەلۆستەى پاپاکان ھەر زوو سەریھەلدا و بە روونی لەو نامەیدا دەرەکەوت کە پاپا (گلاسیۆسی یەکم) (۴۹۲-۴۹۶ز) بۆ ئیمپراتۆر (ئەنستاسیۆس) (Anastasius - ناردوو و تینیدا ھاتوو: "جەلالەتى نيمپراتۆر، دوو دەسلاتی سەرەکی ھەن کە بە شتوێکەى فەرمی فەرمانپەرەى جیھان دەکەن، ئەوانیش دەسلاتی پیاو نایینیەکان و دەسلاتی پاشاکان، بەلام دەسلاتی پیاوانی نایینی مەزنا بەو پیتەى لایەنە پیرۆزەکان ڕاھەدەکات، ئەوەش بزانە کە تۆ ھەرچەندە بەسەر رەگەزى مرقۇدا دەسلالت ھەب،

و کۆتایی سەدە یازدەش پاپا (گریگۆری حەوتەم) سەرکەوتنێکی گەورە بە سەر ئیمپراتۆر (هینری چوارەم) دا (١٠٥٦ - ١١٠٦ ز) بە دەستەبەستێنا و دواتریش لە سەردەمی پاپا (ئینوسنتی سییم) دا (١١٩٨ - ١٢١٦ ز) دەسلاتی پاپایی گەشتە لوتکە بەهێزی^(١٣٤).

کەواتە بە تێپەربوونی کات کلتیسی کاتۆلیکی بوو توخمێکی کاریگەری پێکھاتە کۆمەڵایەتی و فیکری و سیاسی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی سەدە نێوەنجییەکان لە رۆژناو و ناوهراستی ئەوروپا، دواى ئەوەی لە پێی بەخشی و سەدە قە و لیبۆردن لە دانی تەواوی باجە دۆنیایەکان بوو بە خاوەن گەورەترین سەرۆت و سامان و سێ یەکی باشتەین زەوی و زاری ئەوروپای کەوتە دەست، لەوساو بە خۆی بوو گەورەترین دەرەبەگ^(١٣٥) و پارێزەری ئەو بارودۆخە و لەم پێناوەشدا بوو پێکھێنەری بنەمای فیکری سیستەمی دەرەبەگایەتی و بەجۆریک پرنسپییەکانی دادەتاشی، کە بتوانی ت خزمەت بە رهوشی باو بکات^(١٣٦) بە جەختکردنەو لەسەر ژیاى دۆنیای ناسمان بەو پێیە کە سەرچەم هەژاری و نازارەکانی سەر زەوی کاتین و لەو دۆنیادا قەرەبوو دەبنەو و بەمجۆرە دەبێتە هاندەری جووتیاران بۆ خزمەتکردنی گەورەکانیان بە پێی دەقی وتەى (سانت. پۆل) کە دەلێت: "... بە کۆیلەکان رابگەینە گوێرایەلی گەورەکانیان بن و رازییان بکەن، سەریچیان نەکەن..."^(١٣٧) هەرەها هەولێ ملکەچکردنی کۆمەڵ بۆ دەسلالت و رهوشی باو بەو بیانۆوەی گوايه دەستکرد و ئێرادی

دەبێ سەری رێژ بۆ بیوانی ئایینی دانۆتینی و لە دەستی ئەوانەو چاوەڕێی رزگاری بیت، ... بۆیە پێویستە دان بە ملکەچیدا بنییت بۆیان نەک خۆت بە گەورەتر بزانیت ... "بروانە:

"Medieval Source book: Gelasius I, On Spiritual and Temporal Power, 494".

www.fordham.edu/halsall/source/gelasius1.html.

(١٣٤) بۆ زانیاری پتر بروانە : F. Tout, Op. Cit., P. 313 - 335 .

(١٣٥) بروانە: "بحث الجنس البشري عن الله"، ص ٣٠٧؛ Herbert Heaton, Economic History of Europe, Harper and Brothers, New York, 1948, P. 83; Arthur P. Watts, A History of Western Civilization. From the Reformation to the Present, Vol. 2, Prentichall, INC, 1940, P. 12.

(١٣٦) ابراهيم كبة، دراسات في التاريخ الاقتصادي والفكر الاقتصادي، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٧٣، ص ٤٤٢؛ جبهة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص ٨٩ - ٩٠ .

(١٣٧) رسالة القديس بولس الرسول الى تيطس (١، ٢)، "الكتاب المقدس"، جمعية الكتاب المقدس في لبنان، ١٩٩٦، ص ٣٣٣.

خواه^(۱۳۸) و دامالینی مرۆڤ له نیراده و وابسته کردنی به کلێسا و دهسلاتی پاپاوه بهو پێیهی که نه مان تاکه رینگای په یوهندی نیوان مرۆڤ و یهزدانن و کللی نه پێیهی کان له دهستی نهواندایه و داهێنانی چهند په یه وێکی ناروون و غهیبی، به تاییهی (حهوت نه پێیهی کان - Sacraments)^(۱۳۹) که له سه دهی دوازه ده به تهواوی به رجسته بوون و بریتین له:

۱- راگیرکردن - تعمید - Baptism: واته خاوینگردنه وهی نهو مندالهی له دایکده بوو له گوناھی یه کهم، له ریی شۆرین و له ناوه لێنانی به دهستی قهشه.

۲- چه سپاندن - Confirmation: چه سپاندنی مندان له سه ره مسیحیهت به یه کجاری له سالی هه وه ته می ته مه نیدا، به سرینه وهی به رۆنی پرۆز له لایه قهشه وه.

۳- قوربانی پرۆز (شامی خواهی - العشاء الربانی) Transubstantiation: رێپه سمی خواردنی نهو نان و مه یی که ده پێت به گوشت و خوینی مه سیح.

۴- تۆبه کردن - Penance: واته داوا ی لێبوردن و تۆبه کردن له گونا هکاری و دانپێدانانیان له بهردهم قهشه.

۵- سرپه وهی پرۆز - Extermination: واته چه ورکردنی لاشی نه خۆش به رۆنی پرۆز به نیازی چاکبونه وه یان ئومید پێدان.

۶- نه پێی قهشه - Holy Order: رێپه سمی پرۆزایی کردن لهو که سانه ی که پۆستی نایینی و قهشه گه ری له نوێ به ده ستدێن له لایه پیاوه نایینییه گه وه کانه وه.

۷- نه پێی هاو سه رگیری - Matrimony: ماره پری پرۆز و هه میشه یی نیوان ژن و مێرد.

نه مه سه ره پای نه وهی که به پاوان کردنی پرۆسه ی خوێندن و زمان ی لاتینی، پیاوانی نایینی بۆ خۆیان بوونه توێژی خوێنده وار و رۆشن بیری سه ده نیوه نجیهی کان و هه ر خۆیان بوونه خوێنه ر و

(۱۳۸) محمد طه بدوي، اصول علوم السياسة. علم اصول السياسة-دراسة منهجية، الطبعة الثانية، المكتب المصري الحديث للطباعة والنشر، القاهرة، ۱۹۶۵، ص ۲۱۹. نه هه لۆسته ی نایینی مه سیحی هه ر له سه رده می (سانت. پۆل) وه به ناشکرا ده رکه وت و دواتریش کلێسای کاتۆلیکی هه لۆیستی خۆی پێ پشت نه ستوور کرد، تاییهت لهو نامه یه دا که بۆ رۆمای نارد وه ده لێت: "پێویسته هه موو مرۆڤێک ملکه چی خاوه ن ده سلاته کان پێت و هه موو ده سلاتی لای خوا وه یه و نهو داینا وه، نه وهی دزایه تی بکات دزایه تی خاوی کرد ... "رساله قديس بولس الرسول الى روما (۱۳)، "الكتاب المقدس"، ص ۳۴۵.

(139) Schevill, Op. Cit., P. 16.

رافه‌کەری کتیبی پەرۆز بەجۆرتیک کە لەسەدهی سێزدهوه خوێندنهوهی کتیب و دهقه پەرۆزه‌کان بۆ ناگاداری و مۆلتهی کلێسا و پیاوه‌کانی قه‌ده‌غه‌کرا‌بوو^(١٤٠).

کلێسای کاتۆلیکی دوا‌ی شه‌وه‌ی بوو به‌ ده‌زگایه‌کی گه‌وره و خاوه‌ن هێژ و سه‌پای خۆی و کاره‌کانی له‌ رێی تۆپیکی فراوانی کارگێڕیه‌وه به‌‌پێوه‌ده‌چوو، ئیدی تاده‌هات پێداویستیه‌ داراییه‌کانی پتر ده‌بوون، هه‌مانکات له‌ گه‌ڵ گه‌شه‌سەندنی ژیا‌نی ئابووری و ده‌رکه‌وتنی دراو و فراوانبوونی خو‌شگوزه‌رانی پاپا و پیاوانی نایینی پتر ده‌که‌وتنه هه‌ڵبه‌ی کۆکردنه‌وه‌ی سه‌روه‌ت و سامان و له‌م پێناوه‌شدا رۆژ به‌ رۆژ شیوازی نوێتریان داده‌هێنا، بۆیه له‌ پال شه‌ باجانده‌ا که‌ پێشتر کلێسا وه‌ریده‌گرتن وه‌ک باجی (ده‌یه‌ک) که‌ له‌ رێی شه‌م باجه‌وه کلێسا سالانه‌ ده‌یه‌کی داها‌تی له‌ دانیشتوانی جیهانی کاتۆلیکی وه‌رده‌گرت^(١٤١) و باجی سانت پترۆس (Peter's Pente) شه‌م سالانه‌یه‌ی که‌ ده‌بوو هه‌موو خێزانی‌ک سالانه‌ بیداته کلێسا، چه‌ندین شیواز و رینگایان دا‌هێنا بۆ کۆکردنه‌وه‌ی سه‌روه‌ت و سامان وه‌ک باجی (ئه‌ناتس - Annates)، که‌ بریتیبوو له‌ وه‌رگرتنی داها‌تی سالی یه‌که‌می شه‌م که‌سانه‌ی له‌ نوێ پۆستی نایینیان وه‌رده‌گرت^(١٤٢)، هه‌روه‌ها ده‌وله‌مه‌ند و خاوه‌ن موله‌که‌کانیان ناچارده‌کرد، که‌ دوا‌ی مرده‌یان به‌ پێی وه‌سیه‌تنامه‌یه‌ک به‌شیک‌ی سه‌روه‌ت و سامانه‌که‌یان به‌ کلێسا به‌خشن و له‌ سالی (١٧٠ز) به‌دواوه به‌ پێی بریاری پاپا (ئه‌لکسانده‌ری سییم) ده‌بوو شه‌م وه‌سیه‌تنامه‌یه‌ له‌ لایه‌ن قه‌شه‌یه‌که‌وه بنووسرێت، هه‌ر که‌سه‌یکش سه‌ری‌پنجی به‌کردایه‌ بۆی نه‌بوو له‌و شو‌ئنه‌دا بنێژرێت که‌ تاییه‌ت بوو به‌ پیاو‌چا‌کان^(١٤٣)، شه‌م وێرای پلاوتری‌بوونی به‌رده‌وامی دیارده‌ی مامه‌له‌کردن به‌ پۆست و پله‌ نایینییه‌که‌نه‌وه، بۆ شه‌مونه پاپا (ئه‌لکسانده‌ری شه‌شم) (١٤٩٢ - ١٥١٣ز) شه‌م پۆستانه‌ی وه‌ک کالā ده‌خسته‌ بازاره‌وه^(١٤٤).

په‌سوله‌ی لی‌بو‌ردن (Indulgence) یه‌کێکی تر بوو له‌ شیوازه‌ سه‌یره‌کانی کلێسا بۆ کۆکردنه‌وه‌ی سه‌روه‌ت و سامان، سه‌ره‌تای شه‌م بیرو‌که‌یه‌ ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ سه‌رده‌می جه‌نگی

(١٤٠) فیلسیان شالی، موجز تاریخ الادیان، ص ٢٥٩.

(١٤١) باجی ده‌یه‌ک (Tithes) مافی کۆکردنه‌وه‌ی شه‌م باجه‌ له‌ سه‌ده‌ی نۆوه و له‌ سه‌رده‌می (چارلسی گه‌وره) وه‌ درا به‌ کلێسا. پروه‌انه : Mott and Dee, Op. Cit., P. 51.

(142) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 11.

(١٤٣) ول دیوارنت، قصه‌ الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ٦٩.

(١٤٤) بۆ زانیاری پتر پروه‌انه : "The Cambridge Modern History", Vol. 1, PP. 231 - 235.

خاچهرستان، نهوه بوو همر له سالی (۱۰۹۵ز) هوه پاپا (نهربانی دوهم) بریاریدا همرکه سیک به شداری نهو جهنگه بکات خوا له تهواوی گوناوه کانی خوځنده بیت^(۱۴۴)، به لام هاوکات له گهژ دهرکهوتنی دراو و گه شه سندنډی ژبانی نابووری نهم پرؤسه یه گه شه یده کرد^(۱۴۶) و به تیتیه پوونی کات بوو به یه کیک له بنه ماکانی باوه^(۱۴۷)، همر یه له پاپا و پیاوه نایینییه کان لیستی تایبیت به گوناوه کان و نرخ لیبورده نه کانیان پیبوو^(۱۴۸).

نهم شپوازه به تیتیه پوونی کات فره چشن و سه رتر ده بوو، بۆ غوونه پاپا (پونیفاسیوسی هشتم) (۱۲۹۶ - ۱۳۰۳ز) دواي نهوه ی سالی (۱۳۰۰ز) رایگه یاند همرکه سیک سهردانی کلّیسای رؤما بکات خوا له گوناوه کانی خوځنده بیت و خه لکینکی نیجگار زور به ده ست و دیاریه وه روویانکرده رؤما، دواتریش پسوله ی لیبورده ی له بری نهم سهردانه بۆ نهو که سانه دانا که توانای سهردانیان نه بوو به همر هویه که وه بویت^(۱۴۹)، جگه له وه ی له کۆتایی سده ی چوارده به دواوه ده توانرا له رتی نهم پسولانه وه لیبورده بۆ مردووه کانیش به ده سته بیت^(۱۵۰). به مجوره کلّیسای کاتولیکی بوو به گه وړه ترین مولکدار و خاوه ن سامان له رۆژتاوا و ناوه پراستی نه وروپادا، تایبیت دواي نهوه ی له کۆتایی سده ی یازده دا بۆ بهرگرتن له پهرش و بلاؤ بوونه وه ی سهرده ت و سامانی کلّیسا به سهر میراتگرانی پیاوه نایینییه کاندا پاپا (گریگوری هوه تم) بریاری ره بنی، اته ژن نه هیتان تا مردنی به سهردا سه پاندن^(۱۵۱).

کۆبوونه وه ی نهو سامانه زوره و شپوازی نوئی ژبان رۆژ به رۆژ پاپا و پیاوانی کلّیسای له ژبانی نایینی دوور ده خسته وه و بهر و ژبانی دونیایی و رباوردنی ژبانی دهردن، به جوریک له کۆتایی سده نیه غیبه کاندا چهند پاپایه کی دونیایی نه و تو دهرکه و تن که به بهر و وشتی ناویانگیان رۆیشتبوو، بۆ غوونه (ته لکسانده ری شه شه م) به راشکاوی دانی به منداله

(۱۴۵) ول دیوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ۱۸.

(146) Richard Hooker, *Discovery and Reformation, (Indulgence)*, 1996.

www.wsu.edu/8080/-dee/REFORM.html.

(۱۴۷) موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي، ص ۱۳.

(۱۴۸) سليمان مظهر، المصدر السابق، ص ۴۴۹.

(۱۴۹) موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي، ص ۱۴.

(150) Arthur P. Watts, *Op. Cit.*, P. 16.

(۱۵۱) منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ۱۳۹ - ۱۴۰ جان کمي، المصدر السابق، ص ۱۷۸.

ناشرعیه‌کانی خزیدا نا^(۱۵۲)، جگه له‌وهی که گه‌نده‌لی و نا‌پاکی له‌به‌کاره‌یتانی پله و پۆسته نایینییه‌کان و سه‌روه‌تی کلێسا به‌رده‌وام له‌په‌رسه‌ندندا بوو و بۆ مه‌رامی تاییه‌تی و ده‌وله‌مه‌ندکردنی خزم و که‌سانیان به‌کارده‌هێنرا، بۆ نموونه که‌سیکی وه‌ک پاپا (سکیستی چواره‌م) (۱۴۷۱-۱۴۸۱ز) سامانیکی زۆری کلێسای بۆ ده‌وله‌مه‌ندکردنی برازا و خوشکه‌زاکانی ته‌رخانه‌کرد^(۱۵۳)، هه‌روه‌ها ئیپسکۆپسه‌کان بارته‌قای پاپاکان ئهم کاره‌یان نه‌نجامده‌دا، بۆیه پاپا (ئه‌لکسانده‌ری سییه‌م) ده‌لیت: "هه‌رچه‌نده‌ خوا ئیپسکۆپسه‌کانی له‌ وه‌ج‌اخ بیه‌ش کردووه به‌لام شه‌یتان مندالی برا و خوشکی پێداون"^(۱۵۴).

دێره‌کان که سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانیان ده‌گه‌ڕێتوه بۆ سه‌ده‌ی سییه‌می زاینی و به‌ دوورکه‌وته‌وه له‌ ژبانی دونیایی و خۆته‌رخانه‌کردن بۆ خواپه‌رستی ده‌ستپێکرد^(۱۵۵)، جاریکی تر له‌ سه‌ده‌ی یازده‌دا به‌ مه‌به‌ستی رێگرتن له‌ گه‌نده‌لی و بێباوه‌ری سه‌ریان‌ه‌له‌دايموه، به‌لام هێنده‌ی نه‌برد ئهم دێرانه‌ بوونه به‌شیکی دانه‌براو له‌ کلێسای کاتۆلیکی و به‌ تیه‌په‌رونی کات بوونه گه‌وره‌ترین خاوه‌ن زه‌وی و سامان و چه‌ندین ده‌زگای پیشه‌گه‌ری، په‌یتا په‌یتا له‌ بنه‌ماکانیان دوورکه‌وته‌وه و بوون به‌ ناوه‌ندی رابواردنی دونیایی و به‌دیه‌وشتی^(۱۵۶)، بۆیه پاپا (ئینوسنتی سییه‌م) (۱۱۹۸ - ۱۲۱۶ز) زۆر به‌ راشکاوی ده‌لیت: "دێری نه‌گاسا ناوچه‌که‌ی گه‌نده‌ل کردووه" و هه‌روه‌ها ئیپسکۆپسه‌کی شاری روان سالی (۱۲۴۹ز) له‌ راپۆرتێکدا باسی به‌دیه‌وشتی یه‌کیک له‌ دێری ژنه‌کان ده‌کات^(۱۵۷).

به‌مجۆره کلێسای کاتۆلیکی له‌ دواده‌ویی سه‌ده‌ نێوه‌نجیه‌کاندا به‌ سه‌رجه‌م ئۆرگانه‌کانییه‌وه بوو به‌ ده‌زگایه‌کی دونیایی گه‌وره و تاده‌هات سیما و خه‌سله‌ته‌ نایینییه‌کانی له‌ده‌سته‌ده‌دا و کاریه‌گه‌ریه‌ رۆحیه‌که‌ی به‌ره‌و کاتۆلیک‌بوونه‌وه ده‌چوو.

(۱۵۲) بحث الجنس البشري عن الله"، ص ۳۰۸ ؛ "The Cambridge Modern History", Vol. 1, PP.233 - 235

(۱۵۳) بروانه: Ernst Breisach, Op. Cit., P. 122-123.

(۱۵۴) ول دیوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ۵۴.

(۱۵۵) منصور المخلصي، المصدر السابق، ص ۶۷؛ جان كمي، المصدر السابق، ص ۱۰۸ - ۱۰۹.

(۱۵۶) بۆ زانیاری پتر بروانه: قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد الرابع، ص ۱۰۸؛ احمد شليبي، المصدر السابق، ص ۲۴۸-۲۴۹؛ سعيد عبدالفتاح عاشور، أوروبا العصور الوسطى...، الجزء الثاني، ص ۲۵۱-۲۵۲.

(۱۵۷) بۆ زانیاری پتر بروانه: عبدالقادر احمد اليوسف، المصدر السابق، ص ۲۴۸ - ۲۴۹.

باسی چوارهم:

ههول و تمههلا ریفورمخوازییه کان بهر له سهدمی شانزده

سهرجهه شو فراوانبوونهی بهسهر پیگهی نابووری و کۆمه لایهتی و سیاسیی کلێسادا هات و تهواوی نهو ههولانهی کلێسا و پیاوهکانی بۆ کۆکردنهوی سهرووت و سامان، ههروهها گۆزانی کلێسا له دهزگایهکی نایینییهوه بۆ دهزگایهکی دونیایی گهوره و بوونی به بهرگریکهری سیستهمی دهربهگایهتی، بهدوورکهوتنهوه و لادان له بنهما و پرهنسیپهکانی سههرتای نایینی مهسیحی بهدیدههاتن و فراههم دهبوون، بۆیه ههر زوو زۆرێک لهم کردهوانهی کلێسا وه رهگهزی گهندهلی دهركهوتن و بوونه جێی رهخنه و توانجی بهپهروشانێ فیکر و نایین^(١٥٨) و ههر له سههرتای سهدمی یازدهوه ههول به سههرتاییهکانی بهرهنگاریبوونهوی کلێسای کاتۆلیکی دهركهوتن و شانبهشانی نهو گهشهسهندنه کۆمه لایهتییهکان له ههنگاودا بوون که سههرتاپای کۆمه لگای دهربهگایهتی بهرهو ههلدێری نهمان دهبرد.

گهشهسهندنه نابووری و کۆمه لایهتییهکانی نهو ناوچانهی گرتوه که پیشتر باسکران^(١٥٩)، تادههات بزووتنهوه جووتیاریهکانی دژی دهربهگهکان بهگوتر دهکرد، کلێسا و پیاوهکانیشی که توخمی سههرهکی چینی دهربهگیان پێکدههێنا لهم بهرهنگاریبوونهوهیدا بێبهش نهبوون، بۆیه بهشی زۆری رووبهرووبوونهوه نایینییهکان ههولێ زهفکردنهوی لایهنه کۆمه لایهتییهکانیان دهدا

(١٥٨) دیاره دانوستاندن و بهواداچوون لهمهر گهندهلی کلێسای کاتۆلیکی دهمیك بوو سههرتای گرتبوو، بۆ نمونه لهسهردهمی پاپا (گریگۆری دوهم)دا (٦٦٩ - ٧٣١ ز) به ناشکرا کرین و فروشتنی پۆسته نایینییهکان بوو جێی مشتومر. پروانه: رمسیس عوض، المرطقة في الغرب، سیناء للنشر، القاهرة، مؤسسة الانتشار العربي، بیروت، ١٩٩٧، ص ١١٩.

(١٥٩) بۆ زانیاری پتر له بارهی نهو گهشهسهندنه نابووری و کۆمه لایهتی و فیکرییهکانه پروانه باسی دوهم له بهشی یهکهمی ئهم لیکۆلینهوهیهدا.

و سەروەت و سامانی کلێسا گرتێزەنی سەرەکی باسەکانیان دەبوو^(١٦٠). ھاوکات لە گەڵ ئەم گەشەسەندنانەدا و ئەو رابوونە فیکرییەکی که لە سەدەکی یازدە بەدواوە ئەوروپای گرتەو و پەیتاپەیتا بەسەر تەواوی کۆمەڵگادا کاردانەوی دەبوو، رۆژ بە رۆژ خەڵکە ساکارەکی لە رەخنەگرتن و دەرکردن بە گەندەڵییەکان هەستیار دەکرد، بەمەش هێدی هێدی کلێسای کاتۆلیکی خۆی لەبەردەم ململانی لە گەڵ هەست و ویستی کۆمەڵدا بینییەو که گوزارشتی لەو وەرچەرخانە دەکرد که خۆی ژیانی مرۆفی گرتبوو و بە شێنەیی بەرەو پێش لە هەنگاودا بوو، بە جۆرتیک که تادەهات کلێسا و ئۆرگانەکانی توانای بەردەوامییان لە گەڵ ئەم رابوونە گشتگیرەدا لە دەستەدا.

ئەمانە هەمووی لەو رۆژگارەدا بوون که نایین رەنگریژکەری تەواوی کایەکانی ژیان بوو، بۆ خۆی تاکە رافەکەر و ئاراستەکەر بوو لە کۆمەڵگادا، ورد و درشتی کار و فرمانەکانی تاک و کۆمەڵ بە سروودە نایینیەکانەو گرتێرابوون، بۆیە تەواوی رووداوەکان لە دیدگایەکی نایینیەو تەماشادەکران، ئەمەش وایکردبوو که بەشی هەرە زۆری ئەمانەتی و ئەکاراییەکانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بە ئەنجامی ئەو گەندەڵییانە دەزانران که بەسەر ژیانی نایینی و سەروەت و سامانی کلێسا و پیاوێکانیدا ھاتبوون و چارەسەرکردنیشان ببوو بە فریادێری سەرەکی رەوشەکە و تادەهات کۆمەڵگا بۆی بە پەرۆشتەر دەبوو، ئەمەش ئەو خۆشەو نایینیەکی لیکەوتەو که لە کۆتایی سەدە نیوئەنجییەکاندا کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی گرتەو که رۆڵەکانی هەر لە سەدەکی دوازدەو بەچەند شتێوازیک دەرکەوتن، هەندیکیان بە ژیانی سۆفیگەری و خۆتەرخانکردن بۆ خواپەرستی لە دێرە دوورەکاندا دەستیانیپێکرد، بڕیکێ تریشیان جاری کۆتایبەاتنی دۆنیایان دەدا و داوای گەڕانەوێیان دەکرد بۆ ژیانی نایینی راستەقینە، کۆمەڵیکشیان بوون بە دەروێش و گەڕیدە سەر شەقامی شارەکان و بە دەم زیکر و لەخۆدانەو دەگەڕان، گرووپێکی تریشیان رێچکەییەکی رادیکالیان گرتەبەر و بە ھێرشکردنە سەر پاپا و کلێسای کاتۆلیکی دەستیانیپێکرد و هێدی هێدی لە قالیی بێ سەروەرەیی دەچوونەدەر و دەبوونە مایەمی تەرس و ھەرشە بۆ کلێسای کاتۆلیکی^(١٦١)، بۆیە بە

(١٦٠) پڕوانە: رمسیس عوض، المرقطة في الغرب، ص ١١٩ - ١٢٠؛ Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 23.
(161) Hugh Trevor - Roper, Op. Cit., PP. 150-155.

هیرتیک (Heretic) ^(۱۶۲)، واته هه‌لگه‌پاوان و له‌باوه‌پدەرچوان نازده‌دکران و سه‌ره‌نجام نهم ره‌وته توانی شان به شانی ره‌وتی گه‌شه‌کردن له نه‌ورویا هه‌نگاوینیت تا ده‌رکه‌وتنی بزووتنه‌وهی ریفرۆمی گه‌وره له سه‌ده‌ی شازده‌دا.

ئه‌لبیجینسه‌کان (Albigenses) ^(۱۶۳) و وال‌دینسه‌کان (Waldenses) دوو نه‌ونه‌ی هه‌ره دیار و کاریگه‌ری نه‌و هه‌ولته رادی‌کالیانه‌ن که له کۆتایی سه‌ده‌ی دوازه‌دا به جۆرتیک بوونه مایه‌ی ترس لای کلێسا که له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی سێزده له لایه‌ن پاپا (ئینوسنتی سێیه‌م) وه بانگه‌شه‌ی له‌شکرکێشی خاچی بۆ له‌ناو‌بردن و بنه‌پرکردن کران ^(۱۶۴).

نهم ئه‌لبیجینسه‌ هه‌ر له سه‌ده‌ی یازده‌وه له ناوچه‌کانی باشووری فەرهنسادا ده‌رکه‌وتن، بانگه‌شه‌ی ژیا‌نی هه‌زاریان ده‌کرد و ره‌خه‌یان له زۆرتیک له په‌ی‌په‌وه‌کانی کلێسای کاتۆلیکی ده‌گرت، وه‌ک په‌رستنی سانه‌کان و جه‌وت نه‌ینیه‌کان، په‌ی‌په‌وتیکی ئایینی تایه‌تیا‌ن هه‌بوو ^(۱۶۵). هه‌ر له ناوچه‌کانی باشووری فەرهنساوه وال‌دینسه‌کان له‌سه‌ر ده‌ستی (پیتەر والدۆ - Peter Waldo) وه‌ سه‌ریان‌هه‌ل‌دا، (والدۆ) بازرگانێکی شاری لیۆن بوو و سالی (۱۱۷۰ز) چه‌ند زانایه‌کی به‌کرت‌گرت بۆ وه‌رگێترانی ئینجیل بۆ سه‌ر زمانی میللی باشووری فەرهنسا و گه‌یشته نه‌و باوه‌په‌ی که ده‌بیت تاکی مه‌سیحی بگه‌پێته‌وه سه‌ر شتوازی ژیا‌نی سه‌رده‌می

(۱۶۲) له وشه‌ی (Heresy) ی گریکییه‌وه هاتوه و مانای ده‌رچو له‌و باوه‌په‌ ده‌گه‌یه‌نیت که له سه‌رده‌میک و شوینیکی دیاریکراودا وه‌ک هه‌لسوکه‌وتیکی باوی کۆمه‌لێ لیتیت له‌و کۆمه‌لگایه‌دا. ب‌روانه: رمسیس عوض، المهرطقة في الغرب، ص ۷، نهم وشه‌یه له لایه‌ن کلێسای کاتۆلیکییه‌وه بۆ هه‌موو نه‌و که‌سانه به‌کارده‌هات که به‌هه‌ر شتیه‌یه‌ک و له هه‌ر روویه‌که‌وه ب‌یونایه مایه‌ی هه‌ره‌شه بۆ به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیان.

(۱۶۳) لایه‌نگرانی به‌ کاتری (Cathary) ناسرابوون، نهم بیروباوه‌په له ناوچه‌ی ناسیاوه گواسترایه‌وه بۆ نه‌ورویا له رێی به‌ل‌کانه‌وه و لایه‌نگرتیکی زۆری له باکووری ئیتالیا هه‌بوو. ب‌روانه:

George Holmes, The Oxford Illustrated History of Medieval Europe, Oxford University Press, 2001, P. 226.

هه‌لگه‌رانی نهم باوه‌په به باوه‌په‌ی دو‌الیزمی مانای کاریگه‌ر بوون که په‌کێک بوو له نایینه‌کانی ئێترانی کۆن و له سه‌ده‌ی چواردا تیکه‌ل به‌ پرهنسیپه‌کانی ئایینی مه‌سیحی بوو. ب‌روانه:

Hough Trovr – Roper, Op. Cit., P. 155.

(۱۶۴) "بحث الجنس البشري عن الله"، ص ۲۸۲.

(165) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 258; Hugh Trevor – Raper, Op. Cit., P. 155; George Holmes, Op. Cit., P. 330.

نیردراوه‌کان، بویه سهروت و ساماناکه‌ی به‌سمر لایه‌نگره‌کانیدا دابه‌شکرد^(۱۶۶)، همرچهنده سهرتا نم کۆمه‌له له لایمن پاپاوه مۆله‌تیا پیندرا، به‌لام هینده‌ی نه‌برد له ژیر کاریگه‌ری نه‌لبیجینسه‌کاندا بوونه کۆمه‌لێکی رادیکال و به توندی هی‌رشیانکرده سمر کلێسا و به ناوچه‌کانی بیدمۆنت و نه‌لمانیا و بۆهیمیا و هه‌نگاریا و ته‌نانه‌ت ئیسپانیاشدا بلا‌بوونه‌وه^(۱۶۷) کلێسای کاتۆلیکی بۆ دامرکانده‌وه‌ی نم هه‌ولانه و خه‌فه‌کردنی ته‌وژمی هی‌رشه‌ فیکری و تیۆلۆجیه‌کان جگه له له‌شکرکێشی چه‌کدارانه رینگای جۆراوجۆری تریشی گرت‌ه‌به‌ر، هه‌ر له سهره‌تای سه‌ده‌ی سێزده‌وه به پشتیوانی ده‌سه‌لاتی دونیایی (دادگای پشکنین - Inquisition)^(۱۶۸)ی دامه‌زراند بۆ راوه‌دوونانی نمو که‌سانه‌ی گومانی نمو‌ه‌یان لیده‌کرا که دژ به کلێسا ده‌وست و به نامرۆفانه‌ترین شتیه که‌وتنه ویزه‌ی نمو که‌سانه‌ی که تاکه وشه‌یه‌کیان دژی کلێسا به‌رکاندایه و درنده‌ترین شتوازی نه‌شکه‌نجیه‌یان ده‌ره‌قیان پیاده‌ده‌کرد و قورسترین جۆره‌کانی سزایان به‌سه‌ردا ده‌سه‌پاندن^(۱۶۹)، له ماوه‌ی نزیکه‌ی دوو سه‌ده‌دا ده‌یان هه‌زار که‌سیان له ناگردا سوتاند و به‌زیندانی هه‌میشه‌یی سزایاندان و سزای مالییان به‌سهر هه‌زاران که‌سدا سه‌پاند، ته‌نانه‌ت به‌سمر مردووه‌کانیشدا و مندا‌له‌کانیان له زۆریه‌ی مافه‌کانیان بی‌به‌ش ده‌کردن^(۱۷۰).

نهمه جگه له‌و هه‌ول و ته‌قه‌للا زۆره‌ی که بۆ نۆژه‌نکردنه‌وه‌ی هی‌زی فیکری و رۆحیان خسته‌یانه‌ گه‌ر، به‌لام له توانای پیاوانی نایینی کلێسادا (Secular) نه‌ما‌بوو، بویه هانایان

(166) Stephonson , Op. Cit., P. 345; J.C. Roberttson, Sketches of Church History. From AD 33 to the Reformation, Christian Classics Ethereal Library, New York, 2002, P. 224. www.ocel.org/coel/robertson/history.html.

(167) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 258; Stephanson, Op. Cit., P. 345.

(۱۶۸) سالی (۱۲۳۳ز) رۆژگاری پاپا (گریگۆری ۹) پریاردرا به‌سهرجه‌م کلێساکاندا بۆ دیاریکردنی پیاونکی نایینی تابه‌ت به لیکۆلێنه‌وه له گومان لیکراوان و له لایمن تۆرتیکی سیخو‌پیه‌وه یارمه‌تی ده‌دان، نم سیخو‌رانه له هه‌موو تاوان و گونا‌هتیک ده‌ست‌والاده‌کران. سلیمان مظهر، المصدر السابق، ص ۴۳۹.

(۱۶۹) بۆ زانیاری پتر لهم رووه‌وه ب‌روانه: توفیق الطویل، قصة الاضطهاد....، ص ۸۲ - ۸۳؛ سلیمان مظهر، المصدر السابق، ص ۴۴۰ - ۴۴۶.

(۱۷۰) ته‌نانه‌ت له نیتوان سالانی (۱۴۸۳ - ۱۴۹۸ز) دا ته‌نها له ئیسپانیادا نزیکه‌ی ۲۰۰۰ که‌س له ناگردا سوتێتران و ده‌یان هه‌زار که‌س به‌ زیندانی هه‌میشه‌یی و سزای مالی سزادان. ب‌روانه :

Schevill, Op. Cit., P. 76.

برده‌بەر شوو بزووتنه‌وه سوڤیگه‌ریبانه‌ی که له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی سێزده‌دا له نه‌نجامی گۆرپانکاری ژیا‌نی نابوو‌ری و بۆ به‌رگرتن به‌ ته‌وژمی ناقایله‌کان وه‌ک هه‌ولێکی ریفۆرعوازی له‌ کلێسادا هاتنه‌ ناراه‌ که (فرانسیسکان - Franciscans)^(۱۷۱) و (دۆمینیکان - Domanican)^(۱۷۲) دیارترینیان بوون و به‌نیو فیترگه‌ و مه‌یدانه‌ فیکرییه‌کاندا ته‌شه‌نه‌یانکرد تا بتوانن به‌و زمانه‌ له‌گه‌ڵ شوو ره‌وته‌ ناقایله‌دا بدوین که‌ تییده‌گه‌ن^(۱۷۳)، به‌لام بێشه‌وه‌ی هیچ رێگایه‌ک له‌مانه‌ نامانج بپێکن که‌ جگه‌ له‌وه‌ی نه‌یاندانه‌توانی به‌ر به‌ ره‌وتی گه‌نده‌لێیه‌کانی کلێسا بگرن، به‌لکو بۆخوێان بوونه‌ توخه‌تکی سه‌ره‌کی شوو گه‌نده‌لێبانه‌، هه‌مانکاتیش بوونه‌ مایه‌ی جیابوونه‌وه‌ی به‌ره‌ی دژه‌ کلێسا و ریفۆرعوازه‌ رادیکاله‌کان له‌ به‌ره‌ی به‌رگریکه‌ری کلێسا.

سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چوارده‌ به‌دواوه‌ ناڕه‌زایی و تانه‌دان له‌ گه‌نده‌لێیه‌کانی کلێسا و ژیا‌نی پیاوانی نایینی و دێره‌کان و فرامۆشکردنی نه‌رکه‌ نایینییه‌کان بوونه‌ وێردی سه‌ر زمانی به‌شی زۆری کۆمه‌ڵگا و هه‌ژاری خه‌لکیان به‌ ناشکرا بۆ زۆربوونی سه‌روه‌ت و سامانی کلێسا و باج و سه‌رانه‌کانی ده‌گه‌راندوه‌^(۱۷۴). هاوکات پێشکه‌وتنی فیکر و فیزیوون تاده‌هات کۆمه‌ڵی له‌

(۱۷۱) نهم ره‌وته‌ سوڤیگه‌رییه‌ له‌ لایه‌ن (فرنسیس تاسیزی) (۱۸۱۱-۱۲۲۶ز) یه‌وه‌ دامه‌زرا که‌ کو‌ری یه‌کێک له‌ بازرگانه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی ئیتالیا بوو، سه‌ره‌تای ژیا‌نی به‌ خو‌شگوزه‌رانی و رابواردن به‌سه‌ربرد، به‌لام هێنده‌ی نه‌برد له‌ ته‌مه‌نی ۲۰ سالییه‌وه‌ روویکړه‌ ژیا‌نی زوهد و هه‌ژاری و دواتریش سه‌روه‌ت و سامانه‌کی به‌سه‌ر هه‌ژاریدا دابه‌شکرد و ده‌ستیدا به‌ بزووتنه‌وه‌ی که‌ سوڤیگه‌ریبانه‌ و سالی (۱۲۱۰ز) له‌ لایه‌ن پاپاوه‌ مۆله‌تی پیترا و تاده‌هات مو‌رید و لایه‌نگرانی زۆرتر ده‌بوون به‌ جو‌زیک له‌ سالی مرده‌نی (فرانسیس) دا نزیکه‌ی (۵۰۰۰) مو‌ریدی هه‌بوو. بره‌وانه‌: عبده‌لقادر أحمده‌ الیوسف، المصدر السابق، ص ۲۴۶-۲۴۷، T.F. Tout, Op. Cit., PP. 434 - 436

(۱۷۲) دامه‌زرێنه‌ری نهم کۆمه‌ڵه‌یه‌ ناوی (دۆمینیکی) (۱۱۷۰ - ۱۲۲۱ز) بوو به‌ ره‌چه‌له‌ک خه‌لکی کاستل بوو، هه‌وله‌کانی دژه‌ به‌ ته‌قه‌للا دژه‌ کلێسایه‌کان ده‌ستپێکړد، تاییه‌ت نه‌لبیجینییه‌کان و سالی (۱۲۱۶ز) به‌ دواوه‌ روویکړه‌ ناوچه‌کانی باشووری فه‌ره‌نسا و له‌ ریی گو‌تاره‌کانییوه‌ شوێنکه‌وتووانتکی زۆری به‌ دووردا کو‌بوونه‌وه‌ و سالی (۱۲۱۶ز) مۆله‌تی کاری له‌ پاپا وه‌رگرت، جیتی باسه‌ نهم دۆمه‌نیکانه‌ یاریده‌ده‌ریکی گه‌وره‌ی (دادگا پشکینه‌کان - محاکم التفتیش) بوون و له‌ بواری فیکردا رۆلێکی به‌رچاویان گێرا. بره‌وانه‌:

Smith and Others, Op. Cit., P. 247 - 248.

(173) Hugh Trevor - Roper, Op. Cit., P. 159.

(174) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 23.

یه کدینه گرتنه وهی نهم شتوازی به پرتوه چوونهی کلنسا و پیاوه کانی له گهڙ سمرده می نیردراوه کان و سهره تاکانی نایینی مه سیحی وریاتر ده کرده وه، به مهش روژ به روژ چاره سهری نهم ره وشه پتر ده بووه پیتیستییه کی راسته قینه له زهین و هوشی زۆریه می خه لکیدا. نه مانه له لایه ک، له لایه کی تریشه وه بۆ بهرگرتن به ههولی بهرده وامی سکولاستییه کان له پیناو هاوسه ننگردن له نیوان نایین و فیکره فلهسه فیه کاندایه^(۱۷۵) که هه موو نه مانه هاوکاتبیرون له گهڙ نه و پیتشکه وتنانه می که زانکۆکان و دیراسه کردنی تیۆلۆجیا به خۆیه وه بینیبوو^(۱۷۶)، بۆیه له نیوهی دووه می سه دهی چواره بهدواوه زانکۆکان بوونه ناوهندی ده رکه وتنی رهوتیکی ریکوپیتک له بزووتنه وه ریغور عوازه کان که زۆر به توندی هیرشیا نکرده سهر گهنده لیه کانی کلنسا ی کاتۆلیکی و ده سه لاتی دونیایی پایا و گه رانه وه بۆ کتیبی پیروزیان کرده تاکه فریاده سی نهم ره وشه.

(جۆن ویکلف) (1324) (John Wiclif ؟ - ۱۳۸۴ ز)^(۱۷۷)، که قه شهیه کی کاتۆلیکی و مامۆستایه کی زانکۆی ئۆکسفۆرد و هه لگه ری پروانامه ی دکتۆرا بوو له بواری تیۆلۆجیادا، له نیوهی دووه می سه دهی چواره دا به ناشکرا له گوتاره کانی دا ده ستیکرد به په رده هه لمانین له سهر گهنده لیه کانی کلنسا، تاییه ت دوا ی قوولبوه وهی کیشه ی نیوان ده سه لاتداریه ته ی

(۱۷۵) برتراند رسل، تاریخ الفلسفة الغربية...، ص ۲۸۲.

(۱۷۶) سعید عبدالفتاح عاشور، الجامعات في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، د.ت.، ص ۲۰۱.

(۱۷۷) له هه نديک سه رچاوه دا سالی (۱۳۳۰ ز) به سالی له دا یکی بونی ده زانن، (ویکلف) له دا یکی بوی باکووری شاری یۆک شایه ره، خۆیتندی له زانکۆی ئۆکسفۆرد ته واو کرد بوو، سالی (۱۳۶۰ ز) ماسته ری له بواری نه ده بییات وهرگرتوه و سالی (۱۳۶۱ ز) بووه قه شه ی فیلنگهام (Fillingham)، له سالی (۱۳۷۲ ز) به دواوه تیکه له به سیاسه ت بووه و وهک نوینه ری حکومه ته ی ئینگلستان و به شداری دانوستانه کانی پایا و حکومه ته ی ئینگلستان ی کردوه، له سالی (۱۳۷۴ ز)، بهدواوه تا مردنی قه شه ی شاری لۆتوورت (Lutterworth) بوو. بره وانه:

Hurbertus Halbfas, Religionsunterricht in Sekundarschulen, Lehrhand buch and Dusseldorf (Patmos, S, 527 ff).

www.kerber.net.de/religion/reformation/wiclif.html; "Encyclopedia Britannica 2002", Expanded Edition DVD, John Wycliffe (1330-1338).

www.class-uh.edu/gbrown/philosophers/leibniz/britannicaPages/wicliffe.html.

ئىنگىلىستان و پاپا لە ئەبجاسى گواستەوئى كورسى پاپايى لە رۆماوئە بۆ شارى ئەفنىنۆن (Avignon)^(۱۷۸) لە سەرەتاي سەدئى چوارەدا^(۱۷۹)، كاتىك ئىنگىلىستان بووئە ناوئەندى دەرگەوتنى ھەولە دژە كلىسايەكان، تايبەت لە دوا رۆژەكانى تەمەنىدا (ويكلف) زۆر بوئرانە بەگژ دەسلەتاي بى سنوورى پاپا و گەندەليەكانى كلىسادا چووئە و پتيابوو كە پاپا ھيچ لە قەشەيەكى ئاسايى زياتر نىيە و لە تواناي ھيچ پياويكى ئايىنىدا نىيە كە لە گوناھەكانى مرۆڤ خۆشبيت، بەلكو ئەمە تەنھا لە دەستى يەزداندايە و پاپا تەنھا سەرۆكى رۆحى كلىسايە و بە پتي دەقەكانى ئىنجىل ھيچ دەسلەتايكى دونيايى پتەندراوئە چونكە نە (سانت پترۆس) و نە ھيچ نيتردراويكى تر ئەم دەسلەتايەن نەبوو^(۱۸۰)، ھەرئەھە بە توندى ھيرشيكردە سەر پسولەي ليتوردن و ژيانى راھيبەكان و پتيابوو كۆكردنەوئە باج و سەرانە لە لاين كلىساوئە ھيچ بنەمايەكى نىيە چونكە ھيچ يەككە لە نيتردراوئەكان ئەم كارەيان ئەبجاسنەداوئە و ئەو سەرۆت و سامانەي كلىساشى بە دووركەوتنەوئە لە پرنسپەكانى ئايىنى مەسيحى دانا و پتشيابوو دەبيت ئەو سامانە لە خزمەتى كۆمەلە و دەولەتدا بەكاربيت^(۱۸۱).

(ويكلف) باوئەري وابوو كە ئىنجىل دەبيت تاكە سەرچاوئە ھەلئەنجاني شتوازي ژيانى كۆمەلگاي مەسيحى بيٽ، بۆيە خويئەندەوئە ئىنجىلي لە لاين ھەموو كۆمەلەوئە زۆر

(۱۷۸) سالى (۱۳۰۵ز) كاردىنالەكان لە ژير فشارى (فيليبى چوارەم)دا پاپا (كلمنت)يان ھەلئەوارد و سالى (۱۳۰۹ز) ئەم پاپايە كورسى پاپايى گواستەوئە بۆ شارى ئەفنىنۆن و بە تەواوي پاپا كەوتە ژير كارىگەري و چاوديري پاشاي فەرەنسا، بۆيە ئەم سەردەمە لە ميژووي كلىساي كاتوليكييدا بە (ديلى بابلي (Babylonian Capivity) ناسراوئە. ئەم رەوشەش بووئە مايەي ئاقابليوونى زۆرئەك لە ولاتانى رۆژناوا و ناوئەپاستى ئەوروپا، بەتايبەتى ئىنگىلىستان. برانە:

Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 32; J.R. Hale and Others, Europe in the Late Middle Ages, Faber and Faber, London, 1965, PP.15-43.

(179) J.R. Hale and Others, Op. Cit., PP.15-43; J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P. 101; Arthur P. Watts, Op. Cit., P.32.

(180) J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P. 111.

(181) J.A. Wylie, Op. Cit., Book (2), P.111; Hubertus Halbfas, Previous Web Page; Cutting Edgemister, medieval Church History.

www.revelation of john.com/medieval.htm.

به گرنگ ده زانی هەر بۆیه وهریگتپایه سەر زمانی ئینگلیزی^(۱۸۲)، ئەم هەلۆتستانەشی وایان لە پاپا (نەریانی پێنجەم) کرد سالی (۱۳۸۴ز) بەمەبەستی دادگاییکردن بانگهێشتی بکات بۆ رۆما، بەلام بەهۆی زۆری تەمەنیەوه (ویکلف) نەیتوانی نامادە بیت و هەر لەو سالا شدا کۆچی دوايیکرد^(۱۸۳).

هەر لەم سەرویه ندەدا بوو کە زنجیره یەک دەنگی ناپەزایی دژ بە کلێسا لە ناوچە ی بۆهیمیا (بەشێک لە کۆماری چیکی نیستا پێکدەهێنیت) بەرزبونەوه و رێخۆشکەرییان بۆ دەرکەوتنی یەکیەک لە دیارترین و کاریگەرترین هەولە ریفۆرمخوازییەکانی کۆتایی سەدەنیۆهغییەکان کرد^(۱۸۴)، کە لەسەر دەستی (جۆن هس) (John Huss) (1369 - ؟ ۱۴۱۵ز) یەکیەک لە مامۆستایانی زانکۆی پراگ و پیاوی نایینی کلێسای کاتۆلیکی دەرکەوت^(۱۸۵).

(هس)، هەر زوو لە گوتارەکانیدا کە زۆریەیان بە زمانی چیکی بوون، قامکی بۆ گەندەلییەکانی کلێسا رادەکێشا و توانی سەرغی زۆریک لە خەلک بەلای خۆیدا رابکێشیت، بەلام دواي دزەکردنی بەرهەم و بیروباوەرکانی (ویکلف) بۆ بۆهیمیا و بلاویونەوه ی بە زانکۆکاندا لە رێی خۆتێندکارە بۆهیمیەکانی زانکۆی ئۆکسفۆردەوه^(۱۸۶)، تایبەت دواي

(182) Hase and Moltby, Op. Cit., P. 259.

(183) J.C. Robertson, Op. Cit., P. 259.

(۱۸۴) لە کۆتایی سەدە ی سێزدە و سەرەتای سەدە ی چوارەدا چەند دەنگێکی ریفۆرمخوازی وەک (کانراد ویلدنسینی Canrad of Waldnassen و (میلی کریمسەر Milie of Kremsier و (تۆماس ستیتی-Thomas of Stitny) دەرکەوتن کە رۆلێکی گەورەیان لە بەگژداچوونەوه ی دەسلانی پاپا و کلێسادا هەبوو، بۆ پتر زانیاری برۆانە:

W.T. Waugh, Op. Cit., PP. 211-213.

(۱۸۵) هەندێ سەرچاوە سالی (۱۳۷۱ز) بە سالی لەدایکبوونی دەزانن، (جۆن هس) کۆری دایک و باوکێکی گوندی (Husinee) ی ناوچە ی بافاریا (Bavaria) بوو و سالی (۱۳۹۶ز) ماستەری لە بواری نەهەییات لە زانکۆی پراگ وەرگرتووه، دواتریش پلە ی پرۆفیسۆری لە بواری تیۆلۆجیا پێشەخسراوه سالی (۱۴۰۲ز) بووه سەرۆکی زانکۆ. برۆانە:

W. T. Waugh, Op. Cit., P. 214; James E. Kiefer, The Biographical Sketches of Memorable Christian of the Past, John Huss, Priest and Martur, www.justus-anglican.org/resource/bio/7.html.

(186) W. T. Waugh, Op. Cit., P. 214.

پتموبوونی په یوه نډییه کانی نیوان بۆهیمیا و ښینگلستان له نه نجامی خواستنی خاتو (نان-Ann) ی خوشکی (چارلسی چوارم) له لایمن (ریچاردی دووهم) ی پاشای ښینگلستانه وه^(۱۸۷). (جۆن هس) یه کیڼک بوو لمو که سانه ی که به توندی کهوته ژیر کاریگهری بیروپاکانی (وینکلف) و جاریکی تر نۆزه نیکر دته وه، همرچهنده (هس) له زۆریه ی بیروپاکانیدا له کهڼ (وینکلف) دا یه کښیان ده گرت هوه، به لām داواکاری و کاره کانی زۆر رادی کالتر بوون و باسه کانی به وهنده نه وه ستایه وه به لکو په نجه ی بۆ کیشه کۆمه لایه تی و نابووریه کانیش راکیشا، وهک لم به رچاو گرتنی رۆلی جووتیار له کۆمه لدا و سمرچاوه ی پتیکه وه نانی سمره وت و سامان و ... هتد^(۱۸۸).

همرچهنده (هس) بسم هملوښته ی توانی سۆزی به ښیکي کۆمه ل به لای خۆیدا رابکیشیت، به لām هاوکات ناحمز و نه یاریکی زۆری له ناوه نده نایینی و فکریه کاندا بۆ په یدابوو، بۆیه سالی (۱۴۱۴ز) ده ستگیرکرا و دوا ی نه وه ی له بۆچونه کانی پاشگه ز نه بووه وه له نه نجومونه ی کونستانسدا به هیتریکي له قه له مدرا و رۆزی ۶۱ ته موووزی (۱۴۱۵ز) سوتینرا و سهرجه م به ره مه مه کانی قه ده غه کران^(۱۸۹). به لām نم هملوښته ی کلنسا نار ه زاییه کی گه وړه ی له ته ووی ولاتی بۆهیمیا دا خسته وه و لایه نگرانی (جۆن هس) که به (هسیه کان - Hussites) ده ناسران بۆ ماویه کی دوو رو دریز بوونه مایه ی کیشه بۆ ده سه لآنداریه تی بۆهیمیا^(۱۹۰).

بهر له کوتایی سه ده ی پازده، جگه له وه ی که چند هزرقان و هیومانیسیتیکي ښتالی به توندی ره خنه یان له گه نده لیبه کانی کلنسا ده گرت، هاوکات له نه نجامی کاریگهری رینیسانسدا، چند که سایه تیبه کی نایینی و کۆمه لایه تی ده رکه وتن که په رۆشی چاره سمرکردنی نم ره وشه ی کلنسا بوون، (چیرۆم ساڅونارۆلا) (1452-1498) (Jerom Savonarola) (ز)

(۱۸۷) سعید عبدالفتاح عاشور، الجامعات الاوروییه...، ص ۲۰۳، J. C. Robertson, Op. Cit., P. 256.

(۱۸۸) پروانه: کمال مظهر أحمد، محاضرات...، ص ۱۷۳، J.A. Wylie, Op. Cit., Book (3), PP.159-168.

(189) R. Lodge, The Close of the Middle Ages (1273 – 1494), 5th Edition, London, 1935, PP. 216-217; James E. Kiefer, Previous Web Page; W.T. Waugh, Op. Cit., P. 221.

(۱۸۹) بۆ زانیاری پتر پروانه:

PP.221-223. Stephenson, Op. Cit., PP. 423-424; W.T. Waugh, Op. Cit.,

که راهیبیکى دۆمه نیکانى بوو و له داىکبوى شارى (فیرا- Ferrara) بوو، دیارترینیان بوو و یه کینک بوو له کاربگه رترین پیاوه نایینییه کانی ئیتالیا تایبته له شارى فلۆرنسا^(۱۹۱) و به توندی ره خه نى له گهنده لى و سمره و سامانى کلێسا ده گرت، بویرانه هیرش یده کرده سمر شیوازی ژيانى پاپا (ئه لکسانده رى شه شم)^(۱۹۲)، همر ئه ممه ش وایکرد سالى (۱۴۹۷ز) ده سترگير بکريت و سالى (۱۴۹۸ز) يش بسوتینريت^(۱۹۳).

کلێسای کاتۆلیکی له کۆتایى سه ده ئیوه غیبه کاند و ویرای رووبه روو بوونه وه فیکریه کان زۆر جار به کرده وه دوو چارى پیکدا هه لپژان ده بوو تایبته دواى نه وهى تاده هات هه لۆسته کانی دژ به به رژه وه ندى جووتیاران و هه ژارانى شار رووتر ده بوون^(۱۹۴). لۆلارديه کان (Lollards) که له پیاوه نایینییه هه ژاره کان پیکدا هاتن و له ژیر کاربگه رى (ویکلف) دا بوون، پاش مردنى (ویکلف) به شیوه یه کى بهر چاو ته شه نه بیانکرد و بیروپاکیانان بلاو کرده وه که به توندی هیرشیا نه کرده سمر کلێسا و سته مى ده ره به گایه تى و داواى یه کسانبوونى مرۆفیان ده کرد و بیروپاکیانان ناوچه ی سکۆتلاندىشى گرتوه^(۱۹۵)، به کرده وه به گۆ کلێسا و ته نه انته ده سه لاتی دونه یاشدا چوونه وه و کیشه یه کى سیاسى گه ربه یان بۆ ناوچه که نایه وه و تا ده سپیکى بزوتنه وه که ی (لوتەر) به رده وامبوون و دوو چارى جه ور و سته مى کى توندوتیژ هاتن له لایه ن هه ریه که له کلێسا و ده سه لاتی ئینگلستانه وه^(۱۹۶).

له پال سهرجه م نه وه هه ول و ته قه للا ریفۆرعوازیانه دا کلێسای کاتۆلیکی بۆ بهرگرتن له م هه ولانه و گێترانه وه ی پینگه و هه میه تى کلێسا، تایبته دواى رووداوى "دابه شبوونى مه زن" (The Great Schism) ی سالى (۱۳۷۸ز) که کلێسای کاتۆلیکی دابه شى دووبه ش و دوو کورسى کرد، یه کیکیان له رۆما و نه ویتريش له نه فینۆن^(۱۹۷)، زۆریک له پیاوانى نایینی و

(191) J. C. Robertson, Op. Cit., P. 272.

(192) Ernest Breisach, Op. Cit., P. 126; "The New Cambridge Modern History", Vol. 1, PP. 148-149.

(193) Schevill, Op. Cit., P. 86.

(194) Ernest Briesach, Op. Cit., PP. 126-127.

(195) Ernest Briesach, Op. Cit., P. 127; Cutting Edgeministris, Previous Web Page.

(196) J.C. Robertson, Op. Cit., P. 252; Cutting Edgeministris, Previous Web Page.

(۱۹۷) دواى نه وه ی سالى (۱۳۷۷ز) پاپا (گریگۆرى یازده) کورسى پاپایی گێترایه وه بۆ رۆما، دواى سالیك کۆچى دوايیکرد کاردینهاله کان پاپابه کى ئیتالییان به نئوى (ته ربانى شه شم) وه هه لپژارد و کاردینهاله

مامۆستایانی زانکۆکان بانگه‌شهی هه‌ولتی چاره‌کردنی گه‌نده‌لییه‌کانی کلیسیایان دا و له‌پێتی به‌ستنی زنجیره‌ی نه‌نجوومه‌نیکی گه‌وره‌وه‌ی نه‌م هه‌ولیه‌یان خسته‌گه‌ر، که له‌ میژووی کلیسای کاتۆلیکیدا به‌ (بزووتنه‌وه‌ی نه‌نجوومه‌نی — Councilor Movement) ناسراوه‌، وه‌ک نه‌نجوومه‌نی پیزا له‌ سالی (١٤٠٩ز) دا و نه‌نجوومه‌نی کۆنستانس له‌ نیوان سالی (١٤١٤ز) بۆ (١٤١٨ز) دا و نه‌نجوومه‌نی فلۆرنسا سالی (١٤٣٩ز)^(١٩٨). به‌لام کۆی نه‌م هه‌ولانه‌ به‌ مردوویی له‌دایکده‌بوون و باری گه‌نده‌لییه‌کانی کلیسای قورستر ده‌کرد.

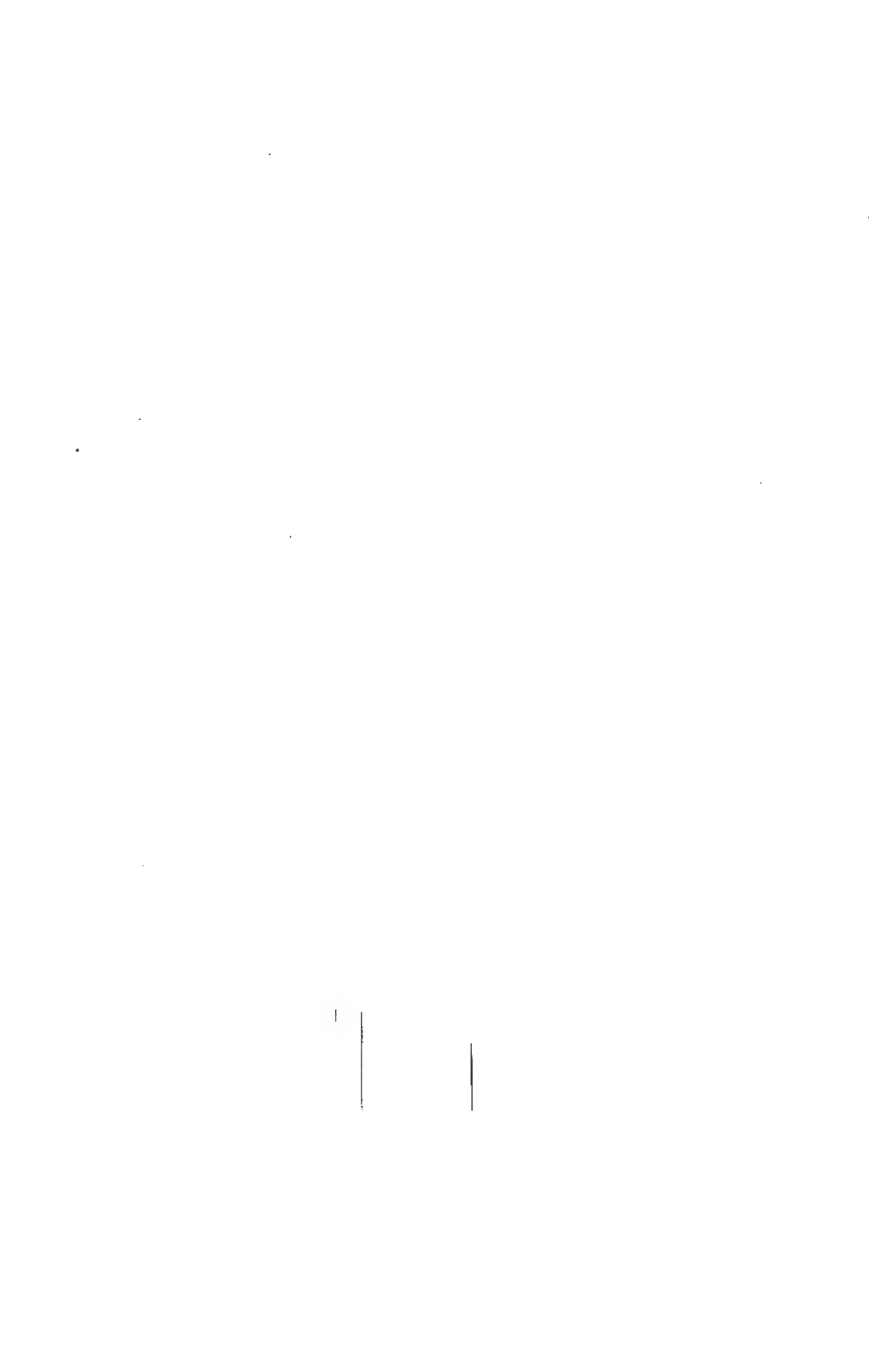
به‌هۆزه‌ی نه‌گه‌رچی فاکته‌ره‌ی نابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان نه‌کارابوون له‌ سازدانی هه‌لومه‌رجی بابته‌تی سه‌ره‌له‌دانانی بزووتنه‌وه‌یه‌کی گشتگیر و ته‌واوی نه‌و هه‌ولانه‌ له‌ چوارچۆیه‌یه‌کی به‌رته‌سکدا مانه‌وه‌، به‌لام دواچار نه‌م هه‌ولانه‌ بوونه‌ بناغه‌ی دارێژه‌ و پالهیژی کارای پێگه‌یاندنی مه‌رجه‌ی به‌هه‌رته‌یه‌یه‌کانی ته‌قینه‌وه‌ی بزووتنه‌وه‌ی ریفۆرمی شایینی له‌ سه‌ده‌ی شازده‌دا.

فهره‌نسییه‌کان له‌ ژێر فشاری نه‌م پاپایه‌دا به‌ ناچاری گه‌رانه‌وه‌ بۆ فهره‌نسا و که‌سیکیان به‌ پاپا هه‌لبۆارد که‌ ناوی (رۆبهرت چنیقی) بوو به‌ ناوی (کلمنتی هه‌وته‌م) هه‌، به‌مه‌ش له‌ سالی (١٣٧٨ز) تا (١٤١٧ز) دوو کورسی پاپایی له‌ جیهانی کاتۆلیکیدا هه‌بوون، که‌ ئینگلستان و ئیمپراتۆریای رۆمانی پیروژ و هه‌نگاریا و پۆله‌ندا لایه‌نگرانی پاپای رۆما بوون و فهره‌نسا و کاستل و نه‌راگۆن و نابلس و سکۆتلاند لایه‌نگرانی پاپای نه‌قینۆن بوون. پڕوانه‌: Hase and Maltby, Op. Cit., P. 255.

(198) Ernest Breisach, Op. Cit., PP. 106-115.

بەشىكى دوۋەم

**سەرھەلداڭ و بالاۋبۈنەۋەدى
بىزۈۋتەۋەدى رىفۇرمى ئايىنى**

فاكتەر و زەمىنەخۇشكەرەكانى دەرکەوتنى بزووتنەوہى ریفۇرمى ئايىنى لە سەدەى شازدەدا

بىرۆكەى ریفۇزم لە كلىسەى كاتولىكىدا رەگ و رىشەيەكى مېژووى دور و قولى ھەبوو، فاکتەرە بىنەپەتییەكانى ئەم بزووتنەوہىە دەمىك بوو لە ناخى گەشەسەندە كۆمەلایەتییەكاندا گەراى دانابوو، ھەرۋەھا ئەم بزووتنەوہىە ۋەك بىرۆكە (فىكرە) لە مېژبوو چەكەرەيكرەبوو، دەكرىت بلىين ئەم بىرۆكەيە بەر لە سەدەى شازدە لای دەستەبۇزىك لە ھزرقان و رۆشنىبران و پىاوانى ئايىنى گەلالە ببوو. بەلام دەرکەوتنى ئەم بزووتنەوہىە لە دەيدى دووہى سەدەى شازدەدا ۋەك بزووتنەوہىەكى كۆمەلایەتى - سياسىي گشتگىر بۆ خۆى ئەنھامى تىكھەلكتىشبوونى كۆمەلەك فاکتەرى رىخۇشكەر بوو كە زادەى قۇناغىكى ديارىكرەوى گەشەسەندى ژيانى ئابوررى و كۆمەلایەتى و سياسىي و فىكرى ئەو رۆژگارەى كۆمەلگەى جىھانى كاتولىكى لە ئەوروپا بوون و زەمىنەى دەرکەوتنى ئەم بزووتنەوہىەيان رەخساند ۋەك لە خوارەوە باسيان لىوہ دەكرى.

يەكەك لە فاکتەرە بىنەپەتییەكانى رەخساندى ئەم ھەلومەرچە ئەو گۇپانكارىيە بوو كە ژيانى ئابوررى و كۆمەلایەتى ناوچەكانى جىھانى كاتولىكى ئەوروپاى گرتەوہ. دەرکەوتنى سەرمايەدارى و زىادبوونى سەرۋەت و سامان و ژيانى خۇشگوزەرانى و رابواردنە دونىايىيەكان رۆژ بە رۆژ كۆمەلەى بەرەو گىيائىكى دونىاويستى دەبرد و لايەنى رۆخى او ئايىنى بەسەر رەفتارە كۆمەلەيەتییەكاندا كالتەر دەكرەوہ، كۆمەلگا پتر كەوتە ھەلپەى بەدەستەيتان و دابىنكرەنى بەرژەوہندىيە ماددىيەكان، لەسەر حىسابى نەرىت و رەۋشتە ئايىنيەكان^(۱۹۹).

لە لايەكى ترىشەوہ سەرھەلدانى چىن و تويۇى كۆمەلەيەتى نوئى، تايبەت چىنى بۇرجواى كە لەسەرەتەى سەدەى شازدەدا پىتيىايە قۇناغى خەملىنەوہ، لە پال ئەوہى كە باج و سەرەنەى

کلیسای به ته گهری بهردم بهرژه و هندییه نابورییه کانی خۆی دهزانی، هه مانکات چاوی ته ماعی برپیووه سهروهت و سامانی کلیسا و خوازیاری دهسته سهرداگرتنی بوو، بۆ نهوهی له بواری بهسوود و قازانجا بخرینه گهر^(۲۰۰)، هاوکات نهو میره دهه به گانهی که زۆریک له بهرژه و هندییه نابورییه کانیان له دهسته دا بوو، وێرای نهوانه ی به تێپه ریوونی کات بوو یوونه سهرمایه دار به توندی چاویان برپیووه سامان و زهوی و زاری کلیسا^(۲۰۱)، جگه لهوهی لهو رۆژگاره دا شتوازی نوێی دا بین کردنی بژێوی و کارکردن، که به تهواوی پشتی به ههول و توانای تاکه که کان ده بهست، وای کرد بوو تاکه گهرایی و پیداگرتن له سهر خود و ئیاده ی مروه رۆژ به رۆژ له هۆش و هزری تاکه کانی کۆمه لدا بچه سپی و وایان لیبکات ههولێ ره تکرده وه ی رۆلی پێکبه ستانه ی پیاوانی نایینی و کلیسا بدهن له ژیا نی ئاییندا^(۲۰۲). سه ره پای نه وه ی که پهیره وه ی نا لۆز و جوړاو جوړیوون و فره یی بۆنه و مه راسیمه کانی کلیسای کاتۆلیکی به تهواوی ببووه مایه ی بێزاری شه م چین و توێژه کۆمه لایه تییه نوێیانه و به مایه ی به فیژدانی شه کاتانه یان ده زانی که ده بو له بواری کار و پهیدا کردنی سهروهت و ساماندا به سهر بڕیت^(۲۰۳). هاوکات له گه ل گه شه کردنی بازرگانی و رۆلی دراودا زۆریک له په رهنسییه کانی کلیسا که ناستهنگی بهردم سهروخواردن (الربا) بوون، بوونه مایه ی بێزاری شه م چین و توێژانه^(۲۰۴).

له لایه کی تریشه وه وهك شه غامیك بۆ نهو گه شه سه ندانه ی که ژیا نی نابوریان گرته وه^(۲۰۵)، سه رهتای سه ده ی شازده ده ره بهگ و میره کان زۆر به توندی جووتیارانیان

(200) Hayes, Modern Europe..., Op. Cit., P. 137.

(201) V.H.H. Green, Renaissance and Reformation. A Survey of European History between 1450 and 1600, 2nd Edition, Edward Arnold, London, 1977, PP. 116-117; Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 28.

(202) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 374.

(۲۰۳) هاشم التکریتی، الاحوال العامة في المانيا عشية الاصلاح الديني، "مجلة كلية الآداب الانسانيات والعلوم الاجتماعية- بغداد"، العدد (۲۸)، مطبعة معارف، بغداد، ۱۹۷۵، ص ۳۴.

(204) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 117.

(۲۰۵) له سه رهتای سه ده ی شازده دا له شه غامی زیاده بوونی رێژی دانیشته وان و قه ره باله یوونی شاره کان و بهرزبوونه وه ی بهرده وامی به ها و نهخی بهروبوومه کشتوکالییه کان، ده ره بهگ و خاوهن زهوییه کان په نایان بۆ توندتوێژترین شتوازی به کارهێنانی توانای جووتیاره کان برد و ده یان رێگایان له داهێنانی کاری نوێ و زینموو کردنه وه ی شتوازه کۆنه کانی بێگار و کار و زیاده کردنی کرێی زهوییه کان له م پێناوه دا گرته بهر. بهروانه:

دهچەوساندهوه، كه تا ئەوكاتيش زۆرىنەى كۆمەلەيان پێكدههینا، ئەمەش تادهات راپەرین و یاخیبونه جووتیارىیهكانى بەگورتر دەکرد، بەجۆرێك كه لەو مەودا میژوووبەدا دەیهەك نەبوو راپەرپێنكى جووتیارى بەخۆیە نەبینت^(٢٠٦)، كه لە راستیدا یەكێك لە ئامانجە سەرەكیەكانى بەشى هەرە زۆرى ئەو راپەرپێنانە سەرگوێى پیاوانى ئایینى كلیسا و دێرهكانى دەگرتەوه، ئەوەتا ئەو پرگەیه لە بانگەشەى راپەرپێنى جووتیارانى ناوچەى (سپیرس – Spires) لە ئەلمانیا سالى (١٥٠٢ز) روونترین بەلگەى سەلماندنى ئەم راستىیەیه كه تايیدا هاتووه: "... دواى سەرکەوتنى ئەواومان بەسەر میر و خانەدانەكاندا، هێرش دەبەینە سەر ئیپسكوپس و سەرۆك دێرهكان و لەگەڵ سەرچەم قەشە و راهیبهكاندا و وەدەریان دەنێن یان دەیانكوژین"^(٢٠٧). هەروەها لە شارەكانیشدا بەشى هەرە زۆرى چین و توێژەكان بە چاوى رەقەوه دەیانروانییه دەسەلات و نیمتیازەكانى پیاوانى ئایینى، تاییبەت چینی بۆرجوازی كه بەردەوام هەڵپەى بەدەستەینانى پێگەى سیاسى دەکرد بۆ پاراستنى توانا ئابوورییهكەى كه رۆژ بە رۆژ لە برەوسەندندا بوو^(٢٠٨). بەجۆرە لە سەرەتای سەدەى شازدەدا كلیسای كاتۆلیكى بە ئەواوى ببووه بەرەبەستى بەردەم بەرژەوهەندىیهكانى چین و توێژاڵە نوێیهكان و یەستە كۆمەلایەتییهكان. پێشكەوتنى فیزیوون و بلاووبوونەوى خۆێندەوارى و پەرەسەندنى زمانە میلییهكان و رەهەندە جۆراوجۆرهكانى تری رێنێسانسیش سەرچەمیان مایەى گەشەپێدانى هۆشیارى كۆمەلایەتى و دەرکەوتنى جیهانبینییهكى نوێ و زەمینه خۆشکەریكى تری ئەم بزوتنەوهیه بوون.

هیومانىستەكان سەربارى ئەوى لەرێتى زیندوکردنەوى كەلتورى (پاگانیزم – الوثنیه) وه كۆمەلەگایان ناوتیه و ناشناى زۆریك لە ژيان و بیرکردنەوى پاگانى و دژه ئایینى كرد، لە هەمانكاتدا بە رەخنە و سووكایەتیکردن بە ئەواوى پێكهاڵە فیکرى و پراکتیکە كۆمەلایەتییهكانى سەدە نێوهنجیهكان، هەروەها گرتەبەرى رێچکەیهكى نوێ لە بیرکردنەوه و

Euan Cameron, *Early Modern Europe. An Oxford History*, Oxford University Press, 2001, PP. 49-51.

(206) H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., PP. 3-4.

(207) Quoted in: Johannes Jassen, *History of the German People at the Close of the Middle Ages*, Translated from German A.M. Christe, Vol. 4, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. LTD. Drden Hause, London, 1900, PP. 137-138.

(208) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 117.

گه‌ران به‌شوتن نه‌تییه‌کان و رافه‌کردنی راستیه‌کانه‌وه، گورزیکی کوشنده‌یان له شکۆمه‌ندی و پینگه‌ی کلێسا وه‌شاند و په‌رده‌یان له‌سه‌ر زۆریک له‌ ساخته‌کاری و نابه‌جیی بیر و کرداری کلێسا هه‌لماتی که‌ کاره‌کانی (لۆرینزۆ فاله) دیارترین غوونه‌یانه، به‌مه‌ش گومانیه‌کی گه‌وره‌یان له‌ ناخی تاکه‌کانی کۆمه‌لگادا به‌رانبه‌ر به‌ کلێسا وروژاند^(۲۰۹).

له‌لایه‌کی تروه‌ه کنه‌کردن به‌ نێو سه‌رچاوه‌ دێرینه‌کانی نایینی مه‌سیحی و زیندوو‌کردنه‌وه‌یان رۆژ به‌ رۆژ زیاتر ده‌بوو و له‌م بواره‌شدا چه‌ندین پیاوی نایینی و چه‌ند پاپایه‌ک ناو و ناوبانگیان ده‌ه‌کرد، که‌ پاپا (نیقۆلای پینجه‌م) (۱۴۴۷-۱۴۵۵ز) دیارترینیان بوو، هه‌ر شه‌ویش بوو کتێبخانه‌ی فاتیکانی دامه‌زراند که‌ برتیکی زۆر له‌ سه‌رچاوه‌ نایینییه‌ کۆنه‌کانی له‌خۆده‌گرت و چه‌ندین زانا و بیاری نه‌و سه‌رده‌مه‌شی له‌ده‌وری خۆی کۆکرده‌وه^(۲۱۰). جگه‌ له‌وه‌ی، که‌ له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی پازده‌ به‌دواوه‌ چه‌ند هیومانیه‌ستیک که‌وتنه‌ سه‌رقالی کۆکرده‌وه‌ و ژيانده‌وه‌ی سه‌رچاوه‌ دێرینه‌کانی نایینی مه‌سیحی، به‌تایبه‌تی له‌ ناوچه‌کانی باکوور وه‌ک نه‌لمانیا و زه‌ویه‌ل‌نزمه‌کان که‌ به‌ (هیومانیزمی مه‌سیحی - Christian Humanism) ناسرا بوون^(۲۱۱).

ئهم هیومانیه‌ستانه‌ له‌ پال نه‌وه‌دا که‌ کۆمه‌ل‌سگایان به‌سه‌رچاوه‌ راسته‌قینه‌کانی نایینی مه‌سیحی ناشناکرد، له‌ هه‌مانکاتدا په‌نج‌ه‌یان بۆ زۆریک له‌ گه‌نده‌لییه‌کانی کلێسای کاتۆلیکی راکێشا و کۆمه‌ل‌سگایان لێ وریاکرده‌وه‌ و به‌ شتوازی جیا‌جیا بانگه‌شه‌ی ریفۆرمیان له‌ کلێسای کاتۆلیکی‌دا ده‌کرد.

(جۆهان ریح‌لن - 1455-1522) (Johann Rechlin) هیومانیه‌ستیه‌کی نه‌لمانی بوو که‌ چه‌ند سالێکی ته‌مه‌نی له‌ ئیتالیا برده‌بووه‌سه‌ر، په‌یوه‌ندی به‌ زۆریک له‌ هیومانیه‌سته‌کانه‌وه‌ هه‌بوو و شاره‌زاییه‌کی باشی زمانی عیبری و (ته‌ورات) بوو، له‌ بۆچوونه‌کانیدا به‌ ناشکرا

(209) "Encyclopedia International", Vol. 15, PP. 336-337; George Clark, Early Modern Europe, from about 1450 to about 1720, 2nd Edition, Oxford University Press, London - New York - Toronto, 1966, P. 40.

(210) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 152.

(۲۱۱) ب‌روانه‌:

J. R. Hale and others, Op. Cit., PP. 437-440; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 348.

هەوتی کەمکردنەوی بایەخی رۆژی پێکبەستەنی پیاوانی ئایینی و کلیسای لە ژیاانی ئایینیدا دەدا^(٢١٢).

یەکیکی تر لەو هیومانیستانە (جۆن کۆلیت - 1466-1519) (John Colet) ی زانا و هیومانیستی نینگلیزی و مامۆستای زانکۆی نوکسفۆرد و دامەزرێنەری قوتابخانەی (سانت.پۆل) بوو، کە بایەختی زۆری بە ژیااندنەوه و خۆبەندەوهی سەرچاوە دێرینهکانی ئایینی مەسیحی دەدا، خوازیاری چاکسازی بوو لە کلیسادا و رەخنە لە زۆریک لە بنەماکانی کلیسای کاتۆلیکی دەگرت، بە تایبەتی رەبەنی پیاوێ ئایینیەکان^(٢١٣).

(ئیرازمۆس - 1465 - 1531) (Erasmus) یەکیکی تر بوو لە بەناوبانگترین ئەو هیومانیستانە کە بە رەجەلەک هۆلەندی بوو، بەلام زۆری ژیاانی لە ئینگلستان و ئیتالیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا بردبوو، شارەزاییەکی باشی لە زمانی لاتینی و گریکیدا هەبوو، بانگەشەیی رۆشنیربوونی کۆمەڵای دەکرد بەتایبەتی لەرپووی ئایینیەوه و بەلایەوه گەڕان بوو بەشی زۆری کۆمەڵگا ئینجیل بخۆیتێوه^(٢١٤)، داواکاری ریفۆرم بوو لە کلیسادا تا بتوانێت لەگەڵ پێشەتە فیکریە نوێەکاندا بربکات، لەبەرەمهەکانیدا راشکاوانە تانە و توانجی لە پەرپەوی کلیسا و کردارە کۆمەلایەتیەکان دەدا و لە بایەخی رۆژی کلیسا و پیاوێکانی لە ژیاانی ئایینیدا کەمەکردەوه، سالی (١٥١٦ز) ئینجیلی بە هەردوو زمانی گریکی و لاتینی لە بەرانبەر یەکدا بلاکۆردەوه^(٢١٥).

(٢١٢) بروانە:

D.H. Lawrence, *Movements in European History*, Oxford University Press, 1971, P. 206; Thomas M. Lindsay, *Op. Cit.*, Vol. 1, PP.67-69.

(٢١٣) بروانە:

Thomas M. Lindsay, *Op. Cit.*, Vol. 1, PP.163-170 ; *English Bible History*, John Colet. www.greatest.com/timeline-english-bible-history/john-colet.html.

(214) James Harvey Robinson and Others, *A General History of Europe From the Origins of Civilization to Present Time*, Ginn and Company, Boston - New York - Chicago - London, 1962, PP. 309-310.

(٢١٥) بروانە: سلامة موسى، حرية الفكر وابطاها في التاريخ، مزيدة ومنقحة، الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٩، ص ١٥٤-١٥٥.

D.H. Lawrence, *Op. Cit.*, P. 208 ; Johan Herman Randall, *Op. Cit.*, P. 147.

دەرکەوتنی چاپ و چاپەمەنی جگە لەوەی وەرچەرخانێکی گەورەبوو بەسەر ژبانی فیکری کۆمەڵگای رۆژناوا و ناوەراستی ئەوروپادا هات، هەمانکات رۆژێکی گەورە لە ناشانکردنی کۆمەڵ بە سەرچاوە راستەقینەکانی ئاینی مەسیحی و کتیی پیرۆز لە رژی لەچاپدان و بلازکردنەویان بە زمانە جیا جیاکان بینی، لە سەرەتای سەدەی شازدەدا نزیکەی (٤٢) جۆری دەستنوس کتیی پیرۆز و چەندین بەشی تەورات و دەقەکانی تریش لە چاپدان^(٢١٦)، بەمەش ئەم سەرچاوانە کەوتنە بەردەستی بەشی زۆری کۆمەڵگا و بەو راستییانە ناشانبوون کە چەند سەدەیک بوو کڵیسای لێی زەوت کردبوون. وێرای ئەوەی چاپەمەنی رۆژێکی بەرچاوی لە بلازکردنەوی بیروپرای ریفۆرمیستەکان بە نێو کۆمەڵدا گێتێ و فاکتەرێکی راستەوخۆ بوو لە بە کۆمەڵایەتیکردنی ئەم بزوتنەوێوە، بۆیە (لوتەر) بە (دوا بەخششی مەزنی یەزدان) وەسفی کردووە^(٢١٧).

دۆزینەوێ جۆگرافییەکان وێرای ئەوەی تەکانێکی گەورە بە پرۆسەی دەرکەوتنی پەیوەندییە سەرمایەدارییەکان دا، ھاوکات کرانەوێەکی گەورە بەسەر بێ و هۆشی مەرۆفی ئەوروپادا هێنا و بە چەندین ژباړ و رۆشنیری جیاواز ناشانایکردن و بە تەواوی ئەو تێگەیشتنە ریشە کیش کرد، کە کڵیسای کاتۆلیکی تاکە سیستەمی راست و دروستی ژبانی مەرۆقایەتی بێت و زۆرێک لە دید و بۆچوونە خورافی و نازانستییهکانی کڵیسای پوچەڵ کردووە^(٢١٨)، بەمەش هێندە تر لە هەبەت و متمانەی کڵیسای کەمکردووە.

تەوژمی پیشکەوتنە مەعریفی و زانستییهکان وەک لە بەشی یەکەمدا باسمانکرد، دەمیەک بوو تەقەللا فەلسەفییەکانی ناچار کردبوو هەولێ جیاکردنەوی ئەرکەکانی عەقل و ئاین بێدەن کە بە ناشکرا (ولیم نۆکھامی) ئەو راستییانە کە لەرێی ئەزموون و تاقیکردنەوێ عەقلییەکانەوێ دەسەلمێندرت، لە ئەرکەکانی ئاین جیا دەکاتەوێ، بەمەش سەرەتای هەولەکانی

لە عەرەبییە کەیدا جون ھارمان راندل، المصنر السابق، ص ٢٢٩-٢٣٠.

(216) Edward Raymond Turner, Op. Cit., PP. 155-156.

(217) Merle Severy, The World of Luther, "The National Geographic Magazine", Vol. 164, No. 4, Copyright, National Geographic Society, Washington, 1983, P. 429.

(٢١٨) حسن شحاتة سعفان، الموجز في تاريخ الحضارة والثقافة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٩، ص ٢٠٠.

Hayes, Modern Europe..., P. 134.

زانست و معریفه بۆ رزگار بوون له کۆنترۆلی کلێسا دهستپێدهکات، له سههرهتای سهدهی شازدهشدا نهم پێشکهوتنه پهیتهپهیتا چه مکی نووتریان دهسهپاند و تهنگیان به شینوازی رافه کاری و لیکدانهوه کانی کلێسا ههله چنی و لیکدانهوهی نووتر و گونجاوتریان له نایین گهرهک بوو، تا نهو هه موو لهنگی و لاسهنگیهی دید و بۆچوونه کانی راستبکاتهوه، بۆیه پێدهچیت ههولدانی کلێسا بۆ خۆگوناندن له گهڵ پێشها ته فیکریه نوێیهکاندا یه کینکی تر بیت له هۆکاره کانی نهم بزوتنهوهیه⁽²¹⁹⁾.

نهو رووداوانه ی له نیوهی دووه می سهده ی چوارده به داواوه رووبهرووی کلێسا بوونهوه، هینده ی تر نهو ده زگایه یان له هه میهت دامالی و زه مینه ی ده رکه وتنی نهم بزوتنه وه یه یان سازاند. سه رجهم هه ول و ته قه للا ریفۆرغوازیه کانی به ر له سه ده ی شازده رۆلێکی گه وریه یان له هۆشیار کردنه وه ی کۆمه لگا له گه نده لیه کانی کلێسا بیینی، سه ره فام گورزیکی گه وره بوون به ر هیزی رۆحی کلێسا که وتن، له رووی فیکریشه وه کاریگه ریه کی گه وریه یان به سه ر پێشهنگانی نهم بزوتنه وه یه وه هه بوو، که (لوتهر) به راشکاوی له به رده م نوێنه ی پاپادا دان به م راستیه دا ده نیّت و رۆلی (جۆن هس) به رز ده رخنیّت⁽²²⁰⁾.

هه مانکات (دابه شبوونی مه زن) و (بزوتنه وه ی نه فچومه ن) ی بار ته قای نهو هه ولانه و بگه ر پتریش زیانیان به ده سه لات و نفوزی کلێسا گه یاند و ناچار یان کرد ها نا بۆ پشتگیری ده سه لاته دونیا ییه کان ببات⁽²²¹⁾، جگه له وه ی نه هه مه تییه کی دارایی گه وریه یان لیکه وته وه، که وای کرد کلێسا له سه رهتای سه ده ی شازده دا بۆ قه ره بوو کردنه وه ی نهم زیانانه هینده ی تر زیده رۆی له به کاره ی تانی پسه له ی لی بوردن (صکوک الغفران) و باج و سه رانه و مامه له کردن به پۆسته نایینییه کانه وه بکه ن و په نا بۆ سه پاندنی ده سه لاتی ره ها له ناوچه ی رۆما و ده وریه ریدا ببات، که نه مه ش پتر پاپا کانی وه ک میرێکی هه ریمی له ئی탈یا ده رده خست له و کاته دا که تاده هات مه یله نا وه ندخوازییه کان به گو رتر ده بوون⁽²²²⁾.

(219) پروانه: الفريد نورث وايتهيد، مغامرات الافكار، ترجمة أنيس زكي حسن، مراجعة د. محمود أمين وتقديم د. عبدالرحمن خالد القيسي، دار مكتبة الحياة و مكتبة النهضة، نشر بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين، بغداد - القاهرة - بيروت - نيويورك، ١٩٦٠، ص ٢٣٧.

(220) Merle Severy, Op. Cit., P. 443.

(221) "Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web Page.

(222) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 110 ; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 162.

بوژانه‌وه‌ی مه‌یله ناوه‌ندخوازییه‌کان (المیول او النزعة المركزية) و ده‌رکه‌وتنی چهند ده‌وله‌تیک‌ی ناوه‌ندی له کۆتایی سه‌ده‌ی پازده به‌دواوه هینده‌ی تر هه‌نگاوه‌کانی ته‌قینه‌وه‌ی ره‌وشه‌که‌ی خیراتر کرد. کلێسای کاتۆلیکی به‌ درێژایی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کان نه‌و په‌یوه‌ندییه رۆحیه بوو، که دانیشتوانی جیهانی کاتۆلیکی له نه‌روپا به‌یه‌ک‌دییه‌وه گرتده‌دا، به‌و پێیه‌ی هه‌موان خۆیان به‌ هاوولاتی ژێر سایه‌ی نه‌م ده‌زانی و وه‌لایان بۆ کلێسای کاتۆلیکی هه‌بوو، کلێسا پشت نه‌ستوو به‌هێره رۆحیه‌که‌ی به‌رده‌وام له هه‌ولتی کۆکرنه‌وه‌ی هه‌ردوو ده‌سه‌لاتی نایینی و دونیا‌یدا بوو، هه‌رچه‌نده به‌ ته‌واوی له‌م هه‌وله‌یدا سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو، به‌لام به‌درێژایی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کان کۆسپی گه‌وره‌ی به‌رده‌م سه‌ربه‌خۆیی یه‌ک‌جاره‌کی پاشا و ده‌سه‌لاته دونیا‌یه‌کان بوو، به‌ راده‌یه‌کی زۆر له ده‌ست‌وه‌ردان له کاروباری نه‌م ده‌سه‌لاتانه نازاد بوو، که له رتی پیاوه‌کردنی مافه‌کانییه‌وه به‌سه‌ر کلێسای نه‌و ناوچانه‌وه و کۆکردنه‌وه‌ی باج و سه‌رانه‌کانی، هه‌روه‌ها له رتی سامان و زه‌وی و زاوه‌کانی له‌و ناوچانه‌دا رایده‌په‌راند⁽²²³⁾.

به‌لام ده‌وله‌ته ناوه‌ندییه‌کان له‌گه‌ڵ ده‌رکه‌وتنیاندا، که‌وتنه هه‌ولتی بنه‌پرکردنی ده‌ستی‌وه‌ردانی کلێسا له کاروباریان و رزگار‌بوون له‌و باجانه‌ی که کلێسا له ناوچه‌کانیان کۆیده‌کردنه‌وه و له ناوچه‌کانی تر‌دا خه‌رجه‌کران، به‌تایبه‌تی له ئی‌تالیا، هه‌روه‌ها چا‌و‌یشیان پرپی‌وه سامان و زه‌وی و زا‌ری کلێسا که له باجه دونیا‌یه‌کان به‌خه‌شرا‌بوون و له هه‌ولتی ده‌سته‌به‌سه‌ردا‌گر‌تی‌یدا بوون بۆ به‌هێزکردنی توانای ئابووری ده‌وله‌تی ناوه‌ندی⁽²²⁴⁾. جگه له‌وانه‌ش ده‌بوو له پێناو سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتیک‌ی ره‌ها‌دا پاشاکان ده‌سه‌لات و نی‌م‌تی‌ازی فراوانی پیاوانی نایینی سنووردار بکه‌ن⁽²²⁵⁾. به‌مجۆره سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی شازده ده‌سه‌لاتی گه‌شت‌گیری کلێسا به‌ته‌واوی بوو به له‌مه‌په‌ری به‌رده‌م ده‌سه‌لاتی پاشاکان و ویسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، بۆیه لاوازکردنی ببوو به پێ‌ویسته‌یه‌کی می‌ژوویی.

(223) Schevill, Op. Cit., P. 91. ; "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 337; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 163.

(224) Louis Gottschalk and Donald Lach, Europe and The Modern World, Scott, Foresman and Company , Chicago – Atlanta – Dallas – New York, 1951, PP. 151-152 ; Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 163.

(225) فردیناند شیفل، الحضارة الأوروبية في القرون الوسطى وعصر النهضة ، ترجمة منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٢، ص ١١٩.

وئىراي ھەمىو ئەمانە، لە سەرەتاي سەدەي شازدەدا وەك ئەنجامىك بۆ قەرەبوو كۆردنەوەي
 زيانە دارايىيەكان و زيادبوونی پىداويستى و مەيل بۆ خۆشگوزەرانى، كلىسا و پاپاكان
 گەشتنە لوتكەي گەندەلى، بۆيە (لوتەر) راشكاوانە دەلييت : "لەئير ئەم ئاسمانەدا لە
 دەسلەئتى رۆما گەندەلتر و ناحەزتر نيبە" (٢٢٦). ھەر ئەمەشە وايكردووە ژمارەيەك لە
 سەرچاوەكان ئۆيالى ئەم بزووتنەوہيە بچەنە ئەستۆي ئەو پاپايانەي لە نيوەي دووہمى سەدەي
 پازدە بەدواوە پۆستى پاپايەتبيان وەرگرت (٢٢٧).

بەمجۆرە لە ئەنجامى ئەم فاكتمەرە ريخۆشكەرانەدا كۆمەلگاي جيهانى كاتۆليكي لە ئەوروپا
 لە سەرەتاي سەدەي شازدەدا جۆريك لە نزيكبوونەوہي لە گەل بېروپاي ريفۆرمستان بەخۆوە
 بينى، كە دواجار بزووتنەوہي ريفۆرمى ناينينى لە چوارچيۆي بزووتنەوہيەكي كۆمەلايەتي
 سياسي فراوان و گشتگيردا بەرجەستە كرد، كە لە خاكي ئەلمانيا و بەكارەكانى (لوتەر)
 تەقييەوہ.

(226) Martin Luther, Concerning Christian Liberty.

www.iclent.org/pub/resource/text/Wittenberg/luther/web/cclib-2.html.

(٢٢٧) عبدالعزيز رفاعي، الحضارة الاربوية الحديثة من عصر النهضة حتى نهاية القرن التاسع عشر، مكتب
 الجامعات للنشر، القاهرة، ١٩٥٩، ص ١٣٩ - ١٤٠.

باسى دووهم:

پېشەنگە كانى بزووتنه‌وى ريفۇرمى ئاينى

تەۋرەى يەكەم: مارتىن لوتەر و بزووتنه‌وى ريفۇرمى لە ئەلمانىا
ئاشكرايە كە بېزارى و نارەزايى لە كلىسا ۋەك پېشتەر روونكرايەۋە دياردەيەكى گشتگير
بوو لە جيهانى كاتولىكى لە ئەوروپا و بەشى ھەرە زۆرى ناۋچەكانى گرتبۈۋە. بەلام
كۆمەللىك فاكىتەرى بابەتى كە دۆزە ئابوورى و كۆمەلایەتى و سياسىي و فيكرىيەكە
دەستەبەرى كردبۈون، ئەلمانىا دەكەن بە لەبارتيرىن شويتى تەقىنەۋەى ئەم بزاڤە ۋەك بزاڤىكى
كۆمەلایەتى و سياسىي، بۆيە بەرلەۋەى بچينە سەر باسى پېشەنگەكانى ئەم بزووتنه‌ۋەيە بە
گرنگى دەزانين ئەم ھۆكارانە تاۋتوي بکەين.

ھەندىك لە ناۋچەكانى ئەلمانىا ھەر زوو ۋەك ناۋەندىكى بازارگانى گرنگى نىۋان رۆژھەلات
و رۆژئاۋا دەرگەۋت، بەمەش گەشەسەندە ئابوورىيەكان و ئەنجامە كۆمەلایەتییەكانى كە
پېشتەر باسكراون خىترا ناۋچەكانى ئەلمانىايان گرتەۋە^(۲۲۸). ئەگەرچى لە كۆتايى سەدەى پازدە
بەدۋاۋە لە ئەنجامى دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان و گۆرانی رېڭا بازارگانىيەكان زيانىكى گەۋرە بەر
ژیانى ئابوورى ئەلمانىا كەۋت، بەلام لەگەل ئەۋەشدا زۆرىك لەو شارانەى ۋەك ئۆگسبرگ

(۲۲۹) بۆ زانىارى پتر پروانە: ھاشم التكرىتى، المصدر السابق، ص ۲۰ - ۲۲.

Robert – Hermann Tenbrock, A History of Germany, Translate from German Paul J.
Din, Max Hueber, Munchen, 1968, PP. 82-84.

(Augsburg) و نۆرمبرگ (Nuremberg)^(۲۲۸) و هندی شاری سمر رووباری راین تا ناوه‌راستی سده‌ی شازده وه‌ک ناوه‌ندیکی بازرگانی رۆلی خویان له‌ده‌سته‌دابوو^(۲۳۰).

به‌لام نه‌وه‌ی گرنگه‌ ناماژه‌ی پێبکریته‌ نه‌وه‌یه‌، که‌ سمرجه‌م هه‌رێم و ناوچه‌کان له‌ ئەلمانیا به‌ یه‌ک ناست نهم گه‌شه‌سه‌ندنانه‌ نه‌یگرتبوونه‌وه‌ و په‌یوه‌ندییه‌ بازرگانییه‌ نیتوخته‌یه‌کان لاوازیبون. بازرگانی ناوچه‌کانی باشوور له‌گه‌ڵ شاره‌کانی ئیتالیا‌دا بوو، بۆیه‌ زۆر ده‌وله‌مه‌ند بوون. ناوچه‌کانی باکووری‌ش پتر وه‌ک مه‌لبه‌ندیکی گواسته‌وه‌ی نیوان رۆژه‌لات و رۆژناوای ئەلمانیا ده‌رکه‌وتبوون، به‌لام په‌یوه‌ندییه‌کی بازرگانی نه‌وتو له‌ نیوان ناوچه‌کانی رۆژه‌لات و رۆژناوای ئەلمانیا له‌ئارا‌دا نه‌بوو، نه‌مه‌ش ره‌وشیکی نابووری په‌رته‌واژه‌ی لێکه‌وته‌وه‌ که‌ له‌ توانایدا نه‌بوو قه‌واره‌یه‌کی نابووری به‌کگرتو له‌ ناوچه‌که‌دا دا‌به‌زرینیته‌، نه‌ویش ره‌نگدانه‌وه‌یه‌کی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر دۆخه‌ کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌که‌وه‌ هه‌بوو^(۲۳۱).

له‌رووی سیاسیه‌وه‌ له‌ کاتی‌که‌دا گه‌شه‌سەندنه‌ نابووری و کۆمه‌لایه‌تیه‌یه‌کان له‌ فەرهنسا و ئینگلستان‌دا یه‌کیتی ولات و ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی لێکه‌وته‌وه‌، که‌چی له‌ ئەلمانیا بووه‌ مایه‌ی قه‌تیس مانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کان له‌ چوارچێوه‌ی هه‌رێم و میرنشینه‌کان‌دا و په‌رته‌واژه‌یی سیاسیه‌ به‌ره‌مه‌مه‌ینا^(۲۳۲). نه‌گه‌ر ب‌روانییه‌ ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز که‌ نه‌و کات تاکه‌ ده‌سه‌لاتی گشتگیر بوو له‌و ناوچه‌ه‌دا^(۲۳۳)، له‌ سده‌ی پازده‌دا له‌ چهند ده‌سه‌لاتی‌کی ناوچه‌یی سه‌ربه‌خۆ پێکه‌هات، که‌ به‌رده‌وام له‌سه‌ر حیسابی لاوازیوونی ئیمپراتۆریا به‌هێزتر ده‌بون^(۲۳۴).

میره‌کان خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی‌کی سه‌ربه‌خۆی به‌هێزبون و به‌رده‌وام له‌ هه‌ولێ خۆبه‌هێزترکردندا بوون، ده‌سه‌لاتدارییه‌تی شاره‌کان هه‌یچیان له‌مان که‌مه‌تر نه‌بوو، له‌ به‌رانبه‌ریشدا هه‌ریه‌ک له‌ بیاوه‌ ئایینییه‌ گه‌وره‌کان و خانه‌دانه‌کان له‌ هه‌ڵپه‌ی به‌ده‌سته‌یه‌تانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆیان‌دا

(۲۲۹) ده‌رباره‌ی شوینی جوگرافی نه‌و شارانه‌ ب‌روانه: نه‌خشه‌ی ژماره‌ (۲) له‌ پاشکۆکان ۱۷۱.

(۲۳۰) ب‌روانه: هاشم التکریتی، المصد‌ر السابق، ص ۲۰.

(۲۳۱) ب‌روانه: هاشم التکریتی، المصد‌ر السابق، ص ۲۴ - ۲۵.

(232) Robert – Horman Tenbrock, Op. Cit., P. 71-75; A.J. Grant, Op. Cit., P. 282.

(۲۳۳) له‌و کاته‌دا ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز گه‌یشته‌بووه‌ نه‌و‌په‌ری بیهێزی ته‌نانه‌ت هه‌لب‌واردنی خودی ئیمپراتۆر له‌ سالی (۱۳۵۹ز) به‌ دواوه‌ که‌وته‌ ده‌ست هه‌وت میری ناوچه‌ لۆکالیه‌کان. ب‌روانه:

Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 35.

(234) Robert – Herman Tenbrock, Op. Cit., PP. 72 – 75.

بوون^(۲۳۵). هەریەك لەم دەسلەڵاتانەش بەهێزبوونی خۆی لە دەستدریژیکردنە سەر بەرژووەندی ئەوی تردا دەبینییهوه، بەمەش ئەم دەسلەڵاتانە لە مەملانی و ناكۆکی بەردەوامدا دەژیان. هەر ئەم رەوشەش ببوو لەمپەری بەردەم بەرژووەندی چین و توێژەکانی شار وەك بازەرگان و خاوەن بانك و پیشەگەر و ... هتد، كە تەمەرزۆی پێكەوهنانی دەولەتییەکی ناوەندی بەهێزبوون، هەروەها گۆرانکارییه نابووری و كۆمەڵایەتییهكان لە لایەك، پێشكەوتنی چەكسازى و سوپا و داھێنانى بارود لە لایەكى تر گورزىكى كوشەندەیان لە رۆلى دەزگای سوارچاكان وەشاند، بۆیە ئەمانیش دامەزراندنى دەولەتییەکی ناوەندی بەهێز و كەمكردنەوهی دەسلەڵاتى میرەكانیان بە یەكێك لە ئامانجەكانى خۆیان دەزانى^(۲۳۶).

بەعجزەر ئەم رەوشى باسكرا ئەوه دەردەخات، كە لەو كاتەدا میرنشینەكانى ئەلمانیا جگە لە مەملاتى نىوان چینی چەوساوه و چینی چەوسێنەر لە مەملاتىیهكى توندوتیژی نیو چینی چەوسێنەری سەرەویدا دەژیا.

سەرەرای ئەوهى بارى هەرە قورسى ئەم مەملاتىیه كەوتبووه سەر شانى چین و توێژەكانى خواڕووه لە جووتیار و هەژار و كریكارانى شار، ئەمەش وایكرد ئەم چین و توێژانە لە ئەلمانیا پتر لە هەموو ناوچەكانى ترى ئەوروپا دووچارى چەوسانەوه بێن و لە ژێر بارى زۆرى و فرەچەشنى باجەكاندا بنائێتن^(۲۳۷)، تەنانت لە مافى سوودوهرگرتن لە بەخشە سەروشتییهكانیش بێبەش بكرێن وەك چۆن ئەم بڕگەیه لە تىكستى بانگەشەى جووتیارانى شارى (سپیرس)ى ئەلمانیا لە سالى (۱۵۰۲ز) دا بە ئاشكرا گوزارشت لە رەوشى ژيانى جووتیاران دەكات، كە دەلێت: "پێوستە دەسلەڵاتارییهتییهكانى سەر زەوى لەم مافانە دا بەالدێرن وەك: دەیهك و بەشەشمەك و بێگار و تەواوى باجەكان نەمێنن، ناو و دارستان و لەوهرگاكان و بەیارەكان و راوى بالنده و ئازەلى كۆى و ماسى بۆ هەموو كەس ئازاد بكرێت"^(۲۳۸).

(235) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 36.

(۲۳۶) هاشم التكریتی، المصدر السابق، ص ۲۸؛ كمال مظهر احمد، محاضرات، ص ۱۷۵؛ عبدالعزيز الرفاعي، المصدر السابق، ص ۱۴۶ - ۱۴۷. Daniel Waley, Op. Cit., P. 262.
(۲۳۷) كمال مظهر احمد، محاضرات، ص ۱۷۵.

(238) Quoted in : Johannes Janssen, Op. Cit., P. 138.

نەم سەمە زۆرە لە لایەك، كارىگەرى (هەسەكان) بەسەر جووتیارانی ئەلمانیاوە كە لە زۆریەى ناوچەكاندا بڵاوبوون لە لایەكى ترەو^(٢٣٩)، جووتیارانی ئەلمانیای لە جووتیارانی سەرانسەرى ئەوروپا بەگۆرتر كرد لە بەگۆداچوونەوى چەوسێنەرەن و هەر زوو دەستیان بەیاخیبوون و راپەرین كرد و بەر لەهەموو ناوچەكانى تر هۆشیارى سیاسى و كۆمەلایەتییان لا گەلە بوو و لە نیوەى یەكەمى سەدەى پازدەو دەستیان بە خۆ رێكخست و پێكەوهنانى كۆمەلەى جووتیارى كرد^(٢٤٠)، تا بەرپابوونى جەنگى گەورەى جووتیارى سالى (١٥٢٤ - ١٥٢٥) ز) چەندین راپەرینی جووتیارى توندوتیژیان ئەنجامدا^(٢٤١). ئەمانەى باسكرا ئەو راستیە دەردەخەن كە لەو كاتەدا بەشى هەرە زۆرى كۆمەلگای ئەلمانیا پەرۆشى ریفۆرمى سیاسى و پێكەوهنانى دەولەتییكى ناوەندى بەهێز بوون و بە شێوازی جۆراوجۆر گوزارشتیان لێدەكرد، كە جگە لە توندوتیژی و راپەرینەكان رۆشنیرانیشت ئەمەیان لە دووتۆتى نووسینەكانیاندا دەخستەروو، كۆتیبى (چاكسازى نېمپراتۆر سېگمۇند - Reformation of Kaiser Sigmund) كە سالى (١٤٣٨) ز) نووسراوەتەو و تا سالى (١٥٢٤) ز) چەندین جار لە چاپدراوەتەو، تیایدا هەردوو دەسلەلتى نایینی و دونیایى ئەو كاتە بە دەسلەلتییكى گەندەل لە قەلەمدەدا و یەكێك بوو لە دیارترین ئەو بەرهەمانەى كە رۆلتیكى گەورەیان لە رابوونى هەولە ریفۆرمخوازى و شورشگێڕیەكانى ئەلمانیادا گێرا^(٢٤٢).

(٢٣٩) مەبەست لە هەسەكان لایەنگرانى (جۆن هس)ە لە بۆهیمیا، بۆ پتر زانیاریش بڕوانە Janssen, Op. Cit., PP.127 - 128

(٢٤٠) سالى (١٤٣١) ز) لە ناوچەكانى دەوروبەرى ورمس نزیكەى (٣٠٠٠) جووتیار بە چەكەو راپەرین، هەر لەو سەروبەندەدا بۆ یەكەجار هەولێ دامەزراندنى كۆمەلە و دیاریكردنى درووشمان دا كە درووشمى (پتۆستە جووتیاران قەیتانى پێلاوێكان توندكەنەو) هەلبژارد كە دواتر بوو بە رێبازێك بە ناوى (بوندشچا - Bundschuh)دە بڕوانە. Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, PP. 101-106

(٢٤١) جگە لە بزاڤە جووتیارىەكان تەواوى چینه هەژارەكانى تریشت لە شارەكاندا دەستەوستان نەبوون، بەلكو لە سەرەتای سەدەى شازدەدا لە ناوچەكانى ئەلمانیا و زەویەنەزەمەكان، هەژارانى شار چەند راپەرینیکیان ئەنجامدا، كە یەكێك لە چالاكتییان سالى (١٥١٤) ز) لە ناوچەى قێتەنبرگ (Wittenberg) بە ناوى كۆنراە هەژارەكان (Poor Conrad) تەقیەو كە سەرەتا پەيوەندى بە جووتیارانیشتەو هەبوو، بەلام دواتر تەنها هەژارانى شارى لەخۆ گرت. بڕوانە. Johannes Janssen, Op. Cit., P. 140

(242) Johannes Janssen, Op. Cit., PP. 132-133.

نهم بارودوخه سیاسیهی باسکرا کلیسا و پاپاکانی له ئەلمانیا دەستوالا ترکرد له کۆکردنەوەی پاره و پول، تاییهت دواى به‌هیزبوونی دەسلاتی ناوهندی له نینگلستان و فەرەنسا و کەمبۆنەوێ بەرژووەندییه‌کانی له‌و ولاتانه‌دا، پاپا و پیاوه‌کانی قورسایی کاره‌کانیان خسته‌ ناوچه‌کانی ئەلمانیا، ئەمەش وایکرد که کلیسا له ئەلمانیا له‌ سه‌رحەم ناوچه‌کانی تر گەندەلتر دەرکەوێت و هەر زوو ناڕەزایی له‌ دژی کۆکردنەوەی پاره و پولی ئەلمانیا و خەرجکردنی له‌ ئیتالیا دەرپر^(٢٤٣). بۆیه‌ بێ هۆ نه‌بوو که دەسپێکی کاره‌کانی (لوتەر) به‌ به‌گۆزاجوونەوێ یه‌کێک له‌ پیاوانی پاپا دەستیپێکرد که‌ ناوی (تیتزل - Tetzel) بوو، ئەو کابرایه‌ زۆر چلێسانه‌ که‌وتبووه‌ فرۆشتنی پسوڵی لیبوردن له‌ ئەلمانیا و کۆکردنەوەی پاره و پول بۆ بیناکردنەوێ کلیسای (سانت . پترۆس) له‌ رۆما^(٢٤٤).

هاوکات له‌ سه‌ده‌ی پازدەوه‌ له‌ ئەنجامی بلا‌بوونەوێ خۆبەندەواری و زیادبوونی فیزگه‌ و قوتابخانه‌کان ناوچه‌کانی ئەلمانیا رابوونیتکی فیکری گه‌وره‌ی به‌خۆیه‌وه‌ بینی، تاییهت دواى دەرکەوتنی رکا‌ه‌رایه‌تی نێوان بۆرجوازییه‌کانی شار و میره‌کان له‌م بواره‌وه‌، وێرای زۆربوونی ژماره‌ی زانکۆکان که‌ له‌ نێوان سالانی (١٣٨٤ - ١٥١٧ز)دا نزیکه‌ی هه‌فته‌ زانکۆی نوی له‌ ناوچه‌کانی ئەلمانیا کرانه‌وه‌^(٢٤٥).

ئەمە وێرای ئاویته‌بوونی کاریگه‌ری هیومانایسته‌کانی باکوور به‌ ره‌وشه‌که‌وه‌ له‌ سه‌رویه‌نده‌دا که‌ هێنده‌ی تر هه‌لومه‌رحه‌که‌ی له‌ ئەلمانیا بۆ ته‌قینه‌وه‌ گونجاوتر کرد، که‌ له‌و کاتسه‌دا جگه‌ له‌ (ریخلن) و (ئیرازمۆس)، (فۆن هوتن - Von Hutten) یش (١٤٨٨ - ١٥٢٣ز) رۆلێکی گه‌وره‌ی له‌م رووه‌وه‌ بینی. (هوتن) که‌ شاعیر و هیومانایسته‌کی ئەلمانیا بوو، خاوه‌ن رۆشنیرییه‌کی فراوان بوو، زانیارییه‌کی باشیشی له‌ زمانێ لاتینیدا هه‌بوو، رۆلێکی گه‌وره‌ی بینی له‌ رابوونی هه‌ستی نیشتمانپه‌روه‌ری له‌ ئەلمانیا و به‌ ئاشکرا خه‌لکی له‌ دژی کلیسا هانده‌دا و ئەو ده‌زگایه‌ی به‌ مایه‌ی په‌رته‌وازه‌یی و دووبه‌ره‌کی نێوان میره‌کانی ئەلمانیا و به‌ تالانه‌ری زیر و سامانی ئەلمانیا له‌ قه‌له‌مده‌دا^(٢٤٦).

(243) Daniel Waley, Op. Cit., P. 265.

(244) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 311.

(245) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, PP. 53-56.

(246) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., PP. 75-76.

سەربارى ھەموو ئەوانەى باسکران، دەرکەوتنى چەند رىڭگايەكى نوئى لە پەپرەوکردنى ئايىنى مەسىحى لە كۆتايى سەدەى چواردە بەدواوە لە ناوچەكانى ئەلمانىا و زەويەنزمەكاندا كە بە (بىروباوەرى نوئى – Devotio Moderna) ناسراو، رىخۆشكەرىكى تىرى تەقىنەوەى ئەم بزووتنەوەىە بوون لە ئەلمانىا، بەتايىبەتى (ئۆگستىنىيەكان – Augustinian Ermites)^(٢٤٧) و (براىانى ژيانى ھاوبەش – Brethern of Common Life)^(٢٤٨) كە لە دەرەوئى كلىساي كاتۆلىكى دەرکەوتن و خەلىكىكى زۆريان لەدەور كۆبوووە و لە بۆجۆنەكانىندا پىداگرييان لەسەر تاكگەرايى لە پەپرەوى ژيانى ئايىنى دەکرد و كارىگەرييان بەسەر خودى (لوتەر) ھەبوو، كە بۆخۆى راھىيىكى ئۆگستىنى بوو^(٢٤٩).

لە ئەنجامى ئەم فاكتەراندەدا ناوچەكانى ئەلمانىا بوو بە لەبارتيرين خاكى تەقىنەوەى بزووتنەوەى رىفۆرمى ئايىنى خاوەن مۆركى كۆمەلايەتى و سياسىي كە خۆى لە خۆيدا يەكەم جەنگ و شۆرشى گەورە و راستەقىنە بوو لە دژى سىستەمى دەرەبەگايەتى.

مارتن لوتەر (Martin Luther)

(مارتن لوتەر) سالى (١٤٨٣ز) لە خىزانىكى جوتيارى ناوچەى (نايسلىبن – Eisleben) لەدايکبوو. باوكى لە كانە كانزاىيەكانى ئەو ناوچەىە كرىكار بوو^(٢٥٠)، بەمەش

(٢٤٧) رەوتىكى سۆفىگەرى بوو لە كۆتايى سەدە نۆوغيەكاندا لە ناوچەكانى ئىتالىا و ئەلمانىا سەرىهەلدا، بە توندى پابەندى ژيانى ھەژارى و خواپەرستى بوون، بە زۆربەى ناوچە و شارە گەورەكانى ئەلمانىادا بىلاووبوونەو و زۆر ھاندەرى خویندن و فېربوون بوون و زۆرىك لە پاپاكان ھەولياندە بياخەنە چوارچىوئى دىزەكانى دىيەو، بەلام بىتاكەم بوو تا دواجار پاپا (ئەلكساندەرى شەشەم) لەم ھەولەدا سەركەوت . بىروانە: “The Cambridge Modern History”, Vol. 2, P. 114.

(٢٤٨) ئەم رەوتە ئايىنىيە كە پتر رۆشنىرى بوو، بزووتنەوەىەكى رىفۆرمىستانە نەبوو برىتیبوو لە گۆرانیك لە پەپرەوى ئايىنى كاتۆلىكى، لە چارەكى كۆتايى سەدەى چواردە لە لاىەن (Gerard Groot) (1340 – 1384ز) ھە دەستپېتىکرد، دواترىش لەسەر دەستى (Thomas Q Kempis) (1380 – 1471ز) پەردى پىترا. بىروانە: H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 102.

(249) Munro and Santag, Op. Cit., PP. 513-517; Daniel Waley, Op. Cit., P. 269.
 (250) Albrecht Beutel, Luther's Life, “The Cambridge Companion to Martin Luther”, Cambridge University Press, 2004, P. 3; James Harvey Robinson and others, Op. Cit., P.310.

(مارتن لوتەر) لهو كەشه دژوار و پر نارەزاييهى ژيانى جووتيار و كرێكارانى نوو ناوچهيهدا ژياوه و بۆ خوښى سهرهتاكاني ژيانى به ههژارى بهسهربردووه و تهناوت يهكيك بووه لهو خوێندكارانهى كه له پێنار داينسكردنى خهرجى خوێندنهكهيدا له كليسا و سهر شهقامهكاندا گوزراني گوتووه^(٢٥١). نهمانه له لايهك، مامهلهى توند و بېيهزهيانهى ماموستاكاني له قوناغه سهرهتاييهكاني خوێندندا له لايهكى دى^(٢٥٢)، كاريگهر بوون له رهخساندنى كهسايهتى سهرسهخت و ناخهيكى تووڤهى وهك (مارتن لوتەر).

فېربوون و خوێندنهوهى بهردهوامى رهگهزيكى ترى سازداني كهسايهتى شوڤرگيژپانه و به ناگاي (لوتەر) بوون^(٢٥٣)، چونكه (لوتەر) ههر له تهمهنى حموت سالييهوه له قوتابخانهى (مانسفيلد - Manisfeld) دهستى بهخوێندن كردووه و دواتريش له (ماگدبرك - Magdeburg) و (ئيسنك - Eisenach)، تا له سالى (١٥٠١ز) دا دهچيته زانكوى ئيرفورت (Erfurt) و له تهمهنى بيبست و يهك ساليشدا پروانامهى ماستهر له بوارى هونهره

(251) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 109.

(252) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 1, P. 194.

(٢٥٣) د. الانبا يوحنا قلته، له ميانهى باسكردنى كاريگهرى فيكرى نيسلام له ريتيسانس و فيكرى رۆژئاوا ناماژه بهوه دهكات كه (لوتەر) به فيكرى موعتهزيله و نيسلام كاريگهر بووه و دهلئت ههر له سهدهى سيزدهوه قورنان وهرگيژدراوه ته سهر زمانى لاتينى و دواتريش زمانهكاني ترى نهوورپا، بهمەش پييوابه كه (لوتەر) بهر له بزووتنهوهكهى قورناني خوێندۆتهوه. "المسيحية والالف الثالثة"، دار المصر المحروسة، القاهرة، ٢٠٠٢، ص ١٢٣. بهلام د. محمد محمد صالح باسى نهوه دهكات كه سهرچاوهيهكى واى لهبهردهستدا نيبه ناماژه به كاريگهرى عوسمانيهكان بهسهر (لوتەر) هوه بكات و باسى نهوه بكات كه (لوتەر) قورناني خوێندبېتتهوه تهنها نهوهى كه (رولاند بينتون) ناماژه بهوه دهكات كه (لوتەر) له گفتوگوى لهگهڵ (جۆن نيك) باسى دهستور و حكومهتى توركهكاني كردووه. محمد محمد صالح، تاريخ عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية = (١٥٠٠-١٧٨٩ز)، مطبعة دار المحاظ للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٢، ص ١٨٥. بهلام نهگهرچى ناكريت نكۆلى له كاريگهرى فيكرى نيسلام بهسهر ريتيسانسدا بكرت، كهچى پيئناچيت كاريگهرى راستهوخۆى لهسهر (لوتەر) ههبوويت، چونكه نوو كات چهندين بۆچوونى له موعتهزيله پيشكهوتوتوتر له نهوورپا لهنازادا بوو، بيروراكاني (لوتەر) بۆخۆى رهنگدانهوهى ناسايى بارودوخى سهردهمهكه بوون، جگه لهوهى (لوتەر) سهرتا = تهنها وهك هيزيكى سياسى و له روانگى دهولتى عوسمانيهوه دهپروانييه نيسلام، بهلام له سالى (١٥٤٢ز) دا نوسخهيهكى لاتينى له قورنان دهستهكهويت و ليروه لهسهر نهم ناينه قسهى كردووه. لودفيغ هاغمن، المسيحية ضد الاسلام. حوار انتهى الى الاخفاق، ترجمة محمد جديد، مراجعة زياد متي، تقديم رضوان السيد، قدس للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤، ص ١٣٩-١٤٢.

ئازادەكان بەدەستدەنئەت و دواتریش لە سالى (۱۵۰۵ز) دا دەست بە خوێندنى ياسا دەكات^(۲۵۴). جگە لەوانە بايەخىكى بەرچاو بە خوێندەوێ بەرھەمە کلاسیکیەکانى باوکانى کلتىسا بەتایبەتى (سانت . ئۆگستىن)^(۲۵۵) و سکۆلاستیەکان بەتایبەتى (ولیم ئۆکھامى) و (تۆماس ئەکیۆنس) و نامەکانى (سانت . پۆل) دەدا^(۲۵۶).

خوێندنى لە زانکۆى ئیرفۆرت رۆژىكى گەورەى دەبێت لە ئاراستەکردنى ژيانى فیکرى و ئایینى (لوتەر)، ئەم زانکۆیە لە سالى (۱۳۹۲ز) دا دامەزراو، یەکیك بوو لە زانکۆ گرنگەکانى ئەو کاتەى ئەلمانیا و ناوەندیكى گرنگى بیروپرا جیاوازیەکانى وەك: هیومانىستەکان و سکۆلاستیەکان و رافەکارانى ئینجیل و دژە کلتىسایەکان بوو، (مارتن لوتەر)یش بۆ خۆى باسیکردووە كە جارجارە دەنگىكى بەھێزى دژە کلتىسایى ئەم ناوەندە پلاودەبوو و^(۲۵۷)، ئەم بیروپرايانە ئەگەرچى بۆ ئەو سەردەمە شتىكى نوێ نەبوون، بەلام بۆ لوتەریك كە لە گوندەوێ روویکردۆتە زانکۆ و لە خێزانى كاتۆلىكى ئاسایدا ژیاو و پێیابوو کلتىسا خانەى خودایە و ئیپسکۆپسەکانى رۆماش باوكى ئەم خانەین، ئەم بیروپرايانە نامۆ بوون، بۆیە ھەر زوو گومانىكى گەورە لە ناخى (لوتەر) دا دروستدەكەن و توشى تەنگۆیەكى دەروونى دەكەن بە جۆرىك كە مەروە بە رادەيەك بە ناپاك بزانیت كە لیبوردى لە لایەن خوداو مەحەل بێت، ھەر

(254) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 4; Merle Severy, Op. Cit., P. 433.

(۲۵۵) نارلیزس ئۆگستین (۳۵۴ – ۴۳۰ز) لە ناوچە رۆژھەلاتیەکانى ئیمپراتۆریای رۆما، لە باکوورى ئەفریقا لەدایکبوو، لەسەردەمى ئەم کاتەى ژیاو، كە ئیمپراتۆریا لە گەرمەى گێژاوە سیاسى و کۆمەڵایەتى و فیکریەکاندا بوو، لە تەمەنى (۳۰) سى سالتیپووە دەبێت بە مەسیحى دواى ئەو بە زۆرىك لە ئاین و رەوتە فەلسەفییەکانى ئەو سەردەمەدا گۆزەر دەكات، خاوەن رۆشنیرییەكى فراوان بوو و یەکیكە لە دیارترین دامەزرێنەرانى تیۆلۆجیای كاتۆلىكى و سەرەتای سەدە نۆڤەنجییەكان، (شارى خوا (The City of God) – یەكێكە لە گرنگترین بەرھەمەكانى. بروانە:

“Encyclopedia International”, Vol. 2, PP. 194-195

(256) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 5; Philip Malancthon, A History of the Life and Action of the Very Revere Dr. Martin Luther, Part One.

www.iclent.org/pub/resources/text/Wittenberg/melan/lifea-01.txt

(257) “The Cambridge Modern History”, Vol.2, P. 111.

ئەو پىرسى لىيوردنەش بۇو كە دواچار (لوتەر) بەرەو ژيانى رەبەنى دەبات و لە سالى (۱۵۰۵ز) ^(۲۵۸) دا لە يەككەك لە دىرە نۆگستىنيەكانى شارى ئىرفۆرت دەبىت بە راھىب ^(۲۵۹).

لىرەو (لوتەر) بەپىتچەوانەى وىستى خىزانەكەى دەست لە خويندنى ياسا ھەلەگىرت و دەست بە خويندنى تىيۆلۇجيا دەكات تا پروانامەى ماستەر و دكتورا لەم بوارەدا بەدەستدەنى، لە سالى (۱۵۰۹ز) ^(۲۶۰) ش بەدواو دەبىتە مامۇستاي تىيۆلۇجياى زانكۆى تازەكراو لە ئىتەنبرگ (Wittenberg) ^(۲۶۱).

كەنى بەردەوامى بە نىو نامەكانى (سانت . پۆل) دا و قوولبۇونەوئەى لە خويندەوئەى كىتەبى پىرۆزدا (لوتەر)يان زياتر لە ژيانى سادە و ساكارى سەرەتاي مەسحىيەت بە ئاگا دەھىنايەو، بۆيە كاتىك لە سالى (۱۵۱۱ز) دا سەردانى رۆماى كرد و لە نىكەو چاوى بە ژيانى پاپا و پياوانى ئايىنى كەوت، زۆر سەرى سۆرما، لىرەو تۆوى نارەزايى لە دژى كلىساي كاتولىكى لە ناخى (لوتەر) دا چەكەرىكرد ^(۲۶۱)، ھەر لە سالى (۱۵۱۲ز) ھە دەست بە نووسىنە تىيۆلۇجىيەكانى دەكات، ئەگەر چى تا ناوھراستى سالى (۱۵۱۶ز) ھەك كاتولىكىيەك بىرى دەكردەو، بەلام لەوئ بەدواو لەرىچكەى كاتولىكى لاپئ دەبىت و دەستدەكات بە رەخنەگرتن لە پىسولەى لىيوردن و سالى (۱۵۱۷ز) یش بە ئاشكرا ھىرشدەكاتە سەر تىيۆلۇجياى سكوولاستى ^(۲۶۲).

ھەر لە سالى (۱۵۱۷ز) دا و لەرووبەرووبوونەوئەى (تيتزل) دا كە پىشتەر باسكراو، بە كەردەو ھەنگاوە رىفۆرغوازيەكانى (لوتەر) دەستپىدەكەن، دواترىش لە رىئى ئەو (۹۵) بەندەى كە

(۲۵۸) د. محمد محمد صالح، دەلت (لوتەر) لە زانكۆ ھەك راھىيەك دەرچوو، پروانە : محمد محمد صالح، المصدر السابق، ص ۱۸۰، بەلام (لوتەر) لە زانكۆو و لە سالى (۱۵۰۵ز) بەدواو دەبىت بە راھىب، واتە دواى تەواكردنى زانكۆ و قۇناغى بەكالۆرىۆس ژيانى رەبەنى دەست پىدەكات.

(259) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, PP. 111,114.

(۲۶۰) جورج طرابىشى، المصدر السابق، ص ۵۴۳، P. 118. V.H. H. Green , Op. Cit.,

(۲۶۱) مختصر تاريخ ألمانيا منذ أقدم الأزمنة الى نشوب الحرب الاوربية الكبرى، ترجمة ادارة الهلال، الطبعة الثانية، مطبعة الهلال، مصر، ۱۹۲۴، ص ۵۱، E.E. Kellett، P. 209; D.H. Lawrence , Op. Cit.,
A Short History of Religions, Victor Gollacz LTD, London, 1954, P. 305.

(۲۶۲) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ۱۵-۱۶ "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 112.

روژى (۱۵۱۷/۱۰/۳۱) له ده‌رگای کلیسای قیته‌نبرگ به زمانى لاتینی هه‌لیواسی^(۲۶۳)، راسته‌وخۆ ره‌خه له ده‌سه‌لاتى ره‌های پاپا و پسوله‌ی لی‌بوردن و روژى پیکه‌ستانه‌ی کلیسا له ژیاى نایینی ده‌گریت و تیایدا زۆریک لهو بۆ‌چوونانه‌ی خسته‌پوو که دوا‌جار بوونه هه‌ویتی بیروا تیۆلۆجی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی^(۲۶۴) و دواتریش خیرا وه‌رگێ‌پ‌درايه سه‌ر زمانى ئە‌لمانى و ده‌نگدانه‌وه‌یه‌کی گه‌وره‌ی له ناوچه‌کانى ئە‌لمانیا‌دا هه‌بوو.

نهم هه‌لوێسته‌ی (لوتەر) لایه‌نگرانی پاپای زۆر نی‌گه‌رانکرد و که‌وتنه مشتومرێ‌کی تیۆلۆجی قوول له‌گه‌ڵیدا، تایبەت (کار‌دینال کۆجتان – Cardinal Cajtan) له سالى (۱۵۱۸ز)دا و (جۆن ئێک – John Eck) سالى (۱۵۱۹ز) له (لاييزيگ – Leipzig) و پاپایان له‌م کرده‌وانه‌ی (لوتەر) ناگادارکرده‌وه^(۲۶۵).

به‌لام بێ‌زاری خه‌لکی ئە‌لمانیا له کلیسا و ئالۆزی کێشه‌کانى ناوچه‌که به‌ جۆریک بوو که ئیمپراتۆر (مه‌کسمیلیان) (۱۴۹۳ – ۱۵۱۹ز) بۆ‌خۆی پاپا له به‌کارهێنانى توندوتیژی به‌رانبه‌ر (لوتەر) ناگادار ده‌کاتمه‌وه، هه‌روه‌ها پاپا سه‌ر‌ه‌تا رووداوه‌که‌ی ته‌نها به‌ کێشه‌ی نێ‌وان راهیبه‌کان ده‌زانى، هه‌موو ئە‌مانه وایانکرد که (لوتەر) له سه‌ره‌تادا رووبه‌رووی هه‌لوێسته‌ی توندوتیژی نه‌بیته‌وه له لایه‌ن هه‌ردوو ده‌سه‌لاتى نایینی و دونیاییه‌وه^(۲۶۶).

(۲۶۳) كهنة يسوع الملك في الموصل، لوثر وحركة الاصلاح، الحلقة الاولى، ۱۹۶۴، ص ۴

Robert – Herman Tenbrock, Op. Cit., P. 91.

(۲۶۴) پروانه:

Project Wittenberg : Disputation of Doctor Martin Luther on the Power and Efficacy of Indulgences. Martin Luther , 1517 – Adolph Spaeth, L.D. Read , Henry Iacbs, et.Al. Trans and Eds.

www.iclent.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/web/nintyfive.html.

(265) Timothy F. Lull, Luther's Writings, "The Cambridge Companion to Martin Luther", P.43; Preface Martin Luther, Preface to the Complete Edition Luther's Latin Work (1545), Translated Bro. Andrew Thornton.

www.iclent.org/pub/resources/text/wittenberg/luther/web/preflat-eng.txt.

(266) Arthur. P. Watts, Op. Cit., P. 45; E.E. Kellett, Op. Cit., P. 305; Preface Martin Luther, Previous Web Page.

سالی (۱۵۲۰ز)، ئەو سالتەيە كە (لوتەر) لەپیتی سى تیزە بەناویانگەكەيەو ھەريەك لە
 (نامەيەك بۆ ميرانى نەتەوێ ئەلمانیا - Address to the Christian Nobility of
 German Nition) و (دیلەكانى بابل لە كلیسای خۇدا - The Babylonian
 Captivity of The Christian Man) و (نازادی مرۆفی مەسیحی - The Freedom
 of the Christasin man)، بە ناشکرا بزوتنەوێەکی کۆمەلایەتی - سیاسیی لە دژی
 کلیسای رۆما رادەگەییەتی و راشکاوانە تێروانیەکانی دەخاتەرۆو و ھەنگاوە راستەقینەکانی
 جیاپوونەوێ لە کلیسای کاتۆلیکی دەستپێدەکات. لە (نامەيەك بۆ ميرانى ئەلمانیا) دا،
 (لوتەر) بە ناشکرا خەلکی ئەلمانیا بۆ بەگژداچوونەوێ کلیسا و پاپا و خۆرزگارکردن
 ھاندەدات، میرەکان بە بەدییەتەری ئەم رزگارێیە دەزانیت و ھەولێ وروژاندنی ویست و مەیلی
 پێکەوھەنانی یەکییتی سیاسیی لە ئەلمانیا دەدات، ئەلمانییەکان بۆ پابەند نەبوون بە باج و
 سەرانی کلیسا، کە دەچیتە باخەلێ پێگانەو ھاندەدات^(۲۶۷). لەم نامەیدا بە ناشکرا دەلیت
 : " من دەمەوێ ئەو کەسانە ھانبدەم و ئەو فیکرانە سازبەم کە لە توانایاندا یاریدەدەری
 نەتەوێ ئەلمانیا بن بۆ رزگاری و بە مەسیحییونی راستەقینە"^(۲۶۸).

لە (نازادی مرۆفی مەسیحی) یشدا، (لوتەر) ھەولیداو ھەروێ تێۆلۆجی و فیکرییەو
 پشتگیری بۆچوونە سیاسیی و کۆمەلایەتیەکانی بکات و دەییەتی کۆتایی بە گۆرایەتی
 خەلکی ئەلمانیا بۆ کلیسای کاتۆلیکی بەیتیت، بەو پێیە کە مرۆفی مەسیحی نازادترین
 کەسە و ملکەچی کەشیش ناییت، ویستویەتی لە بایەخی پرنسیپەکانی کلیسای کاتۆلیکی
 کرداری باش کەمبکاتەو بەو پێیە کە دەستەبەرکردنی لیبوردنی خوا لە ریی نیعمانی باشەو
 دەیت ئەک کردەوێ باش^(۲۶۹).

(۲۶۷) پروانە Project Wittenberg : An Open Letter to The Christian Nobility by Martin Luther

(1520) , Proposals Reform. Part. I.

www.iclnet.org/pub/resources/text/Wittenberg.

(268) An Open Letter to the Christian Nobility, Previous Web Page.

(269) Concerning Christian Liberty.

www.iclnet.org/pub/resources/text/Wittenberg/luther/web/cclib.html.

له (دیله‌کانی بابلی له کلیسای خودا) دا ره‌خنه له زۆریه‌ی مه‌راسیم و پره‌نسیپه‌کانی کلیسای کاتولیکی ده‌گریت به‌حه‌وت نه‌یینه‌کانیشه‌وه و ته‌نها (شامی خوایی - Tran substation - العشاء الربانی) و (راگیرکردن - Baptism) ده‌هیلته‌وه^(۲۷۰).

به‌م کرده‌وانه (لوتەر) ده‌بیته‌ ترسیکی راسته‌قینه‌ لای کلیسای رۆما، بۆیه‌ هەر له‌و سألده‌ا بریاری (ببهریبوون له‌ کلیسا - Excommunicating) ی به‌سهردا ده‌سه‌پینن، که‌چی (لوتەر) به‌ سوتاندنی ئهم بریاره‌ له‌ به‌رده‌م خویندکاران و مامۆستایانی زانکۆی فیتته‌نبرگدا وه‌لامیان ده‌داته‌وه، به‌مه‌ش هینده‌ی تر نیازه‌ جیاخواییه‌کانی ده‌سه‌لینن^(۲۷۱). هەر بۆیه‌ سالی (۱۵۲۱ز) نیمه‌راتۆر (چارلسی پینجه‌م - 1558 - 1519) Charles 5 (لوتەر) بانگه‌یشتی نه‌خجومه‌نی شاری (ورمز - Wrmes) ده‌کات بۆ دادگاییکردن و داوای پاشگه‌زیبوونه‌وه‌ی لیده‌کات له‌و هه‌لۆستانده‌ی، به‌لام (لوتەر) ناماده‌ ناییت پاشگه‌زییته‌وه، بۆیه‌ به‌ ده‌رجوو له‌ یاسا له‌قه‌له‌مده‌دریته‌^(۲۷۲).

به‌عۆره‌ سالی (۱۵۲۱ز) (لوتەر) له‌ هه‌ردوو ده‌سه‌لاتی نایینی و دونیایی یاخیده‌ییت و لیره‌وه‌ ده‌که‌ویته‌ ژێر زیره‌قانی (فره‌دریک سه‌کسونی - Frederick Saxony) میری سه‌کسونیا و نزیکه‌ی یه‌ک سال له‌ (قه‌لائی فیتته‌نبرگ) له‌ هه‌شارگه‌دا ده‌بیته‌ و له‌و ماوه‌یه‌شدا زۆریک له‌ به‌ره‌م و نووسینه‌کانی نووسیه‌ته‌وه‌ که‌ وه‌رگیرانی (تینجیل) بۆ سه‌ر زمانی ئه‌لمانی دیارترینیان بوو^(۲۷۳).

به‌مه‌ش له‌ سالی (۱۵۲۱ز) به‌دواوه‌ کاره‌کانی (لوتەر) له‌ سنووری ناکوکی که‌سی ده‌چیته‌ده‌ر و له‌به‌رگی بزاڤینکی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیدا خۆیده‌نوینیت و هینده‌ نابات به‌شیککی زۆری چین و توێژه‌ ناقایله‌کان کۆده‌کاته‌وه‌. جووتیاران به‌ پره‌نسیپه‌ به‌کسانیه‌خواییه‌کانی،

(270) Martin Luther, The Babylonian Captivity of the Church (1520) Translated. Albert. T. W. Steinhaeuser. www.ctsfw.edu/text/luther/babylonian/babylonian02.

(271) Merle Severy, Op. Cit., P. 448; E.E. Kellett, Op. Cit., P. 305

(۲۷۲) راس . ئی. دان و دیگرش، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان. پیوندهای فرانسوی زمان و مکان، ترجمه‌ عبدحسین آذرنک، به‌رگی سییهم، ۱۳۸۲ هه‌تاوی، ل ۷۶.

Katherine Leach, The German Reformation, Macmillan, London, 1991, PP. 24-25.

(273) Albrecht Beutel, Op. Cit., P. 11; Stephen J. Lee, Aspects of European History (1494-1789), 2nd Edition, Methuen, London and New York, 1986, PP. 20-21.

بۆرجوازىيەكانىش بە پرەنسىيە تاكلگهرايى و نازادىغوازىيەكانى، ميرهكانىش بۆ دژايەتيكردى دەسلەتلى گشتگير و يىنگانى هەر يەك لە پاپا (ليوى دەيەمى - Leo 10)ى ئىتالى و ئىمپراتۆر (چارلسى پىننجهم)ى ئىسپانى، سوارچاكەكان و زۆربەى پىاوانى ئايىنى و بىريارە رادىكالكەكانىش بوونە لايەنگرى (لوتەر)⁽²⁷⁴⁾.

(لوتەر)ىش هەر لە سەرەتاوہ هەولتى زامانكردى پشتگيرى تەواوى هێز و لايەنە كۆمەلایەتییەكانى داوہ، بۆيە زۆر جار هەلۆستى دژ بەيەك و دووفاقییە لە بۆچوونەكاندا دەرەكەوتن. بۆ نمونە لە (نازادى مەسحیدا) دەلێت: "مەروڤى مەسحى گەورەى هەمووانە و لە هەموو كەسێكى دى نازادترە و ملكەچى كەشيش نابێت" كە لێرەدا وەك پێشتر گوتمان مەبەستى ملكەچ نەبوونە بۆ كلێسای كاتۆلىكى، كە چى هەر لەویدا دەلێت: "خزمەتكارىكى گوترايەتە، و ملكەچى هەموو كەسێكە"، لێرەشدا پاكانە بۆ دەسلەلات و سیادی ميرهكان دەكات، بۆيە (لوتەر) يەكپىزى ئەم چىنە كۆمەلایەتییانەى زۆر مەبەست بوو، هەر ئەمەش وایكرد كە دواى سەرھەلدانى راپەرینی سوارچاكەكان بە سەركرديەتى (فرانز فان سىكنىگن - Franz van Sickingen) و (فۆن هوتن) لە سالى (۱۵۲۲ز) دا و بە مەبەستى ھێوركردنەوى رەوشەكە نامەيەكى بەناوئىشانى "نامۆزگارى مەروڤى مەسحى دژ بە توندوتیژی و راپەرینە چەكدارییەكان" ئاراستەى كۆمەلگای ئەلمانیا دەكات، بەلام دواى ئەوى ھەولەكانى لەم بوارەدا بێشاكەم دەبێت بە تەواوى ھەلۆستى بەرانبەر سوارچاكەكان دەگۆرێت و پشتگيرى ميرهكان دەكات^(27۵).

بەمجۆرەش لەگەڵ رەوتى رووداوەكاندا تادەھات بەرژووەندىيە كۆمەلایەتییە لێكجیاكان پێكداهەلەپژان و ئەو راستییە رووندەبوووە كە ئەم ھێزە تەنھا لە دژايەتيكردى كلێسا و رەتكردنەوى رەوشەكەدا ھاوبەش بوون، ئەمانە وا دەكەن (لوتەر) لە زۆرێك لە ھەلۆستەكانى پاشگەزىتەو و لە پێناو پاراستنى خۆى و بزوتنەوەكەیدا ھانا بۆ توانای ميرهكان ببات و پشت بەكاتە زۆرێك لەو ھێزانە، بۆيە ھەر بەسێ سالی دواى راپەرینی سوارچاكەكان و لە شۆرشى گەورەى جووتیارانى سالى (۱۵۲۴ - ۱۵۲۵ز) و دواى ئەوى ناتوانی بە ناشتى رەوشەكە

(274) Louis Gottshalk and Donald Lach, Op. Cit., P. 157; Robert - Hermann Tenbrock, Op. Cit., P. 96.

(275) Louis Gottshalk and Donald Lach, Op. Cit., PP. 159-160; Robert - Hermann Tenbrock, Op. Cit., P. 96; Albert Beutel, Op. Cit., P. 11.

هیتور بکاتهوه، همان ههلویتستی پیتشوتر دووباره دهکاتهوه و جووتیاران به بهلینشکین و چته و دز و بوختانکهر به ناوی کتیبی پیروژهوه له قهلمدهدات و میرهکان له سهروکتکردنهوهیان بهههموو جوړیک دهستوالادهکات^(۲۷۶). ههر له سالی (۱۵۲۵ز)یشدا دهستبهرداری زوړیک له بیریار و روښنبره لایهنگرهکانی دهییت، بهتاییهتی تیرازمؤس^(۲۷۷).

(لوتر) نهگهرچی تا مردنیشی سالی (۱۵۴۶ز) له بهرههم و نووسین نهکوت، بهلام به شتویهکی گشتی له نیوان سالهکانی (۱۵۲۰ - ۱۵۳۰ز) دا هیله سهرهکیهکانی بیروبوچونهکانی بهرجهستهدهکات. له سالی (۱۵۲۴ز) بهدواوه دواي نهوهی که زوړیک له میرهکانی باکوور و ناوهراستی نهلمانیا به ناشکرا لوتهریبوونی خویان رادهگهیهن^(۲۷۸)، لوتریزم وه نایدولوجیایهکی لیدیت بو نهو میرانه له دزایهتیکردنی نیمپراتور و پاپا له لایهک و میرهکانی باشوور له لایهکی دییهوه و له سالی (۱۵۲۶ز) دا سوود له سهرقالتی نیمپراتور به جهنگی فهرنسا و عوسمانییهکانهوه وردهگرن و له نهغجومهنی (سپیرس) دا نهو مافه دهستهبهردهکهن که ههر میریک سهریشک بییت له دیاریکردنی تاینزای میرنشینهکهی^(۲۷۹)، له نهغجومهنی شاری (ورمز) ی سالی (۱۵۲۹ز) یشدا له ریی نهو پروتیتستهوه که بو داکوکی له مافهکانیان نواندیان بهرانیه به نیمپراتور پتر بههیز درکهوتن^(۲۸۰)، تا دواچار له سالی (۱۵۳۰ز)دا له نهغجومهنی (توگسبرگ - Agusburg) دواي نهوهی (میلانگتن - Melanchthon)^(۲۸۱) به نامادهبوونی نیمپراتور بوختهی بیروپای لوتهریهکانی خستهپوو

(276) Martin Luther, May 1525, K.C. Session, Reformation and Authority, 1968, PP. 29-39. Katherine Leach, Op. Cit., 1991, P. 28.

(۲۷۷) ههر چهنده تیرازمؤس سهرتا لایهنگری (لوتر) بوو، بهلام له سالی ۱۵۲۴ به دواوه کومهلینک کیتشی تیولوجی کهوته نیوانیان بهتاییهتی لهسمر نازادی مروځ، پروانهAlbert Beutel, Op. Cit., PP. 14-15 : .

(278) E.E. Kellett, Op. Cit., P. 309.

(279) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 316.

(۲۸۰) ههر لهم رووداوهوه نیدی ریفورخوازهکان به پروتستانهکان ناسران وه که بهشی یهکهمدا باسکراوه.
(۲۸۱) فیلیپ میلانگتن (۱۴۹۷ - ۱۵۶۰ز) له سالی (۱۵۱۸ز) دا بوو به یهکیک له پروفیسورهکانی زانکوی فیتنهبرگ و هاوریهکی نریکی (لوتر) بوو، خیرا کهوته ژیر کاریگهری (لوتر)هوه. پروانه:

William V. Frame, Philip Melanchthon. The Academic Reformation, Victoria B.C., 2005, PP. 1-4. www.augsburg.edu/president/lecna.pdf.

که به (دانپیدانانی ئوگسبرگ – Agusburg Confession) ناسراوه^(۲۸۲)، به تهواوی پروتېستانتەکان له کاتۆلیکهکان جیابوونهوه و له سالی (۱۵۳۱ز) یشدا میره پروتېستانتەکان هاوپه‌یانیه‌تییه‌کیان به ناوی (شمالکالدیک – Schmalkldic) به‌ست و لیږه‌وه تاده‌هات باری نیتوان کاتۆلیک و پروتېستانتەکان گرزتر ده‌بوو و سه‌ره‌نجام ناشووب و جه‌نگی‌کی ناوخوایی درێڅ‌خایه‌نی لیکه‌وته‌وه که دواچار له سالی (۱۵۵۵ز) دا و به‌یټی ناشتینامه‌ی (ئوگسبرگ) کۆتایهات، دواي نه‌وه‌ی لوتهریه‌کان چه‌ند ده‌سکه‌وتی‌کی نایینی و سیاسییان ده‌سته‌به‌ر کرد^(۲۸۳).

ته‌وه‌ری دووه‌م: نه‌لریک زوینگی (Ulrich Zwingli):

وێرای هه‌موو نه‌و سازشکارییه له بۆچوونه‌کانیدا و به تینکرای که‌موکورییه‌کانه‌وه، کاره‌کانی (لوتهر) وه‌رچه‌رخانی‌کی گه‌وره بوون له ره‌وتی خۆراپسکاندن‌ی بزووتنه‌وه‌ی فیکری و کۆمه‌لایه‌تی له جیهانی کاتۆلیکی نه‌وروپادا، رێخۆشکه‌ری ده‌رکه‌وتنی چه‌ندین پێشه‌نگی رادیکالتر و بزووتنه‌وه‌ی چالاکتر بوون له میژووی بزووتنه‌وه‌ی ریفرۆمی نایینیدا.

بیروپراکانی (لوتهر) زۆر به‌خێرای خزییه ناوچه‌کانی تری نه‌وروپا و ره‌نگدانه‌وه‌ی خۆی هه‌بوو، تایبه‌ت له ناوچه‌کانی سوئیسرای هاوسنوور له‌گه‌ڵ ناوچه‌کانی ئەلمانیا، بۆیه سوئیسرا ده‌ستپێشخه‌ریبو له‌م رووه‌وه و به‌ر له ناوچه‌کانی تری نه‌وروپا و دواي ئەلمانیا وه‌ک ناوه‌ندی‌کی گرنگی بزووتنه‌وه‌ی پروتېستانتی ده‌رکه‌وت.

ئه‌م بزووتنه‌وه‌یه له سوئیسرا به چالاکییه‌کانی (زوینگی) ده‌ستپێیکرد، که پیاوی‌کی کاتۆلیک و گوتاریی‌ژی شاری (زوریخ – Zurich) بوو. (زوینگی) له (۱-۱-۱۴۸۴ز) دا له ناوچه‌ی (فلدهاوس – Wildhous) له رۆژئاوای سوئیسرا له‌دایکبووه، له ته‌مه‌نی (۱۰) ده‌ سالییه‌وه چۆته شاره‌کانی (بازل – Basel) و (بیرن – Bern)^(۲۸۴) بۆ خۆندن و دواتر هه‌ر بۆ

(282) Claué Beaufort Moss, the Christian Fifth. An Introduction to Dogmatic Theology, Morehouse, New York, – Gorham. Co., 1943, P. 229.

www.orthodoxanglican.net/downloads/faith.pdf.

(283) Hayes and Cole, Op. Cit., P. 30; Arthur. P Watts, Op. Cit., PP. 50-53.

(۲۸۴) بۆ زاینی، شوینی جوگرافی نه‌و شارانه‌ پروانه نه‌خشی ژماره (۲) له باشکۆکان ۱۷۱.

ھەمان مەبەست بۇ ماوەی دوو سال لە نێوان (۱۵۰۰ - ۱۵۰۲ز) چۆتە شاری (فییهنا)^(۲۸۵)، دوای گەڕانەوێشی بە دوو سال پروانامەی بەکالۆریۆسی لە بواری ئەدەبدا وەرگرت، لە سالی (۱۵۰۶ز)یشدا ماستەری لە بواری ھونەر بە دەستھێناوە، لە ھەمان سالیشدا بۆتە قەشەیی شاری (گلازیس - Glarus)^(۲۸۶).

(زۆینگی) ھەر زوو لە ژێر کاریگەری ھەندیک لە مامۆستاکانی ناگاداریی سەبارەت بە بیروپرای ھیومانایستەکان پەیداکرد، دواتریش لە شاری گلازیس بە چەند کەسیکیان ناشنابوو، تاییبەت (نیرازمۆس) کە سالی (۱۵۱۵ز) یەکتریان ناسی و کارەکانی کاریگەرییەکی زۆریان کردە سەر ھزر و بێکردنەوی (زۆینگی)، جگە لەوەی (زۆینگی) بایەخیکی زۆری بە خۆتێندەوێ بەرھەمەکانی باوکانی کلێسا دەدا، بەتاییبەت (سانت. ئۆگستین) و زمانی گریکی بەباشی دەزانی و ھەولێ فیروبوونی زمانی عیبریشی دەدا^(۲۸۷)، بەمەش (زۆینگی) یەکیک بوو لە پیاوێ ئایینییە ھەرە روشنبیرەکانی سەردەمی خۆی کە مۆرکینکی ھیومانایستی بەسەر ھزریدا زالبوو.

سالی (۱۵۱۶ز) کە تیایدا (زۆینگی) دەبیتە گوتارییۆی دێری (سانت. مریم) لە شاری (ناینسەدن - Einsieden) کە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند و زۆریک لە بەرھەمی ھیومانایستەکان بەتاییبەتی (نیرازمۆس)ی تێدا بوو، کاریگەری زۆریان بەسەر ژیانی فیکری (زۆینگی)یەوێ دانا و ھەر لەو سالەشدا رەخنەکانی لە ھەندیک لە مەراسیم و پەڕپەوێکانی کلێسای کاتۆلیکی دەستپێکرد و ناماژێ بە گەرنگی گەڕانەوێ بۆ ئینجیل کرد و سەرەتای ناماژە ریفۆرغوازییەکانی دەرکەوتن^(۲۸۸).

(زۆینگی) سەرەتای چالاکییە دژە کلێسایەکانی لە روانگەییەکی سیاسییەوێ دەستپێکرد و رەخنەیی لە دیاردەیی بەکریگرتەیی (المرتقة) سوپای سوئیسرا دەرگرت کە کلێسا روڵێکی

(285) Thomas M. Lindsay, A History of the Reformation, Vol. 2, 2nd Edition, Edinburgh - New York, 1951, PP. 24-27; "The Cambridge Modern History", Vol. 2, PP. 306-308.

(286) V. H.H. Green, Op. Cit., P. 159; Thomas M. Lindsay, Vol. 2, P. 26.

(۲۸۷) "موسوعة الاديان في العالم. الاصلاح الديني المسيحي"، ص ۱۱۳ - ۱۱۵

"The Cambridge Modern History", Vol.2, P. 308.

(۲۸۸) سعد رستم، المصدر السابق، ص ۱۳۹. V.H.H. Green, Op. Cit., P. 159.

گه‌وره‌ی تیدا ده‌گیترا و به‌شیک‌ی زوری لاوانی سویسرا ده‌بوون به قوریانی نهم بازارگانییه، دواتریش هیدی هیدی ره‌خنه‌کانی به‌ره‌و گهنده‌لییه‌کانی تری کلّیسا سهریانه‌کیشا^(۲۸۹).

به‌لام چالاکییه راسته‌قینه‌کانی بۆ جیابوونه‌وه له کلّیسا له سالی (۱۵۱۸ز) دا به‌کرده‌وه ده‌ستپیده‌کات دواي نه‌وی له شاری (زویریخ) ده‌ییت به‌گوتاریتۆ، به‌تاییه‌تی له سالی (۱۵۱۹ز) دا کاتیک به‌گۆ (بردناردن سامسون - Brenardian Samson) دا چووه‌وه که نوینه‌ری پاپا بوو له ناوچه‌کانی سویسرا بۆ فرۆشتنی پسه‌له‌ی لیبوردن، دواتریش به‌توندی ره‌خنه‌ی له سه‌روه‌ت و سامانی کلّیسا و دیره‌کان و باجی ده‌یه‌ک گرت^(۲۹۰)، به‌مه‌ش شه‌گهرچی (زوینگلی) به‌ر له (لوتهر) به‌سالتیک بۆچوونه‌ ده‌ه‌ کلّیسیایه‌کانی ده‌رکه‌وتن و له‌پرووی فیکرییه‌وه له (لوتهر) به‌تواناتر بوو، به‌لام سه‌ره‌تای کاره‌کانی کاریگه‌ری (لوتهر)یان پتوه دیاره.

(زوینگلی) سالی (۱۵۲۳ز) کۆی بیروبوچوونه ریفرمحوازییه‌کانی خۆی له دووتوتی (۶۷) به‌نددا خسته‌پوو، ههر له‌و سالتهدا له ریتی چهند نامه‌یه‌که‌وه که ناراسته‌ی پاپا و لایه‌نگه‌کانی له ناوچه‌که‌دا کرد پتر په‌ری به‌بۆچوونه‌کانی دا و روونی‌کردنه‌وه، که تیایاندا پیتداگری له‌سه‌ر به‌تاکه سه‌رچاوه زانینی ئینجیل ده‌کات بۆ هه‌له‌هینجانی ره‌وشت و ژیان و ته‌نانه‌ت ده‌سه‌لاتی سیاسیش له جیهانی مه‌سیحیدا، نه‌ک کلّیسای کاتۆلیکی، سه‌رجه‌م دیاره‌کانی وه‌ک رۆژوگرتن و زیاره‌تکردنی شوینه پیروژه‌کان و په‌رستنی (سانته‌کان - القدیس) به‌زیاد ده‌زانیت و ژیانی ره‌به‌نی پیاوانی نایینی و په‌رستنی نایکۆنه‌کان و زۆریک له په‌مپه‌وه‌کانی تری کلّیسای کاتۆلیکی ره‌نده‌کاته‌وه^(۲۹۱)، له سالی (۱۵۲۵ز) یشدا به‌ته‌واوی له کتیبی (Deveraet Falsa Religion) دا بۆچوونه‌کانی ده‌خاته‌پوو^(۲۹۲).

به‌مچۆره‌ش له سالی (۱۵۲۳ز) هوه شاری (زویریخ) ده‌ییت ته‌ناوه‌ندیکی گرنگی بزافی پروتستانتی و ته‌واوی دیاره‌ کاتۆلیکییه‌کان لاده‌بریت و دیره‌کان داده‌خرن، له‌وتشه‌وه نهم بزافه به‌ره‌و ناوچه‌کانی تری سویسرا و باشووری ئەلمانیا په‌لده‌هاویت، ته‌نها نه‌و ناوچه

(289) Schevill, Op. Cit., PP. 121; Hayes, Modern Europe..., P. 147.

(290) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 29-30 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., P. 135.

(291) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 35-36. ; Hase and Moltby, Op. Cit., P. 263; Hayes and Cole, Op. Cit., P. 32 ; Arthur . P Watts, Op. Cit., PP. 56-57.

(292) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 321.

دواکه وتوانه ناگریتهوه که په یوه نډیه دهر به گایه تییه کان تیایاندا بالاده ستبون و نهم بزافه زیانی به بهر ژه ونډییه سیاسیه کانی سرکرده کانیان ده گایاند، بویه نهو ناوچانه که له پینج (کانتون - Canton) پیکده هات به کاتولیکی مانوه^(۲۹۳). به مجورهش ناوچه کانی سویسرا به سمر کاتولیک و پروتستانتییه کاندا دابهش ده بیت که دواتر و له سالی (۱۵۳۱ز) دا دوی نه وهی (زوتینگلی) له رتی زهر و زهنگوه هه ولی سپاندنی بوجونه کانی ددهات به سمر ناوچه کاتولیکیه کاندا، جهنگی ناوخوای لیده که ویتنه وه که دواچار هر لهو شهرا نه دا و له جهنگی (کاپل - Kappel) دا ریککه وتی (۱۱/۱۰/۱۵۳۱ز) (زوتینگلی) ژیانی له دهست دهات^(۲۹۴).

تهوهری سییم: جون کالډن (John Calvin)

هرچه نده به کورژانی (زوتینگلی) بزافی پروتستانتی له سویسرا بؤ ماوه ده که بی سرکرده مایه وه، به لام نهمه مانای کوتاهیاتنی بزوتنه وه که نه بوو چونکه نهو ناوچه پروتستانتیانه له سویسرا بوونه په ناگهی زورتیک له ریفرمخوازه چالاکه کانی ناوچه کانی تری نه وروپا، که بؤ خوپاراستن له ستمی ده سلا تده داریه تی ناوچه کانیان روویانده کرده نهو ناوچانه، بویه هیندهی نه برد له نیو نهم په ناهه ندانه دا (جون کالډن) ی پاریزه و گه وره زانای تیولوجی فهره نسایی وه که یه کیک له دیارترین پیشه ننگه کانی بزوتنه وهی پروتستانتی له شاری (جنیف - Geneva) دا دهر که وت.

(جون کالډن) سالی (۱۵۰۹ز) له خیرانیکي به دهرامه تی چینی ناوه راست له ههریمی (پیکه ردی - Picardy) ناوچهی (نویون - Noyon) له باکووری رورتاواي پاریس له دایکبووه، باوکی پاریزه ریکي لیتهاووی ناوچه که بوو و دواتریش بووه سکرتری نیپسکزیسی کلیسای نویون، بویه (کالډن) هر زوو تیکه له ژیانی کلیسا و خویندنی ثایینی بوو، دواتریش چوته زانکوی پاریس و دریزه ی به خویندن داوه، تا له سالی (۱۵۲۸ز) دا ماسته ری

(293) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; Hayes and Cole, Op. Cit., P. 32.

(294) J. A. R. Marriott, The Evaluation of Modern Europe (1453-1939), 3rd Edition, Methuen and Co. LTD, London, 1948, P. 94; "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 552 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., P. 139.

هات^(۲۹۹) و هیدی هیدی هیلوئسته ریفورمخوآزیسه‌کانی رونتز ده‌بونوهه که پی‌ده‌چیت همر نه‌مه‌ش وایک‌ردبیت که دوی مردنی باوکی له‌سالی (۱۵۳۱ز) دا جارتیکی تر (کالفن) ده‌ست به خویندنی تیولوجیا بکاته‌وه^(۳۰۰).

سالی (۱۵۳۲ز) (کالفن) یه‌که‌م به‌ره‌مه‌می تیولوجی خو‌ی به‌ناویشانی (Commentary on Seneca's De Clementing) بلا‌و‌کرده‌وه و تاده‌هات تی‌پ‌وانینه ریفورمخوآزیسه‌کانی ناشکرآتر ده‌بون و وه‌ک یه‌کیتک له‌سه‌ر‌کرده ریفورمخوآزه‌کان له‌زانکۆی پاریس‌دا ده‌رده‌که‌وت^(۳۰۱)، تاییه‌ت دوی نه‌وه‌ی که (نیکولاس کاپ – NicholasCap) له‌مه‌راسیمی وه‌رگرتنی پۆستی سه‌ر‌و‌کایه‌تی زانکۆدا نه‌و گوتاره‌ی خوینده‌وه که تیایدا ره‌خنه‌ی له‌فله‌سه‌فه‌ی سکولاستی گرت و داواکاری ریفورم بوو، که دواتر (کالفن) یش به‌وه‌ تۆمه‌تبارکرا که ده‌ستی له‌نووسینه‌وه‌ی نه‌و گوتاره‌دا بووین^(۳۰۲). نه‌مانه له‌کاتیکدا بوون، که پاشای نه‌و رۆژگاره‌ی فه‌ره‌نسا (فرانسیسی یه‌که‌م – Francis I) (1515 – 1547) زۆر به‌توندی که‌وت‌بووه ویزه‌ی ریفورمخوآزان و راه‌و‌دونانیان، بۆیه (کالفن) ناچاربوو له‌سالی (۱۵۳۴ز) به‌دواوه‌ ولات جی‌به‌یلت و له‌ناوچه‌کانی باشووری فه‌ره‌نسا و ئیتالیا و سویسرا په‌ناهنده‌ بیت^(۳۰۳)، همر له‌سالی (۱۵۳۴ز) یشدا روویکرده‌ شاری بازل له‌سویسرا و دوی دوو سالی یش یه‌که‌م به‌ره‌مه‌می کتێبه‌ به‌ناویانگه‌که‌ی (بنه‌ماکانی نایینی مه‌سیحی – Institutes of Christian Religion) بلا‌و‌کرده‌وه، که تا مردنی (کالفن) به‌پیتی گۆزانه‌کاری و یسته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌فراوانکردن و ده‌ستکاریکردنی به‌رده‌وامیدا بوو، نه‌م کتێبه‌ی سه‌ره‌تا به‌زمانی لاتینی بلا‌و‌کرده‌وه و دواتریش وه‌ریگێڕایه‌ سه‌ر زمانی فه‌ره‌نسی، که له‌دوو‌توتیدا

(۲۹۹) نورالدین حاطوم ، تاریخ عصر النهضة...، ص ۱۸۰ - ۱۸۱، P. 418, V.H.H. Green , Op. Cit.,
167; "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 352.

(300) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, P. 95.

(301) "The Cambridge Modern History", Op. Cit., Vol. 2, P. 352.

(۳۰۲) نیکولاس کاپ یه‌کیتک بوو له‌پروفسۆره‌کانی زانکۆی پاریس له‌سالی (۱۵۳۳ز) کرایه‌ سه‌ر‌و‌کی زانکۆ و هارپێیه‌کی نزیک (کالفن) بوو، به‌لام نه‌ویش ناچار بوو به‌ر له‌ (کالفن) ولات جی‌به‌یلت. پروانه: ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ۲۰۷.

(303) Schevill, Op. Cit., P. 126 ; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; Lorine Boettner, Calvinism is History, John Calvin.

www.reformed-theology.org/html/books/calvinism-history/history.htm.

تهواوی بۆچۈنە تیۋلۆجی و کۆمەلایەتی و سیاسییەکانی بەرجەستەکردوو، بنەما و پەرنسیپە سەرەکییەکانی نایینزای پرۆتێستانتی و بۆچۈنە ریفۆرغوازییەکانی دارشتوو، کە دواتر بوو یەکیک لە سەرچاوە سەرەکییەکانی ھەلھێنجانی خالە سەرەکییەکانی بزوتنەوہ پرۆتێستانتییەکان، بۆیە (کالفن) بە (پاپای پرۆتێستانتەکان) ناسراوە^(۳۰۴).

سالی (۱۵۳۶ز) ئەو سالی کە (کالفن) دەچیتە شاری جنیف، خاڵکی گرنگ لە دەسپێکی دەرکەوتنی (کالفن) وەک سەرکردەیک پێکدەھێنیت. شاری جنیف کە لە سالی (۱۵۳۵ز) دا و لە ژێر کاریگەری (ولیم فاریل - 1565 - 1489) (William Farel) دا کە ریفۆرغوازیکی شارەکەبوو، لەو کاتەدا پرۆتێستانتی بوونی خۆی راگەیاندبوو، پێویستی بە کەسیکی وەک (کالفن) بوو بۆ سەرۆکایەتیکردنی کلیسای شارەکە، بۆیە دواي سووربوونیکی زۆری (فاریل)، (کالفن) بەمە رازیبوو و دووقۆلی دەستیان بە پیاوێ کردنی بۆچۈنە ریفۆرغوازییە توندڕەوییەکانیان کرد، کە بوو مایە نیگەرانی دانیشتوانی شارەکە، بۆیە سالی (۱۵۳۸ز) لە شار دەرکران^(۳۰۵)، (کالفن) چوووە شاری (سٹراسبۆرگ - Strassburg) و بۆ ماوەی (۳) سالی وەک گوتارییۆ و مامۆستای تیۋلۆجیا لەوێ ماوەو ھەر لەو ماوەیەدا پەیوەندی بە ریفۆرمیستە ئەڵمانییەکانەوہ کرد و پتر ناشانی بیروپراکانی (لوتەر) بوو^(۳۰۶).

سالی (۱۵۴۱ز) جاریکی تر (کالفن) گەرایەوہ جنیف و ئەجارەیان تا مردنی لە سالی (۱۵۶۴ز) دا بوو بە سەرۆکی ئایینی و سیاسیی شار، لێرەوہ جنیف بوو یەکیک لە ناوێندە ھەر گرنگەکانی بزافی پرۆتێستانتی لەسەر ئاستی ئەوروپا و پێشکەوتنێکی گەورەي

(304) Hayes, Modern Europe..., P. 149 ; Ferguson and Bruun, Op. Cit., P. 383 ; James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 321; "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 552.

(305) Hase and Maltby, Op. Cit., PP. 264-265 ; "Encyclopedia International" , Vol. 15, P. 340 ; B.G. Armstrong, Previous Web Page.

(۳۰۶) ھەر لەو ماوەیەدا (کالفن) پەیوەندی نامە گۆزینەوێ لەگەڵ (میلانگت) دا پەیدا کرد کە تا دواي مردنی (کالفن) ئەمە ناشرکرا نەبوو. "The Cambridge Modern History", Vol. 2 , P. 363 .

به‌خزیه‌وه‌بینی، هەر له ماوه‌ی ئەو (٢٣) بیست و سێ ساڵه‌دا (کالفن) توانی ته‌واوی بیروبۆچوونه‌کانی خۆی به‌رجه‌سته بکات^(٣٠٧).

ئەگەرچی (کالفن) سهره‌تا به‌کاره‌کانی (لوتەر) کاریگەر بوو، به‌لام دواتر کاره‌کانی زۆر رادیکالانه‌تر ده‌رکه‌وتن به‌جۆریک ته‌واوی ئەو په‌یوه‌وانه‌ی ره‌تکرده‌وه که له خودی کتییی پیروژه‌وه سهرچاوه‌یان نه‌گرتبوو، پێداگرییه‌کی زۆری له‌سهر (قه‌ده‌ر) ده‌کرد به‌و پێیه‌ی که چاره‌نووسی مرۆڤ له‌ رۆژی له‌دایکه‌بوونییه‌وه دیاریکراوه و ره‌فتاری رۆژانه رۆڵیان نییه، (کالفن) ته‌نانه‌ت پێکهاته‌ی کڵێسای به‌وجۆره‌ی لای کاتۆلیکییه‌کان باوبوو ره‌تکرده‌وه و به‌رپێوه‌بردی کڵێسای خسته ده‌ستی نه‌خوومه‌نیکی ده‌وری هه‌لبۆژدراو به‌ناوی (سیندۆز-Syndos) به‌هاوکاری نه‌خوومه‌نی پیران (Presbyterian)^(٣٠٨).

ئهمه جگه له‌وه‌ی که (کالفن) بزووتنه‌وه‌که‌ی وه‌ک بزووتنه‌وه‌یه‌کی نێونه‌ته‌وه‌یی ده‌ناساند، که هه‌ولیدا له‌ رێی میسیۆنێره‌کانه‌وه بیروپراکانی بلاویکاته‌وه، میسیۆنێره‌کانی به‌زۆریه‌ی ناوچه‌کاندا بلاوبوونه‌وه به‌تایبه‌تی له‌ فه‌ره‌نسا و زه‌ویه‌نزمه‌کان و هه‌نگاریا و بۆهیمیا و پۆله‌ندا، بۆ نموونه هەر له‌ ساڵه‌کانی (١٥٥٥ تا ١٥٦٢ز) نزیکه‌ی (٨٨) میسیۆنێری کالفنی له‌ جینیقه‌وه ره‌وانه‌ی فه‌ره‌نسا کران، جگه له‌وه‌ی خه‌لکیکی زۆر له‌ ناوچه جیاجاکانی نه‌وروپاوه روویانده‌کرده جینیف بۆ خویندنی یاسا و پره‌نسییه پڕۆتێستانتیه‌یه‌کان که دواتر ده‌بوون به هه‌وینی بلاوبوونه‌وه‌ی پڕۆتێستانتی و کالفنیزم له‌ ناوچه‌کانی خۆیان، بۆیه کالفنیزم بووه بزووتنه‌وه‌یه‌کی نێونه‌ته‌وه‌یی و به‌زۆریه‌ی ناوچه‌کانی نه‌وروپا و ته‌نانه‌ت ئەمریکا‌شدا بلاوبووه‌وه^(٣٠٩).

(٣٠٧) ه. آ. فشر، أصول التاريخ الاوربي، ص ١٥٣، له ئینگلیزیه‌که‌دا H. A. L. Fisher, Op. Cit., P. 265. Hase and Maltby, Op. Cit., P. 544 ;

(308) Hayes and Cole, Op. Cit., PP. 34-35 ; Clauue Beaufort Moss, Op. Cit., P. 229.

(309) Hayes, Modern Europe..., Op. Cit., P. 150 ; Erroll Hulse, Previous Web Page.

باسى سېيەم:

بلاۋبونەۋەى بزووتنەۋەى رېفۇرمى ئايىنى بە ناۋچەكانى تىرى ئەوروپادا

لە سەدەى شازدەدا ئەۋ تەۋژمى ئارەزايىيەى، كە بەشى ھەرە زۆرى ناۋچەكانى جېھانى كاتۆلىكى گرتېۋەۋە كۆمەلى تەۋاۋ تامەزىزۆى بزووتنەۋەىەك كىردېۋ، كە بتوانىت بېيتە ئاراستەكەرى ئەم تورەيە كۆمەلەيەيە كە گوتارە ئايىنىيەكان لەۋ رۇزگارەدا كاراتىرىن رەۋتى لەنەستۆگرتنى ئەم ئەركەبۋون، بۆيە بېرۋا رېفۇرئوخۋازىيەكان زۆر بە خېرايى بە ناۋچەكانى تردا تەشەنەيانكرد و بەيىتى ھەلۋەمەرج و تايىبەتەندى ناۋچە جىاجياكان مۆرك و ئاراستەى ۋەرگرت و ھىدى ھىدى لە بەرگى راستەقىنەى خۇيدا ۋەك بزووتنەۋەىەكى كۆمەلەيەتى - سىياسىي ئەركە مېژۋىيەكەى جېبەجېكرد.

تەۋەرى يەكەم: بلاۋبونەۋەى رېفۇرم لە ناۋچەكانى ئەسكەندەناڧيا

دەۋلەتانى ئەسكەندەناڧيا (سۈيد و نەروىچ و دانىمارك) لە سالى (۱۳۷۹ز) بەدۋاۋە لە ساىەى يەكىتى كالمەر (Kalmar)دا يەكيانگرتېۋ. بەلام لە سەرەتاي سەدەى شازدەۋە ھەر يەك لەمانە كەۋتنە ھەۋلى جىابونەۋە و پىكەۋەنانى دەۋلەتى ناۋەندى سەربەخۇ، بۆيە لەۋ ميانەدا بېرۋاكانى (لوتەر)يان بە باشتىن پىشتىگىرى ئەۋ ھەنگاۋە و خۆبەھىزكردىيان دەزانى، لە رىئى دەستبەسەرداگرتنى سەرۋەت و سامانى كلىسا و ملكەچكردنى پياۋانى ئايىنى و خۇماليكردنى كلىساۋە^(۳۱۰)، ھەر بۆيە ئەم بزووتنەۋەىە لەم ناۋچانەدا بە پىشتىگىرى پاشاكان دەرەكەۋت.

لە دانىمارك بەر لە دەرەكەۋتنى بزووتنەۋەكى (لوتەر) بەچەند سالىك يەكىك لە پاشا ھەرە بە پەرۋشەكانى پىكەۋەنانى دەۋلەتى سەربەخۇ بە ناۋى (كرىستىيانى دوۋم - Christian 2) (1513 - 1523)ز) دەرەكەۋت، ھەنگاۋەكانى لەۋكاتەدا گەيشتنە لوتكە كە (لوتەر) نامەكەى

(310) Schevill, Op. Cit., P. 116.

ناراسته‌ی میره‌کانی نه‌لمانیا کرد، بۆیه نهم پاشایه پشتگیریه‌کی گه‌وره‌ی له‌و بۆچوونانه‌ی (لوتر) دا ده‌بینیه‌وه بۆ هه‌نگاوه‌کانی، هه‌ر بۆیه که‌وته پشتگیریکردنی ریڤۆرعوڤازان^(۳۱۱)، به‌لام مردنی (کریستیان دووه) ریتی پێنده‌دا هه‌نگاوه‌کانی بگه‌یه‌نێته سه‌ر، دوا‌ی نه‌میش پاشا (فریدریکی یه‌که‌م - Fredrick 1) هات و هه‌مان هه‌نگاوه‌کانی نه‌وی گرت‌هه‌ر له‌ پشتگیریکردنی ریڤۆرعوڤازان و بلا‌یوونه‌وه‌ی لوتریزم، له‌ نه‌نجوومه‌نی (نۆدینس - Odenees) یشدا سالی (۱۵۲۷ز) کۆمه‌ڵێک هه‌نگاوی گرنگی له‌م باره‌یه‌وه هه‌لێنا، به‌لام گیروگرفته‌ ناوخۆیه‌کان بواریان پێنده‌دا له‌م هه‌نگاوه‌دا به‌رده‌وام بیت^(۳۱۲)، تا دوا‌جار (کریستیان سییه‌م - 1559 - 1534 Christina 3) هاته سه‌ر ته‌خت که زۆر به‌ده‌ریه‌ست بوو بۆ سه‌پاندنی لوتریزم و هه‌ر زوو په‌یوه‌ندی به‌ کۆمه‌ڵه‌ی (شمال‌کالدک) کرد و له‌ سالی (۱۵۳۶ز) یشدا به‌ فه‌رمی لوتریزمی کرده‌ نایینزای ولات و ده‌ستی به‌سه‌ر سه‌روه‌ت و سامانی کلێسادا گرت^(۳۱۳).

له‌ سویدیش به‌هه‌مانشیه‌وه دوا‌ی نه‌وه‌ی (گۆستافۆس فا‌زا - Gustavus Vasa) (1523 - 1560 ز) توانی سه‌ربه‌خۆیی بۆ ولات ده‌سته‌به‌ریکات، له‌ پێناو پێکه‌وه‌نانی ده‌سه‌لاتیکی تۆکه‌م و ده‌وله‌تیکی ناوه‌ندی له‌ ریتی ده‌سته‌به‌رداگرتنی سامانی کلێسا و ملکه‌چک‌کردنی خانه‌دان و پیاوانی نایینییه‌وه، که‌وته پشتگیریکردنی ریڤۆرعوڤازه‌کان و له‌ نه‌نجوومه‌نی یه‌که‌می (فیستراس - Westeras) دا له‌ سالی (۱۵۲۷ز) دا زۆریک له‌ بیروپرا‌کانی (لوتری) سه‌پاند و ده‌ستی به‌سه‌ر سه‌روه‌ت و سامانی کلێسادا گرت. دواتریش له‌ سالی (۱۵۵۴ز) دا و له‌ نه‌نجوومه‌نی دووه‌می فیستراسدا به‌ فه‌رمی لوتریزمی وه‌ک نایینزای ولات سه‌پاند^(۳۱۴) به‌م‌جۆره‌ش له‌ سالی (۱۵۵۴ز) به‌دوا‌وه لوتریزم بووه نایینی فه‌رمی ناوچه‌کانی نه‌سه‌که‌نده‌ناڤیا^(۳۱۵).

(311) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 54.

(۳۱۲) ول دی‌رانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ۲۳۵

Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 54.

(313) J.A. R. Marriott, Op. Cit., P. 93 ; Arthur . P. Watts, Op. Cit., P. 55.

(314) Edward Raymond Turner , Op. Cit., P. 181 ; J.A. Marriott, Op. Cit., P. 92.

(۳۱۵) د‌رباره‌ی بلا‌یوونه‌وه‌ی ریڤۆرم له‌و ناوچه‌نه‌دا پروانه‌ نه‌خشی ژماره (۳) له‌ پاشکۆکان ۱۷۲ل.

تەمەرەى دووم: بلاڭبوننەۋەى رىفۇرم لە ناۋچەكانى رۆژھەلاتى ئەوروپا

ناپەزايى لە كلىساي كاتولىكى ناۋچەكانى رۆژھەلاتى ئەوروپاشى گرتىبۈۋە بۆيە بىرورپا رىفۇرمخۇاڭزىيەكان خىرا بە نىۋو زۆرىك لە شارنشىن و چىنى بۆرجواڭزى و جوتىياران و رۆشنىيرانى ئەم مەلبەندانەدا بلاڭبوننەۋە، بەلام لەم ناۋچانەدا كە دەۋلەتەكان تەۋا سەرەخۇيۋون و بەھۋى دوورىيەنەۋە لە ناۋەندى پاپايى، كەمتر كلىساي رۆما دەستيان لە كاروبارى كلىساكانيان وەرەدا، بۆيە پاشاكان ھىچ بەررەۋەندىيەكان لە پشتگىرىكردى ئەم بزۋوتنەۋەيەدا نەبوو، بەلكو بە ھەرپەشەيەكى گەۋرەيان دەزانى لەسەر يەككىتى ولات و دەسلەلتى خۇيان، بۆيە بە توندى كەوتنە ھەۋلى بەرگرتن بە بلاڭبوننەۋەى ئەم بزۋوتنەۋەيە.

لە ھەنگارىيا دواى ناشنابونى خەلكى ناۋچەكە بەم بىرۈبۈچۈنەنە لە رىتى ئەم خۇيىندكارانەۋە كە لە زانكۆى نىرفۇرتەۋە دەگەرپانەۋە، ئەم بىرۈپايانە زۆر بە خىرايى بلاڭبوننەۋە و بزۋوتنەۋەيەكى گەۋرەى لىكەۋتەۋە كە سەرەپاي ھەموو ئەم زەبر و زەنگەى پاشاكان بۆ بنەپرەكرىيان بەكارىيان دەھىنا، فراۋاتر دەبون، بە جۆرىك لە سالى (۱۵۵۰ز) بەدۋاۋە بەشى ھەرە زۆرى ھەنگارىيا پرىۋىستانتى بوون^(۳۱۶)، كە كالفنىيەكان زۆرىنەيان پىكەدەھىنان^(۳۱۷).

لە پۆلەندا^(۳۱۸) لە پال كارىگەرى خۇيىندكارە گەرپاۋەكانى زانكۆى نىرفۇرتەۋە، ھەر يەك لە دەرگەۋتنى چەند ئىپسەكزىسىكى رادىكال لە پۆلەندا و كارىگەرى ھىسيەكانى بۆھىميا بە ھۋى نىزىكىيەۋە، كارىگەرىبون لە دەرگەۋتن و بلاڭبوننەۋەى بزۋوتنەۋەيەكى چالاك كە لەگەل ھەموو ئەم توندوتىڭىيەى ھەر يەك لە پاشا (سىگمۇندى يەكەم - - 1506) (Sigismund 1) 1548ز) و پاشا (سىگمۇندى دووم - 1572 - 1548) (Sigismund 2) بەرپايانكرىد بۆ سەركۈتكردنەۋەى ئەم بزۋوتنەۋەيە، بەلام تادەھات بە گۈپتر دەبوو، بەرپادەيەك لە سالى (۱۵۴۰ز) بە دۋاۋە رىفۇرمخۇاڭزان بەسەر چەندىن شاردا زالىۋوبوون^(۳۱۹).

(۳۱۶) دەرپارەى بلاڭبوننەۋەى رىفۇرم لەم ناۋچانەدا بىروانە نەخشەى ژمارە (۳) لە پاشكۆكان ۱۷۲ل.

(۳۱۷) ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ۲۴۱ Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web page.

(۳۱۸) دەرپارەى بلاڭبوننەۋەى رىفۇرم لەم ناۋچانەدا بىروانە نەخشەى ژمارە (۳) لە پاشكۆكان ۱۷۲ل.

(۳۱۹) ول ديوارنت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ۲۳۵ Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 54.

له بۆهیمیاش بههۆی کاریگهری هسییه کانهوه نهم بیروپایانه شتیکی نوێ و نامۆ نهبوون، بۆیه بیروپا پروتستانییه کان به خیرایی لهوی بلاوده بوونهوه^(۳۲۰)، سالی (۱۵۶۰ز) بهدواوه زۆرینهی خه لکی بۆهیمیا ببوونه پروتستانی^(۳۲۱).

له ئیتالیا و ئیسپانیا و پورتوگالیش سهره پای نامادهیی نهم ناوچانه بۆ نهم بزووتنه وهیه که وهك (رۆدریگو ناینۆ - Rodrigo Nino) که لهو رۆژگاره دا نوێنهری ئیمپراتۆر بوو له ئیتالیا و له سالی (۱۵۳۵ز) دا ده نووسیت: "کهم کهم ههیه له ئینسیا نهگهر له خودی (لوتهر) لۆتهریتر نه بیست"^(۳۲۲). وێرای بلاو بوونهوی بیروپای ریفۆرمیسته کان لهو ناوچانه دا، بهلام بههۆی بههیزی دهسلاتی ههر یهك له پاپا و ئیمپراتۆر لهو ناوچانه دا، ههولنه ریفۆرمخوازییه کان له چوارچیوهی ههولتی کهسه کاندای قهتیس مانهوه و نهبوونه بزاقیتی کۆمه لایهتی بهرفراوان^(۳۲۳).

کهچی هۆلենدا^(۳۲۴) لهگه ل نه وهشدا که لهو رۆژگاره دا بهشیکی سهر به شانشینی ئیسپانیا بوو و له ژێر توندوتیژترین زهبر و زهنگیشدا بوو که ههر یهك له (چارلسی پینجهم) و (فیلیپی دووهم) (۱۵۵۶ - ۱۵۹۸ز) بۆ بنه برکردنی نهو بزووتنه وهیه پیادهیان دهکرد، بهلام بۆچوونه کانی (کالفن) زۆر به خیرایی له سويسراوه خزینه هۆلենداوه و له شتیهی بزووتنه وهیه کی رزگار یخواز له دهسلاتی بیگانه خزیواند و له سالی (۱۵۸۱ز) بهدواوه ههریمه هۆلهندییه کان توانییان کۆمارێکی هۆلهندی کالفنی دا به زرتین^(۳۲۵).

(۳۲۰) دهربارهی بلاو بوونهوی ریفۆرم لهو ناوچانه دا بروانه نه خشمی ژماره (۳) له پاشکۆکان ل ۱۷۲.

(۳۲۱) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ۲۴۰.

(322) "The Cambridge Modern History", Vol. 2, P. 378.

(323) Schevill, Op. Cit., P. 116 ; "Catholic Encyclopedia", Reformation, Previous Web Page.

(۳۲۴) دهربارهی بلاو بوونهوی ریفۆرم لهو ناوچانه دا بروانه نه خشمی ژماره (۳) له پاشکۆکان ل ۱۷۲.

(۳۲۵) سعد رستم، المصدر السابق، ص ۱۵۳-۱۵۴ سارا فلوهرز، سرچاوهی پیتشو، ل ۱۲۶-۱۲۷

Loraine Botter, Calvinism Holland, Previous Web Page.

ته‌وه‌ی سییه‌م: بلا‌وبونه‌وه‌ی ریفرۆم له سکۆتلاند

له سکۆتلاند^(٣٢٦) نهم بزووتنه‌وه‌یه زیاتر وهك بزووتنه‌وه‌یه‌کی میلی رووبه‌رووی پاشاکان بووه‌وه دژی ده‌ستیوه‌ردانه ده‌ره‌کییه‌کان، به‌تاییه‌تی دژی فهره‌نسا^(٣٢٧). له‌ویدا نهم بزووتنه‌وه‌یه له‌سه‌ر ده‌ستی که‌سایه‌تی (جۆن نۆکس - 1574 - 1506) (John Knox) دا بلا‌وبوه‌وه که له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی شازده‌وه هه‌لوێسته دژه کلێساییه‌کانی ده‌رکه‌وتن، دواتریش دوا‌ی نه‌وه‌ی ماوه‌یه‌ک له فهره‌نسا به‌ندکرا هه‌تنده‌ی تر به‌قین بوو به‌رانبه‌ر فهره‌نسا و کلێسای کاتۆلیکی^(٣٢٨)، بۆیه تاده‌هات هه‌لوێسته‌کانی توندوتیژتر ده‌بوون، تاییه‌ت دوا‌ی نه‌وه‌ی ماوه‌یه‌کی ژیا‌نی له جنیڤ به‌سه‌ربرد له نیا‌وان سا‌له‌کانی (١٥٥٤-١٥٥٩ز) و به‌توندی که‌وته ژێر کاریگه‌ری بیروپرا‌کانی (کالفن)‌وه، بۆیه دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی بۆ سکۆتلاند له سا‌لی (١٥٥٩ز) دا ره‌وشی پڕ له نا‌ره‌زایی له کلێسای کاتۆلیکی و شا‌ژنه (ماری ستيوارت)^(٣٢٩) ی قۆسته‌وه و ده‌ستی به‌ چالاکییه ریفرۆمخوا‌زییه‌کانی کرد و له نزیکه‌ی یه‌ك سا‌لدا نهم بزووتنه‌وه‌یه ته‌وا‌وی سکۆتلاندی گه‌رت‌وه و له سا‌لی (١٥٦٠ز) به‌ دوا‌وه کالفنیزم بووه نایینی سه‌ره‌کی و فهرمی له سکۆتلاند^(٣٣٠).

(٣٢٦) ده‌رباره‌ی بلا‌وبونه‌وه‌ی ریفرۆم له‌و نا‌وچانه‌دا پڕوانه نه‌خشه‌ی ژماره (٣) له پاشکۆکان ل ١٧٢٢.
(٣٢٧) هه‌ر چه‌نده سکۆتلاند له‌و رۆژگا‌رده‌دا ولاتیکی سه‌ربه‌خۆ بوو، به‌لام زۆر لا‌واز بوو، به‌ده‌ست ده‌ستیوه‌ردانی هه‌ر یه‌ك له ئینگلستان و فهره‌نساوه ده‌ینالاند، هه‌ر یه‌ك له‌م دوو ولا‌ت‌ه‌ش هه‌لوێنده‌دا له رتی ژغوا‌زییه‌وه پێگه‌ی خۆیان له سکۆتلاند به‌هێز بکه‌ن، بۆ نمونه (ماری ستيوارت) Mary Stuart - ی گچی پاشا (جیمسی پێنجه‌م) James V - ی سکۆتلاند، نه‌وه‌ی مارگریتی خوشکی هه‌تتری هه‌شته‌می ئینگلستان بوو، دواتریش بوو به‌ ژنی فهرانسسی یه‌که‌می پاشای فهره‌نسا. پڕوانه:

H.G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 280.

(٣٢٨) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الرابع من المجلد السادس، ص ٢٠٢-٢٠٣.
(٣٢٩) شا‌ژنه ماری ستيوارت له‌و‌کاته‌دا ژنی (فرانسسی دووه‌می) پاشای فهره‌نسا بوو له فهره‌نسا ده‌ژیا، سکۆتلاندیش له لایه‌ن دا‌یکیه‌وه، به‌ یارمه‌تی سوپای فهره‌نسا به‌رپۆه ده‌چوو، بۆیه دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی بۆ سکۆتلاند نه‌یتوانی به‌سه‌ر قه‌یرانه‌که‌دا زا‌بێت. محمد محمد صالح، المصدر السابق، ص ٢٦٥.
(330) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 59 ; H.G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., PP. 280-281.

بەرگریکه‌ری باوهر (Defender of Faith) ی پنبه‌خشیبوو^(۳۳۵)، به‌لام له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا هه‌ستی به‌گرنگی جیابوونه‌وی کلێسای نینگلستان له‌کلێسای رۆما کرد بۆ به‌هێزکردنی ده‌سه‌لات و پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی نینگلستان، بۆیه‌هه‌ولیدا نه‌و کێشه‌یه‌ی نیتوان خۆی و پاپا (کلمنتی هه‌وتهم - Clement 7) وه‌ك هه‌لیك بۆ نه‌م مه‌به‌سته‌ به‌قۆزێته‌وه، نه‌و کێشه‌یه‌ی که له‌ده‌یه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی شازده‌وه له‌نه‌جامی داواکاری (هینری هه‌شتم) بۆ جیابوونه‌وه له‌ (کاترین نه‌راگۆن - Cathrine Aragon) و ماره‌کردنی (نان بۆلین - Anne Boleyn) سه‌ربه‌لدا^(۳۳۶) و تاده‌هات پتر له‌ به‌رگی قه‌یرانیکی سیاسیدا ده‌رده‌که‌وت و (هینری) قه‌باره‌یه‌کی گه‌وره‌تری پێده‌دا و ته‌نانه‌ت (تۆماس ویلز - Thomas Wolse) ی راویژکاری خۆی بۆ به‌کلاکردنه‌وی ته‌رخانه‌کرد، به‌لام پاپا جگه‌ له‌وه‌ی که نه‌م کرداره به‌ پیتی په‌رنه‌سییه‌کانی کاتۆلیکی رتی پینه‌درا بوو، له‌هه‌مانکاتدا له‌توره‌بوونی نیمپراتۆر (چارلسی پینجهم) ده‌سه‌لمه‌یه‌وه که خوشکه‌زای (کاترین نه‌راگۆن) بوو، بۆیه‌ نه‌م داواکارییه‌ی جێبه‌جێنه‌کرد^(۳۳۷)، به‌مه‌ش باره‌که تاده‌هات گرژتر ده‌بوو تا دواجار سالتی (۱۵۳۴ز) له‌ رتی بریاری په‌رله‌مانه‌وه (هینری هه‌شتم) جیابوونه‌وی کلێسای نینگلستانی له‌ کلێسای رۆما راگه‌یاند و هه‌ر به‌ پیتی بریاری په‌رله‌مان پاشا بووه سه‌رۆکی کلێسای نینگلستان و (تۆماس کرانه‌مر - Thomas Cranmer) کرا به‌ سه‌رۆک ئیپسکۆپی کانتی‌ربۆری (Canterbury) و

(335) Anthony Toyn, An English – Reader's History of England, Oxford University Press, 1971. P. 105.

ج.م. روبرتس، موجز تاریخ العالم، ترجمه‌ فارس قطان، الجزء الثاني، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ۲۰۰۴، ص ۵۷۹.

(۳۳۶) (کاترین) براونی گه‌وره‌ی (هینری) بوو، دوا‌ی مردنی مێرده‌که‌ی (هینری) ماره‌ی کرده‌وه، دوا‌ی نه‌وه‌ی شه‌ش مندالیان بوو ته‌نها که‌چیکیان بۆ مابووه‌وه، به‌لام (هینری) ده‌بیست کۆپیکی هه‌بیت بۆ نه‌وه‌ی شرتنی بگرتنه‌وه، بۆیه‌ بیری له‌ خواستنی نان بۆلینی نینگلیزی کرده‌وه. پروانه:

James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., PP. 322-323.

(۳۳۷) راس ئی. دان و دیگرش، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۸۰؛ ج. م. روبرتس، المصدر السابق، ص ۵۷۹. Anthony Toyn, Op. Cit., P. 105.

بەفەرەمى ماره‌کردنى (ئان بۆلۈن) دانىيېدانرا، بەمەش (ھىنرى ھەشتمە) ھەردوو مەرامە
سىياسىي و كەسىپە كەي بەدەيتنا^(۳۳۸).

ئەم رووداۋە ئەگەرچى لەرووى سىياسىيەۋە پىشكەوتىتىكى گەورەبوو بۆ ئىنگلستان، بەلام لە
ھەمانكاتدا كىشەيەكى كۆمەلايەتى درىزخايەنى لىكەوتەۋە، كە بوو مایەى ھەلۋەشانەنەۋەى
شیرازەى ئايىنى لە ئىنگلستان و دواچار لەگەل رەوتى رووداۋەكانىدا فۇرمى كۆتايى پىكەتەى
ئايىنى لە ئىنگلستان و بنەماكانى باۋەرى ئىنگلىكانى بەرجەستە بوون، چونكە ئەم رووداۋە
سەرەتا جگە لە جىابونەۋەيەكى سىياسىي ھىچى تر نەبوو، (ھىنرى) ئەگەرچى بە توندى كەوتە
سەرکوتکردنى ئەم كاتۆلىكىيانەى بەم جىابونەۋەيە ناراۋىبون، ھىرشىكى فراۋانى كەردە سەر
دیرەكان و بە لایەنگرانى پاپا لەقەلەمیدان و دەستى بەسەر سەرۋەت و سامانەكانىاندا گرت و
بە توندى ئەم راپەرینەى دامرکاندەۋە، كە كاتۆلىكىيەكان بە ناۋى (حاجىيە موحاھىدەكان —
The Pilgrime of Grace) ۋە بەرپايانكرد، لە ھەمانكاتدا سەرسەختانە كەوتە
بەرگىركردن لە مانەۋەى پەرنسىپە كۆنەكان و دژايەتیکردنى ریفۇرمخوۋازان و
سەرکوتکردنیا^(۳۳۹).

ھەرچەندە پىرىستى (ھىنرى ھەشتمە) بە پشتگىرى پروتېستانتىيەكانى ئەلمانىا و زۆربوونى
بەردەۋامى پروتېستانتىيەكان، (ھىنرى)يان ناچاركرد سالى (۱۵۳۶ز) و بە پىتى ئەم (۱۰)
بەندەى كە خستىيە بەردەم پەرلەمان تارادەيەك پەرنسىپە پروتېستانتىيەكان رەجاۋ بکات^(۳۴۰)،
بەلام ھىندەى نەبرد سالى (۱۵۳۹ز) جارىكى تر لەم (۶) بەندەدا كە خستىيە بەردەم پەرلەمان
لەم ھەلۋىستە پاشگەز بووۋە و پەرنسىپە پروتېستانتىيەكانى پشتگوى خستەۋە^(۳۴۱).

Leopold Von Ranke, Op. Cit., PP. 148-149; ۹۹ص؛ ۳۳۸) على حيدر سليمان، المصدر السابق، ص ۹۹؛

James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 323.

(339) Anthony Toyn, Op. Cit., P. 107 ; G.M. Trevelyan , Op. Cit., PP. 307-309.

(340) "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 41 ; Leopold Von Ranke, Op. Cit., P. 157.

(۳۴۱) هـ. أ. فشر ، أصول التاريخ الاوروبى الحديث...، ص ۱۲۴، لە ئىنگلىزىيە كەيدا:

H. A. Fesher , Op. Cit., P. 519 ; Leopold van Ranke , Op. Cit., PP. 162-163.

نهم كيشهيه دواى مردنى (هينرى هشتم) هيندهى تر نالوز بوو، پاشاكان به ناشكرا هه لويسته نايينيه كانيان راده گهياند و له ناكوكيه كاندا ده بوون به لايهن و راسته وخو ده ستيان له پرژهه كابلوونى باوهړې ټينگليكانيدا ده بوو.

له سهردهمى (ټيډواردى شهشم - 1553 - 1547) (Edward 6) دا پروټيسټانته كان بالاده ستبون و خيرا شهش بنده كهي (هينرى هشتم) ره تكرانه وه و ژماره ي پروټيسټانته كان زيادي كړد و چندين پله و پايه ي بالايان له كليسا و پهرله ماندا بده سته پنا، بيروبوچوونه پروټيسټانتيه كان له ناوچه كاني سويسرا و ستراسبورگه وه خزينه ټينگليستانه وه^(۳۴۲)، گوتاريټوه پروټيسټانته كان كه له سهردهمى (هينرى هشتم) دا گوتاريټزيان لى قه دهغه كرابوو، ده ستيان به گوتاره كانيان كرده وه، هر لهو روژگارهدا كتيبه به ناويانگه كهي (توماس كراغر) به ناوى (كومون پرايهر The Common Prayer Book) بلاويوه وه كه سهره تا به زمانى لاتيني بوو، به لام دواتر به زمانى ټينگليزي و به جه ختكر دنه وه يه كي پتري پره نسيه پروټيسټانتيه كانه وه له چاپدرايه وه، له سالي (۱۵۵۱ز) يشدا كراغر (۴۲) به بنده كهي وه ك دياريكردن و راگهياندى باوهړې ټينگليكانى بلاو كرده وه^(۳۴۳).

به لام له سهردهمى (شاژنه ماري - 1558 - 1553) (Queen Mary) دا كه كچي (هينرى هشتم) بوو، به لام له (كاترين نه راگون) و كاتوليكي بوو، جاريكي تر باوهړې كاتوليكي سپانده وه و كليساى ټينگليستانى خسته وه ژير ركتي روڼا و كهوته راوه دووناني پروټيسټانتيه كان^(۳۴۴)، تاييه ت دواى نه وه ي ميړدى به (فيليبى دوه مې - Philip 2) (1556 - 1564 ز) كورې نيمپراتور (چارلسى پينجهم) كړد، به جوړيك كه له ماوه ي نه وه (۴) چوار ساليه حوكمرانيدا نزيكه ي (۳۰۰) پروټيسټانتي له ناگردا سوتيندران^(۳۴۵).

(342) G.K. A. Bell, The English Church, London, P. 21; Smith and Others, Op. Cit., P. 259; "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 41.

(343) C. M. Trevelyan, Op. Cit., P. 313; "Encyclopedia International", Vol. 15, P. 41.

(344) G.K. A. Bell, Op. Cit., P. 18.

(345) James Harvey Robinson and Others, Op. Cit., P. 325; G.M. Trevelyan, Op. Cit., P. 319.

دوای مردنی (ماری) شاژنه (نهلزاییس - Queen Elizabeth) که شهویش کچی (هینری ههشتم) بوو، بهلام له (نان بۆلین) و پروتییستانتی بوو، هاته سهر تهختی پاشایهتی، دوباره کاتولیکیه کان کهوتنه بهر شالوی ستهمکاری و سهرجهم کارهکانی شاژنه (ماری) ره تکردهوه و له سالی (۱۵۵۹ز) دا و به پیتی بریاری بهرله مان جارتیکی تر کارهکانی (نیدواردی شهشتم) خراهنوه کار و دواتریش دوای دهستکاریکردن و پیداجوونهوهی (۴۲) بهنده کهی کراغهر و دارشته وهیان له دووتویی (۳۹) بهنددا به شیویه کی تیکه له ههر یهک له پرهنسیپه کاتولیکی و پروتییستانته کان^(۳۴۶)، بۆ رازیکردنی ههر دوولا و له سالی (۱۵۶۳ز) یشدا به پیتی بریاری بهرله مان و له دهستوردا کردی به نایینی فرمی ولات و بهمهش له سهرده می (شاژنه نهلزاییس) دا نایینزای ئینگلیکانی به تهواوی بهرجهسته بوو^(۳۴۷).

تهوهدهی پینجهم: بزووتنهوهی ریفۆرم له فهره نسا

ههولته ریفۆرمخوازییه کان وهک پیشتر له باسی (کالفن) دا باسانکرد ههر له سهرهتای سهدهی سازدهوه له فهره نسا ده رکهوتن^(۳۴۸)، بیروپرای ریفۆرمخوازه کان خیرا نهو ناوچانهشی گرتهوه، بهلام فهره نسا لهو رۆژگاره دا دهولته تیکی سهر بهخۆ بوو و پاشاکانی بهرا دهیه کی زۆر دهسهلاتی ره هایان فهره مکرده بوو، ههروه ها به پیتی ریککهوتننامهی (بۆلونا - Bolonga) له سالی (۱۵۱۶ز) که له نیوان (فرانسیسی یه کهم - 1547 - 1515 Francis 1) (ز) و پاپا (لیوی دهیم) دا به ستر مافی دهستنی شانکردنی پیاوانی نایینی فهره نسا یان دهسته بهر کرد بوو^(۳۴۹)، بۆیه بهرژه وهندییه کی شهوتیان لهم بزووتنه وهیه دا نه ده بینیه وه، بهلکو به پیچهوانه وه پتر وهک

(346) G.K. A. Bell, Op. Cit., P. 22 ; "Encyclopedia International", Vol. 15, PP. 41-42 ; G. M. Trevelyan , Op. Cit., PP. 328-329.

(۳۴۷) راس نی. دان و دیگرش، سهرچاوهی پیشوو، ل ۸۱؛ نورالدین حاطوم، تاریخ عصر النهضة...، ص ۱۹۳ Deborah Hort Sttober and Gerald S. Sttober, The Monarchy. An Oral History of Elizabeth II, Hutchinson, London, 2002, P. 221

(۳۴۸) دهربارهی بلاویونهوهی ریفۆرم لهو ناوچانه دا پروانه نه خشی ژماره (۳) له پاشکۆکان ۱۷۲. (349) Arthur Hassall, Op. Cit., P. 115.

هه‌ره‌شده‌ی سه‌ر ده‌سه‌لات و یه‌کپیزی ولات ته‌ماشایانده‌کرد، بۆیه به توندی که‌وتنه هه‌وتی سه‌رکو‌تکردنیان.

به‌هه‌زده ته‌گه‌رجی (فرانسیسی یه‌که‌م) دوا‌ی نه‌وه‌ی له مملانی‌تی له‌گه‌ل (چارلسی پینجه‌م) دا پینوسی به پشتگیری پرو‌تیس‌تانه‌کانی نه‌لمانیا بوو و دوا‌ی به‌دی‌لگیرانی له‌م شه‌پانه‌دا و له سالی (۱۵۲۵ز) دا کاتی گه‌پانه‌وه‌ی بۆ فه‌ره‌نسا قینیکی گه‌وره‌ی به‌رانبه‌ر پاپا هه‌بوو^(۳۵۰)، بۆیه سه‌ره‌تا تارا‌ده‌یه‌ک هاوسۆزی به‌رانبه‌ر ری‌فۆر‌مخا‌وزه‌کان که له فه‌ره‌نسا به (هی‌گۆنۆت - Huguent) ناسرا بوون، نواند و به‌شێ‌وه‌یه‌کی به‌رچاو بلا‌وبوونه‌وه^(۳۵۱)، به‌لام هینده‌ی نه‌برد له ترسی په‌رته‌وا‌زه‌بوونی یه‌کپیزی ولات، که‌وته ته‌گه‌ره خستنه به‌رده‌م بلا‌وبوونه‌وه‌ی ری‌فۆر‌مخا‌وزه‌کان و له ده‌یه‌ی سی‌یه‌مه‌وه زۆر به توندی ده‌ستیکرده را‌وه‌دوونانیان^(۳۵۲)، به‌لام بی‌شه‌وه‌ی نه‌و زه‌بر و زه‌نگه بتوانیت به‌ر به بلا‌وبوونه‌وه‌ی هی‌گۆنۆته‌کان به‌گرت، به‌لکو تاده‌هات با‌وه‌پ‌دا‌ره‌کانی له نی‌و شار‌شین و بۆر‌جوا‌زی و جووتیار و رۆش‌ن‌بیراندا پتر ده‌بوون، به‌پا‌ده‌یه‌ک که به‌ر له مردنی (فرانسیسی یه‌که‌م) به ده‌گه‌من نا‌وچه‌یه‌ک هه‌بوو له فه‌ره‌نسا نه‌گه‌ر به نه‌یتی ری‌ژه‌یه‌کی زۆر له هی‌گۆنۆتی تیدانه‌بی‌ت، به‌تایبه‌تی باشوور و رۆژ‌ئا‌وا که دواتر بوون به مه‌ل‌به‌ندی شه‌م بزووتنه‌وه‌یه^(۳۵۳).

دوا‌ی مردنی (فرانسیسی یه‌که‌م) شه‌م کیشیه‌یه هینده‌ی تر به‌ره‌و ئالۆ‌زی چوو، له لایه‌ک به‌رده‌وا‌سی پاشاکان له‌به‌کاره‌ینانی زه‌بر و زه‌نگ، له لایه‌کی تریش رۆژ له دوا‌ی رۆژ هی‌گۆنۆته‌کان له زیاده‌بووندا بوون، تاییه‌ت دوا‌ی نه‌وه‌ی بی‌روپا‌کانی (کالفن) خزینه نا‌وچه‌کانی فه‌ره‌نسا‌وه، که جگه له‌وه‌ی بۆ خۆی به ره‌چه‌له‌ک فه‌ره‌نسی بوو، بی‌روپا‌کانی به‌پا‌ده‌یه‌کی زۆر له‌گه‌ل ویسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا ده‌هاته‌وه، بۆیه کار‌دا‌نه‌وه‌یه‌کی گه‌وره‌ی بوو، به‌جۆ‌ری‌ک

(۳۵۰) (فرانسیسی یه‌که‌م) یه‌کی‌ک بوو له‌و پاشایانه‌ی که بۆ ده‌سته‌به‌رکردنی به‌ر‌ژه‌وه‌ندییه‌کانی نایین و نایین‌زای ره‌چاو نه‌ده‌کرد، له‌م پێ‌نا‌وه‌شدا ته‌نانه‌ت ده‌ستی له‌گه‌ل عوسمانیه‌کاندا تیکه‌له‌کرد.

Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 144-146. (351)

(۳۵۲) عبدالحمید البطریق و عبدالعزیز نوار، التاریخ الاورپی الحديث (من عصر النهضة الى آخر القرن الثامن عشر)، دار الفكر العربي، ۱۹۸۲، ص ۱۳۱؛ Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 142-145.

(۳۵۳) ارنست بلوخ، فلسفه عصر النهضة، ترجمه و تقدیم و شروح الیاس مرقص، دار الحقیقه، بیروت، د.ت.، ص ۳۲؛ V.H.H. Green, Op. Cit., P. 253.

سهره‌ای نهو زهر و زهنگه زوره‌ی که پاشاکان به‌رانبهر به هیگنوتته‌کان پیاده‌یان ده‌کرد، به‌لام له نیوان سالانی (۱۵۵۵-۱۵۶۲ز) دا پتر له هزار گروپی هیگنوتتی له ناوچه جیاجی‌کانی فهرنسا دهرکه‌وتن و کلّی‌سای خویان هه‌بوو.^(۳۵۴)

به‌بجۆره به تپه‌په‌بوونی کات نه‌م بزوتنه‌وهیه له فهرنسا مۆزکیکی دژه پاشایه‌تی وهرگرت، بۆیه له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی شازده‌وه ته‌واوی هیزه کۆمه‌لایه‌تییه دژه‌پاشاکانی له خۆکۆکرده‌وه، تایبه‌ت نه‌و میرانه‌ی که له نه‌غامی به‌هیزبوونی پاشادا زیانیکی گه‌وره به‌ر به‌رژه‌وه‌ندیه‌ی نابووری و سیاسیه‌کانیان که‌وتبوو، به ته‌واوی خزینه نیو نه‌م بزوتنه‌وه‌یه‌وه، بۆ رکابه‌رایه‌تیکردنی ههر یه‌ک له پاشا و میره ناحه‌زه‌کانیان^(۳۵۵)، بۆیه لی‌ره‌وه ئیدی هیگنوتت وه‌ک پارتیکی سیاسی له ژێر سایه‌ی بنه‌ماله‌ی (بۆربۆن - Bourbon) دا به رابه‌رایه‌تی ههریه‌ک له (ئه‌توان نافاری - Antonio Navarre) و (لويس کوندیه - Louis Cond) ی برای دهرکه‌وت، کاتۆلیکه‌کانیش له ژێر سایه‌ی بنه‌ماله‌ی (گیز - Guise) و به پشتیوانی پاشا، باری نیوانیان روژ له دوا‌ی روژ گرژ و ئالۆزتر ده‌بوو له پیناو نزیک‌بوونه‌وه له ده‌سه‌لات، تایبه‌ت دوا‌ی مردنی (هینری دووه‌م) و هاتنه‌ سه‌ر ته‌ختی چهند پاشایه‌کی مندالی وه‌ک (فرانسیسی دووه‌م) (۱۵۵۹-۱۵۶۰ز) و (چارلسی نۆیه‌م) (۱۵۶۰-۱۵۷۴ز) که له ژێر چاودێری (کاترین میدچی) دایکیاندا فهرمان‌په‌واییان ده‌کرد^(۳۵۶).

نه‌م ره‌وشی ململانێ‌کردنه تاده‌هات گرژتر و توندتر ده‌بوو و باری نیوان نه‌و دوو لایه‌نه ئالۆزتر ده‌بوو، تا دوا‌جار سالی (۱۵۶۲ز) و دوا‌ی رووداوه‌که‌ی شاری (فاسی - Vassy)^(۳۵۷) ناگری جه‌نگی‌کی ناوخۆیی درێژ‌خایه‌نی لیکه‌وته‌وه که پتر له سی سالی خایاند^(۳۵۸).

(354) Philip Benedict and Others, *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585)*, Amsterdam, 1999, P. 7, www.knaw.nl/publicaties/pdf/981100.pdf ; A.J. Grant, *Op. Cit.*, P. 299; William Gilbert, *France, 1494-1559*, Previous Web Page.

(355) "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 553 ; A.J. Grant, *Op. Cit.*, P. 299; Philip Benedict and Others, *Op. Cit.*, PP. 8-9.

(۳۵۶) ه. آ. فشر، *أصول التاريخ الاوروبى الحديث...*، ص ۱۷۸-۱۸۸، له نینگلیزیه‌که‌یدا :

H.A.L. Fesher, *Op. Cit.*, P. 570 ; Thomas M. Lindsay, *Op. Cit.*, Vol. 2, PP. 172-181.

(۳۵۷) نه‌م رووداوه سالی (۱۵۶۲ز) روویدا کاتیک که (فرانسیس گیزی) به ناوچه‌ی فاسیدا تپه‌په‌ی و هێرش‌یکرده سه‌ر کۆمه‌لێک له هیگنوتته‌کانی نه‌و شاره که له کاتی نوێژ‌کردندا بسون و به‌شێکی زۆری

رووداوه کانی نهم جهنگه نهگهرچی بوونه مایه‌ی له‌ناوچوونی هزاران کس له هیگۆنۆته‌کان، تمنانت ته‌ن‌ها له قه‌ساجانه‌ی (سانت. بارتولومیو-S. Bartholomew) (۳۵۹) دا سالی (۱۵۷۲ز) پتر له پینج هزاریان لی کوژرا، به‌لام چۆکدانه‌دانی نهم هیگۆنۆتانه، رۆژ له دوا‌ی رۆژ ده‌سه‌لاتدارییه‌تی فهره‌نسای ناچارده‌کرد هی‌دی هی‌دی مافه‌کانیان له‌به‌رچاوبیگرن، نه‌وه بوو ههر له سالی (۱۵۶۲ز) وه به پیتی فهرمانی (سانت. نه‌مبروژ-S. Ambroise) و له سالی (۱۵۶۸ز) یشدا به پیتی فهرمانی (سانت. جیرمان-S. Germain)، (کاترین میدچی) ده‌روازه‌یه‌کی بچوکی له نازادی نایینی بۆ کردنه‌وه (۳۶۰)، تا دوا‌جار له سه‌رده‌می (هینری نافاری) که یه‌کیک له سه‌رکرده‌ هیگۆنۆته‌کان بوو له دوا‌ی مردنی (هینری سییه‌م) (۱۵۸۹-۱۶۱۰ز) هاته سه‌ر ته‌خت، نهم پاشایه نه‌گهرچی وه‌ک هیگۆنۆتیتیک نه‌مایه‌وه، به‌لام سالی (۱۵۹۸ز) و به پیتی (فهرمانی نانتس-Edict of Nantes) به فهرمی دانی به هیگۆنۆته‌کاندا نا و نازادییه‌کی سیاسی و نایینی فراوانتری پیدان (۳۶۱).

لینکۆشتن، لیره‌وه نیدی هینری ههریه‌ک له هیگۆنۆت و کاتۆلیکه‌کان بۆ سه‌ر یه‌کدی ده‌ستیه‌یکرد تا دوا‌جار جهنگی ناو‌خۆیی لیکه‌وته‌وه. عبدالحمید البطریق و عبدالعزیز نوار، المصدر السابق، ص ۱۳۵-۱۳۶.

(358) J.A. Marriott, Op. Cit., P.118.

(۳۵۹) نهم رووداوه ۲۵ی ناب، له پاریس روویدا له رۆژی شاهه‌نگی ژنگواسته‌نه‌وه‌ی (هینری نافاری) که سه‌رکرده‌یه‌کی هیگۆنۆته‌کان بوو، له‌وه‌دا ژماره‌یه‌کی زۆر له هیگۆنۆته‌کان له پاریس کۆبووبونه‌وه، پاشا و کاتۆلیکه‌کان هه‌ولتی تیرۆزکردنی سه‌رکرده‌یه‌کی هیگۆنۆتیه‌یان دا، به‌لام هه‌ولنه‌که‌یان سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو و ناشکراش بوو، بۆیه له به‌ره‌بیانی نه‌وه‌دا ده‌ستیانکرد به‌ کوشتنی ژماره‌یه‌کی زۆر له هیگۆنۆته‌کان له پاریس و دواتر ناوچه‌کانی تیره‌ش (Thomas M. Lindsay, Vol.2, PP.198-200).

(360) Ferguson and Bruun, Op. Cit., P.417; Schevill, Op. Cit., PP.203-204.

(۳۶۱) ارنست بلوخ، المصدر السابق، ص ۳۲؛ Ferguson and Bruun, Op. Cit., P.419.

باسی چوارهم:

**جياوازی نیوان پروٽيسٽانٽيه کان و دهر کهوتنی
بزووتنه وه ريفورمخوازيه رادیکاله کان.**

تەۋرەي يەكەم: ھاۋايىي و ناكۆكى پېشەنگانى بزووتنەۋى پروتېستانتى
پروتېستانتىيەكان ھەرچەندە لە زۆرىيە ھىلە گىشتى و سەرەككەكاندا كۆك و ھاۋىيەش
بوون، ۋەك دژايەتيكردى دەسلەتتى پاپا و پىداگرى لەسەر بە تاكە سەرچاۋە زانىنى كىتېسى
پىرۆز بۆ ھەلپىنجانى ياسا و رىساكانى ژيان لە جىھانى مەسىحى و پشت بەستى بە ھاۋەرى
باش لە برى كارى باش بۆ دەستەبەركردنى لىبوردى يەزدان، ھەروەھا رەتكردنەۋى رەبەنى
پياۋانى ناينى و دىرەكان و پسولەي لىبوردى و پەرسىنى ئايكۆن و سائەكان و (سانت.
مەريەم) و رۆلى پىكەستانەي پياۋانى ناينى لە پەيرەي ناينىدا و ... ھتە (۲۳۲)، كەچى لە
وردەكارىيە تيۆلۇجى و زۆرىك لە كىشە كۆمەلەيتى و سياسىيەكاندا بە پىتى كات و شوپىن و
ناست و جۆرى رۆشنىرى ھەريەك لە پىشەنگەكان ناكۆكى و جياۋازى دەرەكەوت.

(لوتەر) که له رووی میژووویهوه کاره کانی دهسپێکی نهم بزووتنه و بیه بوون و له ناوچهی نهلمانیای پهرته وازه و تامه زروۆی دهسه لاتێکی ناوه ندیهوه ده رکموت و میره کانی کرد به پشت و پهنا، بۆ خوێشی راهبێک بوو که هزری هیومانیسته کان زۆر به کهمی کاریگه رییان له سه ر

(٣٦٢) رولان موسنييه، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص ٨٥؛ كابان عبدالكريم احمد، الإصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالإصلاح الفكري في الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة صلاح الدين-اربيل، ٢٠٠٢، ص ٨٦-٨٨، Palmer, Op. Cit., P.174; Hayes, Modern Europe..., PP.88-89.

هزر و بۆچوونی دانا بوو، بۆیه پتر کۆنه پارێزی به بۆچوونه کانییهوه دیاربوو به بهراورد له گهڵ ههریهك له (زۆینگلی) و (کالفن) كه له رۆژگاریكدا دهركهوتن ناوچهی پروتێستانتی له نارادابوون⁽³⁶³⁾ و ههریهك له مانه به توندی له ژێر کاریگهری هزری هیومانایسته کاندای بوون، تایبەت (کالفن) كه دواى پتر له بیست سال لهوانى پێشخۆى چالاکییهکانى دهستپێکرد، كه پێشهاته فیکری و سیاسیی و کۆمه‌لایه‌تییه‌كان جیاوازیوون، بۆیه جیاوازی به کاره‌کانییه‌وه دیاره له‌چاو کاره‌کانی (لوتەر) و پتر بۆچوونه‌کانی له‌گه‌ڵ به‌رژوه‌ندى شارنشینەکاندا یه‌کیانده‌گرته‌وه.

کێشه‌ی گۆرانی نان و مه‌ی له مه‌راسیمی (شامی خواى)دا بۆ خوێن و گوشتى مه‌سیح یه‌کێکه له کێشه‌ تێلۆجیه‌یه‌کانى نێوان ئەم پێشەنگانه كه (لوتەر) لهم باره‌یه‌وه زۆر له کاتۆلیکییه‌کان جیاواز نه‌بوو، ئەو پێیابوو كه مه‌سیح لهم مه‌راسیمه‌دا به نه‌یئى ناماده ده‌ییت و له‌گه‌ڵ ئەم نان و مه‌یه‌دا ده‌چیتته‌ جه‌سته‌ی مرۆفه‌کانه‌وه و گیانی خۆى و به‌خششه‌ ناسمانیه‌کانیان به‌سه‌ردا ده‌پڕژێت، به‌لام ههریهك له (زۆینگلی) و (کالفن) ناماده‌یى مه‌سیح و مو‌ع‌ج‌یزه‌یى ئەم مه‌راسیمه‌ ر‌ه‌تده‌ک‌ه‌نه‌وه و پێیانوايه‌ نان و مه‌ی هه‌ر نان و مه‌ی ده‌مێنێته‌وه، به‌لام ئەم مه‌راسیمه‌ ته‌نها به‌ یاده‌وه‌رییه‌کى پیرۆزى سه‌رده‌مى مه‌سیح ده‌زانن⁽³⁶⁴⁾.

جیاوازییه‌کى تری نێوان ئەم پێشەنگانه سه‌باره‌ت به‌ پێکهاته و سنوورى ده‌سه‌لاتى کلێسا بوو، لهم ر‌وه‌وه (لوتەر) گۆرانیکی نه‌وتۆى له سیسته‌مى ئیپسکۆپسى کلێسا نه‌کرد، به‌لام کلێسای ملکه‌چی ده‌سه‌لاتى دونیایى (میره‌کان یان پاشاکان) کرد، که‌چى (کالفن) سیسته‌مى ئیپسکۆپسى هه‌له‌وه‌شاندوه و به‌ر‌پ‌وه‌بردنى کلێسای خسته‌ ده‌ست نه‌خ‌و‌وم‌ه‌نێکی هه‌له‌ب‌ێر‌د‌راوه‌وه، به‌لام جه‌ختى له‌سه‌ر بالاده‌ستى باوه‌ردارانی مه‌سیحى به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتى دونیاییه‌وه ده‌کرده‌وه⁽³⁶⁵⁾، ئەمانه و جگه‌ له‌ چەندین جیاوازی تر له‌ ورده‌کارییه‌کاندا که لێره‌دا بواری باسکردنیان ناییت و به‌شێکیان له‌ باسه‌کانى به‌شى سییه‌مدا روونده‌بنه‌وه.

(363) Hase and Maltby, Op. Cit., P.263.

(364) رولان موسنییه، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص ۹۹.

Edward Raymond Turner, Op. Cit., P.194.

(365) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P.195.

ته و ره‌ی دووهم: ره‌وته ریفرمخوارییه رادیکاله‌کان

هه‌لایه‌ته کۆی شه و گۆرانکارییه‌یه‌ی باسکران و ته‌وژمی شه و بزووتنه‌وه کۆمه‌لایه‌تییه به‌رفراوانه له ناخی کۆمه‌لگایه‌کی فره‌چین و توێژه‌وه سه‌ریاننه‌لدا، که لیوان لیو بوو له به‌رژه‌وه‌ندییه جیاواز و ناکوکه‌کان و چه‌ندین نه‌ته‌وه و ناوچه‌ی جیا جیا له پیکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتوری و سیاسی له‌خۆده‌گرت، بۆیه کاتی‌ک گوتاره نایینییه‌کان بوونه له نه‌ستوگری شه‌م ته‌رکه میژوویییه و دوا‌ی فه‌راهه‌مبوونی شه‌م نازادییه له خویندنه‌وه و رافه‌کردنی کتیبی پی‌و‌ژ ده‌یان تیگه‌یشتن و لی‌کدانه‌وه‌ی جیا‌واز له سو‌نگه‌ی شه‌م به‌رژه‌وه‌ندییه کۆمه‌لایه‌تیانه‌وه ده‌رکه‌وتن، شه‌مه‌ش وای‌کرد، که چه‌ند ره‌وتی‌کی زۆر ریشه‌یی‌تر و رادیکال‌تر له بۆ‌چوونه ریفرمخوارییه‌کاندا ده‌رکه‌وت، که میژوونوسان به‌ بزووتنه‌وه ریفرمخوارییه رادیکاله‌کان نازه‌دیان ده‌که‌ن.

شه‌م ره‌وته رادیکالیانه هه‌ر له سه‌ره‌تای سا‌له‌کانی بزووتنه‌وه‌که‌ی (لوتهر) وه‌ ده‌رکه‌وتن، نه‌ویش له سه‌ر ده‌ستی یه‌ک‌یک له لایه‌نگه‌ره‌کانی خودی (لوتهر) به‌ناوی (تۆماس مونتنزیر- Thomas Muntzer) (1468-1525) وه‌ که پیاوی نایینی بوو له ناوچه‌ی سه‌کسونیا، تایبته‌ دوا‌ی شه‌وی سا‌لی (۱۵۲۱ز) له‌گه‌ل گروپی‌کدا چوونه شاری قیته‌نبرگ و کۆمه‌لیک بیرۆکه‌ی ریفرمخوارییه‌ی زۆر ریشه‌ییان بۆ (لوتهر) پێشنیار‌کرد و (لوتهر) یه‌ش پێشان رازینه‌بوو، به‌مه‌ش کێشه‌ی فیکری له نیوان (لوتهر) و (مونتنزیر)دا که‌وته‌وه و دوا‌جار (مونتنزیر) له قیته‌نبرگ وه‌ده‌رنا^(۳۶۱)، لی‌ره‌وه نیدی ده‌ستی به‌ بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی بیرو‌پرا‌کانی له سه‌رانسه‌ری نه‌لمانیا کرد و بزووتنه‌وه‌ی (نه‌ناباپتیست - Anabaptist) ی را‌گه‌یاندا. نه‌ناباپتیست که‌مانای (نوێ‌کردنه‌وه‌ی را‌گیر‌کردن) ده‌به‌خشیت له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرت‌سوه، که شه‌م ره‌وته پێشان‌وا‌یه را‌گیر‌کردنی مرۆ‌ف له مندالیدا مه‌سیحی بوونی نا‌گه‌ینیت، به‌لکو ده‌بی‌ت شه‌م را‌گیر‌کردنه له ته‌مه‌نی بالقبووندا بک‌ریت، بۆیه شه‌مانه لایه‌نگرانی خۆیان را‌گیر ده‌کرده‌وه^(۳۶۲).

شه‌م بزووتنه‌وه‌یه جگه له بۆ‌چوونه تیۆلۆجیه رادیکالیه‌کانی، تی‌پروانی‌کی رادیکالیان بۆ کێشه سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان هه‌بوو و بانگه‌شه‌ی دامه‌زراندنی کۆمه‌لیکی یه‌کسانیان ده‌کرد و رۆ‌لی کلێسا و هه‌ر سه‌روود و په‌ی‌په‌و‌یتی نایینی تریان به‌ پێ‌ویست نه‌ده‌زانی، به‌و پێ‌یه‌ی که شه‌م

(366) Hayes, Modern Europe..., P. 162; Katherine Leach, Op. Cit., P. 48.

(۳۶۲) شین نیریک لیدمان، میژووی بیروباوه‌ری سیاسی، وه‌رگێرانی له فارسییه‌وه عه‌لاء نوری و دلیر میرزا، سلیمانی، ۲۰۰۴، ل ۱۸۲-۱۸۳؛ سه‌د رستم، المصد‌ر السابق، ص ۱۶۷.

په یوه نډیه راسته وخو له نیوان مروژ و یه زداندا ده بیت، هر لم سونگه یه شهوه ته وای ده سلات و یاسا و ریسا کومه لایه تیبه کانیا رته ده کرده، بویه دواجا به شداریه کی بهرچاویان له جهنگی جووتیاری گهره ی سالی (۱۵۲۵ز) ی نلما نیادا کرد که توماس موتنز وک سهر کرده یه کی دیاری نهم جهنگه ده رکوت و هر لم جهنگه شدا به دیل گرا و له سیداره درا^(۳۶۸).

نهم هه لویسته رادیکالیه تونده و رته کرده ی ته وای پیکهاته ی کومه لایه تی و سیاسی، پیچه وانه ی بهر ژوه نډی هر یه که له کاتولیک و پروتستان تیبه کان بوو، بویه هه ردوولا سهره ختانه که ونه قه لاچوکردن و راوه دوونانیا، به لام نهم زهر و زهنگه نه یوانی بهر له تهنه سندنیا بگریت^(۳۶۹)، نهوه بوو هر لهو سهرویه ندها بوو (جون لیډنی - John of Leiden) (1510-1536ز) که زانایه کی تیولوچی میانړه بوو و بانگه شه ی فره ژنی ده کرد، له گه ل لایه نگره کانیدا بوونه نه ناباپه تیست و بو ماوه ی سالتیک حوکمرانی شاری (مانستر - Münster) ی کرد، به لام سالی (۱۵۳۶ز) دوی نهوه ی نیسکوپسی کاتولیک کی گپړد رایه وه بو شو شاره (جون لیډنی) له سیداره درا، هاوکات نهم بزووتنه و یه ریخوشکهری ده رکوتنی چهنډین رهوتی تری لم چه شنه بوو^(۳۷۰).

یه کیکی تری نهم رهوتانه که پیده چیټ بالیک بو بیت له نه ناباپه تیسته کان جیا بو بیت هوه (مینونیت - Mennonites) بوو که له لایه ن (مینو سیمونیس - Menno Simonis) ی (۱۴۹۲-۱۵۵۹ز) هو لهنډیه وه ده رکوت، (سیمونیس) پیاوکی نایینی کاتولیک بو، به لام له سالی (۱۵۳۶ز) دا لاریبوو و له سالی (۱۵۳۹ز) شدا له دوو نوی کتبی (Fundament Book) هوه بیروپاکانی بهرجه سته کرد، که بانگه شه ی نویکرده وه راگیر کردن و ساکاری نایین و جیا کرده وه کلنسا له ده ولت، ههروه ها رته کرده وه توندوتیژی و سوتند خواردنی ده کرد، که دواتر بیروپاکانی له روژ هه لاتی نه وروپا و نه مریکا لایه نگرانی زوری بوو^(۳۷۱).

(۳۶۸) رولان موسنیه، القرن السادس عشر والسابع عشر، ص ۸۶؛ سفین نیریک لیرمان، سرچاوه ی پیشوو، ۱۸۳۷؛ H. G. Koenigsberger and George L. Mosse, Op. Cit., PP125-126.

(۳۶۹) سعد رستم، المصدر السابق، ص ۱۶۷.

(370) Hayes, Modern Europe..., P. 162.

(۳۷۱) ماکس فیبر، الاخلاق البروتستانتیة و روح الراسمالیة، ترجمة محمد علی مقلد، مراجعة جورج ابی صالح، لبنان، د.ت.، ص ۹۵؛ "The New Encyclopedia Britannica", Vol.15, P.552.

نهرمینیان (Arminianism) (رهوتیکی تر بوو لهم بزوتنهوه رادیکیالیانه که لهسر دهستی زانای تیولوجی کالښی (جاکوب هیرماسین نهرمینوس- Jacob Hermansen Arrminuis) ی هۆلمندی (۱۵۶۰-۱۶۵۹ز) دهرکهوت، دواى نهوى کهوته کیشیهکی تیولوجیهیه لهگهڵ کالښیهکاندا دهربارهی بهکارهیتانی توندوتیژی بو ناچارکردنی مرؤف له ههلبژاردنی باوهپ و کردارهکانی رۆژانهدا، (جاکوب) له بیروپراکانیدا پیداکړی لهسر سهربهستی مرؤف دهکرد لههلبژاردنی باوهپ و رهفتارهکانی به پتی شو نیرادهیهی خودا پتیداو، واته خودا چاره‌نوسی مرؤفی دیاریکړدوه، بویه پتویست به بهکارهیتانی توندوتیژی ناکات له‌دژی شو مرؤفانهی کرداری خراب نه‌غامده‌دهن، دواتریش بیروپراکانی به‌ناوچه‌کانی هۆله‌ندا و ئینگلستان و چند ناوچه‌یه‌کی تردا ته‌شه‌نیکړد^(۳۷۲).

به‌لام له هه‌موان ریشه‌یتر (یه‌کیتیخوازان- Unitritritarian) یان (سوزینیان- Socinian) ه‌کان بوون که هه‌ولتی پیکهیتانی نایینزایه‌کی ته‌واو عه‌قلانی و خالی له دیارده نه‌فسانه‌یی و موعجیزه‌یه‌کانیان د‌دها و بانگه‌شهی ره‌تکرده‌وهی خوایه‌تی مه‌سیح و بیروکه‌ی (سیکوچکه‌ی- Trinity-ثالوث) یان ده‌کرد، که بوخوی هه‌لگه‌پانه‌وه بوو له بیروپرای مه‌سیحیه‌ت^(۳۷۳)، بویه دامه‌زرتنه‌ری نهم بزوتنه‌وه‌یه که پزیشکیکی ئیسپانی بوو به‌ناوی (مایکل سیرفیتس- 1511-1553) (Miguile Servetus) سالی (۱۵۵۳ز) له جنیف، به‌بریاری خودی (کالښ) له ناگړدا سوتیترا^(۳۷۴). نهم ره‌وته دواتر له‌سر دهستی هه‌ریه‌که له (لیلو- Laelio) و (فاستو سوزینی- Faustos Socinus) برازایه‌وه په‌ره‌ییترا و بویه دواتر نهم ره‌وته به سوزینیان ناسران که به‌ره‌چه‌لک ئیتالی بوون و دواتر روویانکرده ناوچه‌کانی سویسرا و به‌تاییه‌تی فاستو سوزینی دواى مردنی (لیلو سوزین) ی مامی له سالی (۱۵۶۲ز) دا ئیتالیای به‌جیه‌تشت و له‌ناوچه‌کانی سویسرا دهستی به چالاکیه‌کانی کرد و دواتریش سالی

(۳۷۲) سعد روستم، المصدر السابق، ص ۱۷۴- ۱۷۵، W.Gary Cramplon and Richard E. Bacon, Toward a Christian World, Texas, 2000, PP.60-61.

www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf

(373) Hase and Maltby, Op. Cit., P.262; Hayes, Modern Europe..., P.163 .

(374) " The Cambridge Modern History " , Vol.2, P.411.

(۱۵۷۹ز) روویکرده پۆلەندا و بیروپراکانی دەنگدانه‌وه‌یه‌کی باشی بوو، دواتریش له زۆریه‌ی ناوچه‌کانی رۆژه‌لاتی ئه‌وروپا لایه‌نگرانی ئهم ره‌وته ده‌رکه‌وتن^(۳۷۵).

یه‌کێکی تر له‌م ره‌وته رادیکالیانه له ئینگلستاندا ده‌رکه‌وت له‌سه‌ر ده‌ستی (رۆبێرت برۆن - 1550-1633) (Robert Browne) به‌ناوی (کۆنگریگاشتالیست - Congregationalist) وه، لایه‌نگرانی ئهم گرووپه سه‌رجه‌م ده‌سه‌لاته‌کانی ده‌وله‌ت و ئیسیکۆپس و پاپایان به‌سه‌ر کلیساوه ره‌تکرده‌وه و داوای سه‌ربه‌خۆیی کلیسیایان ده‌کرد، به‌تێپروانیی ئه‌وان کلیسا پێویسته له‌باوه‌رداره مه‌سیحیه‌کان پێکبێت و قه‌شه و پیاوه ئایینییه گه‌وره‌کانیش له‌پێی هه‌لبێاردنه‌وه دیاریبکێتن، هه‌رحه‌نده له‌دوادایه‌یه‌کانی ته‌مه‌نیدا (رۆبێرت برۆن) تارا‌ده‌یه‌ک خۆگۆنجان‌دن له‌بیروپراکانیدا ده‌رکه‌وت، به‌لام له‌ئینگلستان رێخۆشکه‌ری بۆ ده‌رکه‌وتنی ره‌وته رادیکالیه‌کان کرد^(۳۷۶).

هه‌ر له‌ئینگلستان و له‌نیۆ باوه‌رداره پڕۆتێستانتیه‌یه‌که‌نه‌وه گرووپیکی تر له‌م رادیکالانه ده‌رکه‌وت به‌ناوی (پیۆریتان - Puritan) «که‌نه‌وه، واته (پاکتاوخوازه‌کان)، تایبه‌ت دوا‌ی ئه‌وه‌ی که‌زۆریک له پڕۆتێستانتیه‌یه‌کان له‌سه‌رده‌می (شاژنه ماری) دا په‌ناهه‌نده‌ی ناوچه‌کانی سوێسرا بوون و له‌وێ پتر شاره‌زاییان ده‌رباره‌ی بیروپرای پڕۆتێستانتیه‌یه‌کان په‌یدا‌کرد، بۆیه دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌یان له‌سه‌رده‌می (شاژنه ئه‌لیزابێس) و دوا‌ی راگه‌یان‌دنی باوه‌ری ئینگلیکانی به‌م ریفۆرمه‌ نارازیبوون و داوای گۆرانکاری ریشه‌یی‌تریان ده‌کرد و خوازیاری پاکتاوکردنه‌وه‌ی کلیسا بوون له پاشماوه کاتۆلیکیه‌یه‌کان بۆیه به پاکتاوخوازه‌کان ناسران^(۳۷۷)، ئهم پيۆریتانانه هه‌ولیان‌ده‌دا کلیسایه‌کی ئه‌نجومنه‌نی دامه‌زریت و ده‌سه‌لاتی ئیسیکۆپسه‌کان که‌مبکێتته‌وه و دوا‌جار که‌وتنه کیشه‌یه‌کی سیاسی درێژخایه‌نه‌وه له‌گه‌ڵ ده‌سه‌لاتداریه‌تی ئینگلستان^(۳۷۸).

(374) Thomas M. Lindsay, OP. Cit., Vol. 2, PP. 470-472; Hayes, Modern Europe..., P.164.

• Hayes, Modern Europe..., PP.162-163 ۲۰۵-۲۰۶ ۴

(376) سارا فلۆره‌ز، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ۱۳۳ ۴ Alison Wall, Power and protest in England

(1525-1640), Arnold, London-New York, 2000, PP.68-69; H. C. Koenigsberger and

George L. Mosse, Op.Cit., P.296.

(377) Anthony Toyne, Op. Cit., P.125; G. K. A. Bell, Op. Cit., P.22.

بەشىكى سىيەم

رىفۇرمى ئايىنى و ئەنجامەكانى
لەسەر ژيانى گشتى كۆمەلگاي ئەوروپى

دیاره له باسه کانی پيشوودا نهوه مان بۆ روون بووه وه که بزوتنه وهی ریفۆرمی ئایینی بۆ خۆی به شیک بوو لهو گه شه سەندنه ی که به سەر ژيانی مرۆڤدا هاتبوو و له رۆژگارێکدا ده رکهوت که په یوه ندىیه نابووری و کۆمه لایه تی و فەرهنه گیهی نوێیه کان تادهات پتر جیگیر ده بوون و به رهو کایه جیا جیا کانی ژیان په لیان ده هاوێشت و تامه زۆی وهرچه رخانیکى گه وه ده بوون له تیگه یشتن و جیهانیینی مرۆڤ و چه مکى نه خلاق و به ها کۆمه لایه تییه کان تا له گه ل رهوشى نوێی ژياندا بگوجین، به مهش نهم بزوتنه وهیه له روویه که وه ههولێ مرۆڤى نهو رۆژگاره ی نهو ناوچه یه بووه بۆ ریکخستن و داڕشتنه وه ی نهو چه مک و به ها و نه خلاقه کۆمه لایه تییه نوێیانه ی که لهو کاته دا نهو روپا پینان گه یشتبوو، یان له ههنگاونان بوو بۆ پتگه یشتیان و نه مه ههولێ راسته قینه ی مرۆڤ بوو بۆ ناوزه دکردنیکى دروستی چه مکه کان⁽³⁷⁹⁾.

بۆیه نه بامه کانی نهم بزوتنه وهیه زۆر له وه ئالۆزتره که له لیکدانه وه ی چه ند ده ق و روودا وێکدا ده رکه ویت، به لکو نه مه تاوتوێکردن و لیکدانه وه ی سه رله به ری نهو مملانی و پتکدا هه لپژانه ی نهو به رژه وه ندىیه جیا جیا و پتکهاته تیکنالۆسکا وه ی رهوشى ئالۆزى کۆتایی سه ده نیوه نجیهییه کانه هه ر له پتکهاته ی چینه تییه وه بگه ر، تا ته وا ی پتکهاته کۆمه لایه تییه کان، تا ده گاته شتوا ز و فۆرمی ده سه لاتدارییه تی سیاسیی، چونکه نهم پتکهاته نه په یوه ندىیه کی نهو تو پتکه وه یان ده به ستیتته وه، که نه گه ر هه ر گۆرانیك له رووکه شدا روویدات دوا جار زنجیره یه ک گۆرانه کاری وردی لیده که ویتته وه که سه ره بام به ریژه ی جیاواز به شی هه ره گه وه ی کایه کانی ژیان ده گریتته وه.

که واته خودی نهم بزوتنه وهیه به شیکه له گه شه سەندنه ی کۆمه لایه تی و گۆرانی پێ به پێیه له فۆرمیکه وه بۆ فۆرمیکى ئالۆزتر که دوا جار ده بیته مایه ی گۆرانه کارییه کی به ههنگاو و به چه ند قوناغیکى پتکه وه گرێدرا ودا تیپه ده بیته⁽³⁸⁰⁾، هه ر نه مه شه نهم بزوتنه وهیه له به رگی بزوتنه وهیه کی کۆمه لایه تی - سیاسى فره ره هه ند و نه بامدا ده رده خات، که به تیپه رپوونی

(379) F.Guizot, Op. Cit., P. 220.

(380) دلال ملخص استیة، التغير الاجتماعي والثقافي، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤، ص ٣٥.

کات لیکه و ته کانی راسته و خۆ و ناراسته و خۆ بهشی هه ره گه ره ی قوژنه کانی کۆمه لگا ده گریته وه و بناغه ی توخه کانی ژیا نی نو ی داده ریژی ت.

نهمه نه گه رچی سروشتی بزووتنه وه که و سه رده مه میژوویه که ی سه رتا مۆزکیکی تر به لیکه و ته کانی نهم بزووتنه وه یه ده به خشن و لیکه و ته کانی له به رگیکی کاولکارانه و کۆنه پار یزی دا ده رده خه ن به و پییه ی که وه که له به شه کانی پیشو دا با سمان کرد وه نهم بزووتنه وه یه به و تیروانینه وه ها ته مه یدان که ته وای قه یرانه کان له چا و گهنده لی کلێسا و شیرازه تی که چو نی ژیا نی ئایینی بزانی و ته وای چاره سه ره کانیشیان له ده قه ئایینییه کۆنه کانه وه سه رچا وه بگرن، که بۆ سه رده میکی میژووی جیاواز دار یژرا بو ون و بهشی هه ره زۆریان له گه ل ره وشه نو ییه که دا ناکۆک ده بو ون و دوا جار زۆریک له هه لویستی ریفۆرمیسته کان ده رباره ی بهشی زۆری دیار ده نو ییه کان بار ته قای کلێسای کاتۆلیکی توندره و کۆنه پار یز ده بو ون.

به لām له راستیدا نهم بزووتنه وه یه بو به و بزووتنه وه یه که بۆ یه که عجار به کرد وه توانی پێکهاته ی کۆمه لایه تی و سیاسیی سه ده نیوه غییه کان بداته به ر ره خنه و په ی تاپه ی تا به دیله کانی بخته پرو و له رۆژگار ی کدا که ره وتی روودا وه میژوویه کانی وه که ریتسانس و دۆزینه وه جو گرافیه کان و ... هتد، رۆژ له دوا ی رۆژ عه قلیان کارا تر ده کرد له خۆ سه پان دن و ته نگه له چن ی به ئایین، نه مهش هه ر زو و جۆریکی تر له را فه کاری و شۆقه کردنی ده قه پیروژه کانی به سه ردا سه پان دن و به مه به ست و بۆ مه به ست زۆریک له کاره کانیانی خسته خزمه ت په یوه ندییه نو ییه کانه وه، وێرای نه وه ی که جه ره ری کیشه که له و سه رده مه دا هه ولی په راویژ خستنی با وه ره عه قیده یه کان بو له به ری وه بر دن ی ژیا نی کۆمه لایه تی و سیاسیی و فیکری کۆمه لگا که نهم بزووتنه وه یه جگه له وه ی به پارچه پارچه کردنی کلێسا خزمه تیکی گه وره ی به م کیشه یه کرد، هاوکات روودا وه کانی تاده هات نه کاریی نهم با وه رانه ی له م بواره دا روون تر ده کرده وه و سه ره عجام به تی په رپو نی کات هه لومه رچی پێکه یشتنی زۆریک له و چه مک و به هایانه ی ده ره خساند که ده میک بو له ناخی کۆمه لگا دا چه که ره یان کرد بو، بۆیه بهشی زۆری نه عجامه گرنگه کانی نهم بزووتنه وه یه دوا ی پتر له سه ده یه که له ده سپیکی بزووتنه وه که و له گه ل ره وتی روودا وه کاند ا روونده بیته وه که هه ر نه مهش واده کات نه توان ری ت له دوو تو یی ته نها بیرو پای ریفۆرمیسته کاند ا په ی به ته وای نه عجام و لیکه و ته کانی نهم بزووتنه وه یه بریت، بۆیه هه ولده ده ی ن له رپتی تاو تو ی کردنی ته وای روودا وه کانی نهم بزووتنه وه یه لیکه و ته و نه عجامه کانی ده ستنیشان بکه ی ن.

باسى يەكەم:

ئەنجامە ئابوورىيەكان

رووداۋەكانى ئەم بزووتنەۋەيە ھەر زوو كۆمەللىك ئەنجامى راستەوخۆيان بەسەر ژيانى ئابوورىدا لىكەۋتەۋە، بەۋەي كە لە ۋلاتە پروتېستانتىيەكاندا تەۋاۋى سەرۋەت و سامانى كلىسا لەلايەن مېرەكان و پاشاكانەۋە زەۋتكران و دواتریش چ لە رىي دابەشكردەۋە بوۋىت يان كپىن يان كرى، كەۋتەنە دەست مولكدار و بورجۋازىيەكان و لە پرۆژەي بەقازاغدا بەكارھاتن، ئەمە جگە لەۋەي بە برىنى ئەو باج و داھاتانەي كە لەو ۋلاتانەۋە دەچوون بۆ كلىسا داھاتىكى زۆر بۆ خەلكى ئەم ئاۋچانە گەرانەۋە، وىراي ئەۋەي لەم ۋلاتانەدا ژيانى ئابوورى و بازارگانى لە كۆت و كۆنترۆلى كلىساي كاتولىكى رزگاربان بوو^(۳۸۱)، بەمەش ۋەرچەرخانىكى بەرچاۋ بەسەر ژيانى ئابوورى ئەم ئاۋچانەدا ھات، بۆيە ميژوونۋوسى بەناۋبانگ (ول ديۋرانت) پىتۋايە ئەم بزووتنەۋەيە لە روۋيەكەۋە دابەشكردەۋەيەكى نوۋى سەرۋەت و سامان بوۋە^(۳۸۲)، سەرەپاي ئەمانە دياردەي كۆچ و راگۋاستن و ئاۋارەبوون لەئەنجامى رووداۋەكانى ئەم بزووتنەۋەيە، رۆللىكى گەۋرەيان گىترا لە كۆبونەۋەي پىشەگەر و بازارگانەكان لە ئاۋچە پروتېستانتىيەكاندا، تاييەت ئاۋچەكانى ئەسكەندەناڧيا و سويسرا، چونكە بەشى زۆرى ئەو پروتېستانتىيانەي لە ۋلات ئاۋارە دەبوون لە چىنى ئاۋەرەاست بوون، بەتاييەتى ئەۋانەي فەرەنسا، ئەمە جگە لەۋەي

(۳۸۱) عمود خيري عيسى، محاضرات في تاريخ اوربا الاقتصادي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ۱۹۵۸، ص ۲۹؛ أمين مصطفى عبدالله العفيفي وحمد عزت عبدالكريم، تاريخ اوربا الاقتصادي، الطبعة الثانية، مطبعة العربية - مكتبة الانجلو امريكية، ۱۹۵۴، ص ۳۵.

Louis Gottschalk and Donald Lach, Op. Cit., P.191.

(۳۸۲) ول واريل ديورانت، دروس التاريخ، ترجمة وتقديم علي شلش، دار سعاد الصباح، الكويت، ۱۹۹۳، ص ۱۱۵.

که ولاته پروتستانتييه کان ميانپه وتر بوون بهرانه بر نهو يهوديانه ي که له ناوچه کاتوليکيه کاندا راده گويزران، تاييهت نهوانه ي له سالي (۱۴۹۲ز) بهدواوه ولاخی نيسپانيا وه دريستان و به شيکیان روويانکرده ناوچه کانی تري نهو روپا، دواتریش دواي ده رکه وتنی ولاته پروتستانتييه کان روويانکرده نهو ناوچانه، که به شی هره زوریان بازرگان و پیشه گر بوون، دواچار نه دياردانه گه شه سندنیکي نابووری بهرچاویان خسته وه^(۳۸۳)، تاييهت له بواری که له که بوونی سهرمايه دا (تراکم رأس المال) و سهره نجام نه مانه ي باسکران، بوونه ته کانیکی باش له پرۆسه ي بهرجه سته بوونی په يوه ندييه نابوورييه سهرمايه داريه کان له ناوچانه دا.

به لام خزمه تی راسته قينه ي نه مزووتنه وه به شتوازی بهرهمه ميه تانی سهرمايه داری لهو روله دا خۆيدنه ویني که نه مزووتنه وه به له تیکشکاندنې نه خلاق و چه مکه باوه کاندا گيږای، نهوانه ي چنه د سده يک بوو کلیسای کاتوليکی به پشتیوانی سیسته می ده ره به گايه تی بو کار و دابینکردنی بژوی دایر شتوون که تهوار پیچه وانه ي په يوه ندييه نوينه کان ده که وتنه وه، به وه ي که سهرله بهری پرۆسه ي بهرهمه ميه تانیان له دابینکردنی پیداویستیه سهره کيه کانی ژياندا بهرته سک کردبووه وه و هه ول و ته قه لاکانی مروثیان ته نها بو زامنکردنی ره زامه ندی خوا و ژيانی نهو دنیا، سنووردار کردبوو، به چاوی سووکه وه ديانپروانييه بازرگانی و سوخواردنیان (الربا) به گوناھيکی گه وره ده زانی، هه ژاریان به خواپه رستی و بنگه ردی له قه له مده دا و کوژکردنه وه ي سهروه و سامانیش به گوناھه^(۳۸۴).

به لام گه شه سندنې بهرده وامي بازرگانی و پیشه گه ری ده ميک بوو له گه ل نه مزووتنه سپانه دا که وتبووه ململانی و روژ له دواي روژ کلیسا و پیاوه کانی بو پاشه کشه کردن له هه لوستانه و پاساودانه وه ي پیشه کانی تر ناچارده کرد، بژیه (تۆماس نه کیۆنس) له سده ي سیژده وه هه ولې داوه پاساو بو قازاغی بازرگانی کردن و کاری هاویه ش بیتیته وه و پییوابوه مه سیحیه ت که ده وله مهندي ناویت له بهر نه وه نییه، که سهروه و سامان بو خۆی گوناھيیت و ده بیّت خۆی لی لاده ين، به لکو چونکه هه لپه ي مروث بو کوژکردنه وه ي سامان له خواپه رستی دووریده خاته وه، نه گه رنا نه سامان بو خۆی گوناھه و نه هه ژاریش خواپه رستییه، به لکو مه به ست ناکامه که به^(۳۸۵).

(383) Herbert Heaton, Op. Cit., PP. 218-219.

(384) Henri Pirenne, Op. Cit., PP. 13-14.

(۳۸۵) جیهة سلطان العیسی و آخرون، المصدر السابق، ص ۱۰۷.

بۆيە ئەو پەيوەندىيە نوڭيانە تادەھات وەك شۆرشىكى مېژوۋىيى ھېندە بەتېن و تەوژم دەبوون، كە ئە ئەخلاق و ئە پىرۋىزىيە كۆمەلەيەتتىيەكان ئەياندەتوانى بەريان پىنگىرن، بەمەش بەر لەسەدەي شازدە ئەو رۇخە لاي بەشىكى كۆمەل چەكەرەيكرديوو كە قورىانى بەشىك لە رەشتە ترادىسيۋنەكان و بەھا كۆمەلەيەتتىيەكان بەدەن بە ئامانغى بەدەستەيئاننى سەرمایە، ئىدى تادەھات دەستبەردارىبۈنى ھەرچى زۆرتەرە لەبنەما و پەرنسىپ و بەھا كۆمەلەيەتى و ئاينىيەكانى دەسپاند، كە دواجار بۆ پىاۋانى ئاينىيى و بېريارنى سەدە نېۋەنجىيەكان قورس دەكەوت، سەرەنجام سەرچەم ھەولەكانيان بۆ رىكخستى ئىيانى ئابۈورى نوڭ شىكىستى دەخوارد و لەچەشنى بەرەست بۆ گەشەسەندەنەكان دەرەكەوتىن^(۳۸۶)، ئىدى كۆمەلەيەت ئەخلاق و پەرنسىپ پەرياندەسەند، كە دەبوو خزمەت بەشىۋازى نوڭى ئىيانى ئابۈورى بىكات، دەرەكەوتى ئەم بزووتتەۋەيەش لەو سەروپەندەدا لە روۋيەكەۋە بۆ خۆي ھەولەيەك بوو لەم بوارەدا، بۆيە دواجار بە مەبەست و بى مەبەست رووداۋەكانى كەوتتە داپشتەۋەي زۆرىك لە ئەخلاق و پەرنسىپ ئاينىيەكان لە خزمەت پەيۋەندىيە نوڭىيەكان و لەگەل بەرەۋىتەشچۈنە ئابۈورىيەكاندا و دەرەكەوتى تېرۋانىيە نوڭىيەكانى مەۋزۇ بەرانبەر ئىيان ئىدى وەك بىرۋەك دەخزىنە نېۋە پەرنسىپ و بېرۋاپ رىفۆرمىستەنەۋە^(۳۸۷) يان زۆرىك لە رووداۋەكانى ئەم بزووتتەۋەيە وەك ھېزىكى ئازادى يەخش و دەستۋالاکەر دەكەوتتە خزمەت چالاكىيە ئابۈورىيە نوڭىيەكانەۋە بېتەۋەي ئەم ئاكامە لە لايەن رىفۆرمىستەكانەۋە خوازراۋىتت، ئىدى ئەم چالاكىيە نوڭيانە لەگەل دەقە ئاينىيە كۆنەكاندا كە تاكە سەرچاۋەي رىفۆرمىستەكان بوو، ھەرۋەھا لەتەك بەھا و پەرنسىپە باۋەكاندا كە رىفۆرمىستەكان تا ئەۋكاتىش لە ژىر كاريگەرياندا بوون، ئاكوڭ دەكەوتت، بۆيە زۆرچار ھەلۋىستى ئاكوڭيان بەرانبەر بەشىكى ئەم چالاكىيانە دەبوو، كە بەپىي كات و شوئىنى خۆي ئەم ھەلۋىستانە لاي (لوتەر) زۆر زەقتەر دەرەكەوتت^(۳۸۸)، ئىدى لەپال ئەۋەشدا كە (لوتەر) لەرپى پىداگىرى و جەختكردەنەۋەي لەسەر گرنگى و پىرۋى راپەراندنى ئەمرەكانى رۇۋانە و

(۳۸۶) خوسىيە كازانوف، الادىان العامة في العالم الحديث، ترجمة قسم اللغات الحية والترجمة في جامعة البلمند، مراجعة الادب بولس وەبە، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ۲۰۰۵، ص ۳۸.

R.H. Tawney, Religion and the Rise of Capitalism, Penguin Books, London, 1966, P. 94.

(387) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 71; R. H. Tawney, Op. Cit., P. 94.

(388) Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 71; R7. H. Tawney, Op. Cit., P. 94.

داینبکردنی بۆتوی به ئاره‌قهی نیتوچهوان و به پیرۆز زانینی هەندیک پێشه و به‌شهرعی زانینی باززگانییه‌کی بێ فرت و فیل^(۳۸۸)، ههروه‌ها تێکشکاندنی ده‌سه‌لاتی کلێسای کاتۆلیکی به‌سه‌ر ژیانی ئابوورییه‌وه‌ بووه‌ ره‌چه‌شکین و ریخۆشکه‌ری بۆ نه‌وانی دوا‌ی خۆی کرد له‌ تێکشکاندنی به‌ها و په‌رنسیپه‌کانی سه‌ده‌ نێوه‌نجیه‌کان، هاوکات هێرشێکی توندی ده‌کرده‌ سه‌ر زۆرێک له‌ دیاره‌ و چالاکییه‌ نوێیانه‌ وه‌ک قۆرغکردنی بازار و یاریکردن به‌ نرخ و کێش و قۆستنه‌وه‌ی چه‌نگ و ئاشووب بۆ قازانجی باززگانی و سوخواردن و بانکه‌کان وه‌ک توخمێکی گه‌نده‌لی و لاریببون له‌ره‌وشت به‌رزای له‌قه‌له‌میده‌دان و وه‌ک دیاره‌یه‌کی ده‌ستی کلێسای کاتۆلیکی مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵدا ده‌کردن^(۳۸۹). به‌لام له‌گه‌ڵ نه‌وه‌شدا که‌ کاره‌کانی ئهم بزووتنه‌وه‌یه‌ به‌ته‌واوی سنووره‌کانی ئایینی نه‌به‌زاندبوو، که‌چی دوا‌جار هه‌روه‌ک زانای کۆمه‌ڵناسی گه‌وره‌ی ئه‌لمانی (ماکس فیبه‌ر) ده‌لێت: ئه‌خلاق و په‌رنسیپه‌کانی ئهم بزووتنه‌وه‌یه‌، به‌تایبه‌تی کالفینییه‌کان و پیۆریتانه‌کان، خزمه‌تیکی گه‌وره‌یان به‌ رو‌خی سه‌رمایه‌داری کرد^(۳۹۱).

(کالفن) به‌و پێیه‌ی له‌ته‌مه‌ندا له‌ (لوتهر) به‌چو‌کت‌تر بوو و ژیانی پتر له‌ شاره‌ گه‌وره‌کاندا به‌سه‌ربردبوو، کاره‌کانی له‌کاتی‌کدا ده‌ستیانبێتکرد، که‌ په‌یوه‌ندیه‌ ئابوورییه‌ نوێیه‌کان پتر خۆیان سه‌پاندبوو و لایه‌نگه‌رکانیشی زۆتر له‌ چینی ناوه‌راست بوون، نه‌مه‌ش خۆگوبانگه‌ندنیکی پتری به‌سه‌ر کاره‌کانی (کالفن)دا سه‌پاند، بۆیه‌ بیر و بۆچونه‌کانی (کالفن) که‌ دواتر بوون به‌ ماکی بیروپرای پیۆریتانه‌کان به‌ کرده‌وه‌ که‌وتنه‌ خزمه‌ت بیر و کرداری شیتوا‌زی نوێی ژیا‌نی ئابووری و سه‌ره‌نجام بوون به‌ یه‌که‌م ره‌وتیک له‌ ئایینی مه‌سیحیدا. که‌ پێکه‌وه‌گریدانیک له‌ نیتوان شیتوا‌زی نوێی ژیا‌نی ئابووری و فیکری مه‌سیحیدا به‌کات^(۳۹۲).

ریفۆرمیسته‌کان بۆ خزمه‌تکردنی ژیا‌نی نوێی ئابووری هه‌ر زوو که‌وتنه‌ شو‌وه‌کردن و زیندو‌وکردنه‌وه‌ی ئه‌و ده‌قانه‌ی که‌ بایه‌خ به‌کارکردن ده‌ده‌ن و کۆمه‌ک به‌ پیرۆز زانی‌نی کار ده‌که‌ن تا لی‌ره‌وه‌ پتر پاسا‌وی شه‌رعییه‌ت پێدانی پێشه‌ و چالاکییه‌ ئابوورییه‌ نوێیه‌کان پشت

(389) R. H. Tawney, Op. Cit., PP. 101, 103-104.

(۳۹۰) عبدالفتاح العزیزی. "د. محمد رامت"، تحريم الربا في الاسلام والديانتين اليهودية والمسيحية، دار الفرقان للنشر والتوزيع، عمان، ۲۰۰۴، ص ۴۰-۴۲؛ علاء الدين خروقة، الربا والفائدة في الشرائع الاسلامية واليهودية والمسيحية وعند الفلاسفة والاقتصاديين، مطبعة السجل، بغداد، ۱۹۶۲، ص ۴۶-۴۸.

(۳۹۱) ماکس فیبر، المصدر السابق، ص ۱۳۴-۱۳۵.

(392) J. Leslic Dunstan, Protestantism, New York, 1962, PP. 163-164.

ئەستور بىكەن و لەم سۆنگەيەشەو خىرا ئەو وتەيەي (سانت. پۆل) زىندوودەكەنەو كە دەئيت: "ئەو مەروفي كار رەتەكاتەو دەييت خواردنيش نەخوات" (٣٩٣) و ليكەدانەويەكي نوئ بۆ ئەو بىرۆكەيە دەكەن كە بە (Sabbath) ناسراو و دەئيت خوا لەشەش رۆژى كاركردى بەردەوامدا ئەم گەردوونەي دروستكرود و لە رۆژى حەوتەمدا پشوو داو، بۆيە دەييت مەروفيش هەمان ريتچكە بگريتەبەر (٣٩٤)، ئەمانە و چەندينى تر دەخەنە خزمەت بە پىرۆز زانينى كار و پيداگري لەسەر ئەو دەكەن، كە خوا مەروفەكانى بۆ ئەنجامدانى كارەكان تەرخانكرودو و مەروفيش بە ئەنجامدانىكى بە مەروشانەي ئەم كارە پىنگە و پىرۆزى خوا بەرزتر رادەگريت و ئەمەش بۆ خۆي گوترايەلى و فەرمانبەردارىكردى فەرمانەكانى خوايە، بەلام تەمەليكردى و جيبەجى نەكردى ئەم كارە سەرپىچيكردى فەرمانەكانى خوايە (٣٩٥)، دواتريش ئەمە دەييتە مۆركيتك و لە بەرهەمى بەشى هەرە زۆرى پيۆريتانەكاندا رەنگەداتەو، (ريچارد باكستەر) يەكيكە لەوانەي كە (ماكس فيبەر) بە نمونە دەييتەتەو، تاييەت لە كتيبي رينمايەكانى مەسيحي (Christian Directory) راشكاوانە ئەو دووپاتەكاتەو، كە ئەركى هەموو مەسيحيەكە بەدرىزايى رۆژ كاريكات، ئەو كارەي كە لاي خواو هاتوو، جەختيشى لەسەر ئەو كردۆتەو، كە بەرز و پىرۆز راگرتنى خوا بە بيكارى و رابواردن ناييت، بەلكو بە كۆشش و هەولدان دەييت (٣٩٦)، ئىدى كاركردى دەخەنە خانەي خواپەرستى و فەرمانبەرداريەو و هەزاريش بەپىچەوانەو، هەر لىرەشەو بازراگاني و چالاكيە نوئيەكان وەك خزمەتيكى كۆمەلايەتى و بەشيك لە خواپەرستى لە قەلەمدەدەن (٣٩٧) و راشكاوانە رايدەگەيتن، كە پيويستە مەروفي مەسيحي بە هەموو جۆريك تواناي فيكرى و جەستەي و سەرود و سامانەكەي لە هەر

(٣٩٣) بىروانە: ماكس فير، المصدر السابق، ص ١٣٦. الرسالة الثانية الى اهل تسالونيكي، ١٠/٣.
(394) W. Gary Crampton and Richard E. Bacon, Toward A Christian Worldview, Dallas, 2000, PP. 50-51. www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf.

(٣٩٥) رولان موسنيية، القرنان السادس عشر والسابع عشر، ص ١٠٨-١٠٩
Jones Westfall Thompson, Op. Cit., P. 501.

(٣٩٦) ماكس فير، المصدر السابق، ص ١٣٤-١٣٥.
(397) Arthar P. Watts, Op. Cit., P. 72; R. H. Tawney, Op. Cit., P. 114.

بوارىكددا بىت بخته گهر، تهنانت دهوله مهنده كانيش بىكار دانه نيشن له پىتاو خزمهتى گشتيدا (۳۹۸).

وئراي نهوهي بهلاي نه مانهوه سهروهت و سامانى زور نيراده و به خششى خوايه و ههزاريش كه زورجار نه نجامى تهمه لى و كارنه كرده سزا و غهزه بى خوايه، جگه لهوهي ريفورمىستان جه ختيكى زورىان له سهه ساده و ساكارى ژيان و دهستگيرى بى كردن و به فيرونه دانى سهروهت و سامان له رابواردن و زنده پويى نه كردن له خواردن و جل و بهرگ ده كرده وه، نه گهر دواجار بيه مایه ي كه له كه بوونى سامان (۳۹۹)، به مەش خزمهت بىكى گه وهه ي به پرۆسه ي كه له كه بوون و كوژنه وهي سهروهت و سامان كرد.

له لايه كى تريشه وه سوخواردن كه تاده هات پتر وهك پىداويستيه كى گه وهه ي به وهه پيشچوونى ژيانى نوئى نابوورى خوئ ده سه پاند، هه رچه نده به توندى له كه لتور و فيكرى پياوانى نايىنى پيش (كالفن) دا قه دهغه كرابوو، بۆ يه كه مجار لاي (كالفن) به زور شيوه رى پى دراو كرا، كه دواجاريش رۆل بىكى گه وهه ي له گه شه سهندنى شيوازي نابوورى سه رمايه داريدا گيتر.

(كالفن) نهو سووده ي خاوهن قهرز به رانبهر نهو پارويه وهريده گريت، كه له كردارى بىكى بازركانيدا به كارد بىت، به شه رعى ده زانى و وهك هاوبه شى (شه ريكى) له قه له ميدها (۴۰۰) و پى پوايه نهو سووده ي وهريده گريت وهك نهويه، كه خاوهن پاره بهو پارويه خانوو يان كي لگه بكرىت و به كرى سى دات و له م رووه وه ده لىت: "بۆ ده بىت رى به خاوهن برك پاره نه درىت كه بركى ديارى كراو سوود به ده سى بىت، له كاتى كدا رى دراوه خاوهن كي لگه يه كى وشك و برك نه م كي لگه يه به كرى دات... (۴۰۱)"، به لام له هه مانكاتدا نهو جوړه سوو قه دهغه ده كات، كه

(۳۹۸) جون هارمان راندل، المصدر السابق، ص ۲۴۶. له نينگليزيه كه دا

John Herman Ranall, Op. Cit., P.160

(399) Arthur P. Watts, Op. Cit., P.72; J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P. 164; Herbert Heton, Op. Cit., P. 220.

(۴۰۰) عبدالفتاح العزى، المصدر السابق، ص ۴۷-۴۸.

(۴۰۱) مقتبس في: فيليسيان شالاي، تاريخ الملكية، ص ۶۹.

دواچار چهوسانهوێ ههژارانی لێدهکهوتنهوه و قهرز وهرگر بهناچاری له پێناو دابینکردنی پێداویستییه سههرهکییهکانی ژیان وهریدهگریت^(٤٠٢).

بهمجۆره ئهم بزوتنهوهیه لهڕێی تێکشکاندنی چهممکی کار و زۆرێک له بهها و پره‌نسییه نه‌خلاقێ و نایینییه‌کانی سه‌ده نۆه‌نجیه‌کان و به‌رگ پۆشکردنی زۆرێک له به‌هاو چالاکییه ئابوورییه نۆیه‌کان به به‌رگیکی نایینی و دارشته‌وه‌ی چه‌ممکی کار و کۆشش وەک به‌شێک له خواپهرستی، خزمه‌تیکی گه‌وره‌ی به پرۆسه‌ی گه‌شه‌سەندن و به‌رجه‌سته‌بوونی شیوازی به‌ره‌مه‌یه‌تانی سه‌رمایه‌داری کرد، بۆیه دواتریش هه‌نگاوه‌کانی شیوازی نوێی ژیا‌نی ئابووری له ولاته‌ پرۆتێستانتیه‌کاندا خێراتر بوون، ئیدی له‌هه‌ر ولاتیکی فره‌ نایینزادا ئهم پرۆتێستانتانه به‌رده‌وام به‌شی هه‌ره‌ زۆری پیاوانی کار و سه‌رمایه‌دار و خاوه‌ن ده‌زگا پێشه‌سازییه‌کان و رۆشن‌بیرانیان پێکده‌هێنا^(٤٠٣)، دواچار ئهم نایینزایانه، تایبه‌ت پی‌ۆریتانه‌کان زه‌مینه‌سازییه‌کی گه‌وره‌ی به‌عه‌قلانی بوونی ئابوورییان کرد، ئهمه‌ ئه‌گه‌ر که‌مینه‌بووین، یان زۆرینه، که‌ ئهمه‌ لای کاتۆلیکه‌کان تێبینی نا‌کریت، با‌شترین غوونه‌ش هه‌یگۆنۆته‌کانن، که‌ گرنگ‌ترین فاکته‌ری گه‌شه‌سەندنی پێشه‌سازی سه‌رمایه‌داری بوون له‌ فه‌ره‌نسا^(٤٠٤).

(٤٠٢) عمود خیری عیسی، المصدر السابق، ص ٣٠؛ که‌مال پۆلادی، می‌ژووی ه‌زری سیاسی له‌ رۆژناوا، وهرگێڕانی نازاد وه‌له‌ده‌بگی و سی‌روان زه‌ندی، به‌رگی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، هه‌ولێر، ٢٠٠٥، ل ١٨.

(٤٠٣) ماکس فییر، المصدر السابق، ص ١٦.

(٤٠٤) المصدر نفسه، ص ١٨-٢٠.

باسى دووم:

ئەنجامە كۈمەلەيە تىيەكان

تەۋەرى يەكەم : ئايىنىيەكان

يەكەك لە ئەنجامە راستەوخۇكانى ئەم بزووتنەۋەيە ئەم گۇرپانكارىيە بوو، كە بەسەر يىككەتە و شىتۋازى ژيانى ئايىنى ئەم ناۋجەيەدا ھات، بەۋەى ھەر زو ئەم بزووتنەۋەيە بوو ماىەى پارچەپارچەبوۋنى ئەم يەك فۇرمى و گشتىگىرىيە ئايىنىيەى كە چەند سەدەيەك بوو كلىساي كاتۆلىكى بەرپۆەى دەبرد و لەپال ئەمدا چەند ئايىنزا و گروپى ئايىنى تر دەرکەوتن، كە جگە لە كاتۆلىك و پرۆتىستانتەكان تەنانت خودى پرۆتىستانتەكان بوون بە لوتەرى و كالفىنى و ئىنگلىكانى و چەندىن رەوت و گروپى رادىكالىش سەريانەلدا.

ويپاي ئەۋەى ئەم بزووتنەۋەيە بەو پىيەى بەشەك بوو لە گەشەسەندنى ژيانى مرۆڧ و لە ناخىشدا پەيۋندىيەكى بەتىن لە نىۋان باۋەر و گۇرپانى ژيان و كاروبارى مرۆڧدا ھەيە، بۆيە ئەم بزووتنەۋەيە ۋەرچەرخانىكى گەۋرەى بەسەر خودى باۋەر و تىروانىنى مرۆڧدا ھىئا بەرانبەر بە ئايىن⁽⁴⁰⁵⁾.

ئەم بزووتنەۋەيە ۋەك زۆرىك لە مېژوونووس و بىرياران ناماۋەى پىدەكەن لە جەۋھەردا ھەۋلى نازادکردنى رۆخى مرۆڧ بوو لە ژيانى ئايىنىدا و رىفۆرمىستەكان ئىنجىليان كەرد بە بناغەى ژيانى ئايىنى و ھەموو تاكەكانيان لە خويىندەۋە و راقەکردنى نازادكەرد، بەمەش بوارى دەرکەوتنى لىكدانەۋە تىۋلۇجىيە دژ بەيەك و لىكجىياكانيان خۇشكەرد و ئىدى تەۋاۋى

(405) J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P.35.

پیکهاته‌ی کلّیسا و پروژیه‌کانی ژانیان کرده جیی دانوستاندن و هه‌لوه‌سته‌کردن^(٤٠٦) که زۆر جار تا کۆله‌گه سه‌ره‌کیه‌کانی نایینی مه‌سیحی سه‌ریان ده‌کیشا وه‌ک نه‌وه‌ی لای نه‌ناباپتیس‌ته‌کان به‌دیده‌کرت.

نهمه جگه له‌وه‌ی که له‌رێی تیکشکاندن رۆلی پیکه‌ستانه‌ی کلّیسا و پیاوانی نایینییه‌وه له‌ په‌رپه‌وه نایینییه‌کاندا نهم بزووتنه‌وه‌یه توانی تاکه‌گرایی ئاوێته‌ی ژیا‌نی نایینی بکات، که دواتر بووه توخمیکی سه‌ره‌کی ژیا‌نی نوێی کۆمه‌لگا و کاردانه‌وه‌ی به‌سه‌ر ته‌واوی کایه‌کانی ژیا‌ن و رووداوه‌کاندا هه‌بوو^(٤٠٧).

له‌لایه‌کی تریشه‌وه نهم بزووتنه‌وه‌یه گۆڕانیکی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر شیوازی په‌رستن و سه‌رووده نایینییه‌کاندا هیتا و پروتیس‌تانتیه‌کان زۆرێک له‌ نه‌رسته‌کانی کلّیسای کاتۆلیکیان ره‌ت‌کرده‌وه و رێگایان به‌ به‌کارهێنانی زمانی میللی له‌ په‌رپه‌وه نایینییه‌کاندا دا و شیوازیکی ساده‌یان له‌ په‌رستن و کلّیسیایه‌کی دامالراو له‌ نایکۆن و تابلۆ و په‌یکمه‌ر داهیتنا^(٤٠٨)، جگه له‌وه‌ی هه‌ر نهم بزووتنه‌وه‌یه کلّیسای کاتۆلیکی ناچارکرد به‌شیوازی به‌رپه‌رینه‌چوونی کاروباره نایینییه‌کانیدا به‌جیته‌وه و چاکسازییه‌ک لهم رووه‌وه نه‌نجامبدا، که به‌ دژه ریفۆرم (الاصلاح المضاد او المعاکس) ناسراوه.

ته‌وه‌یه‌ی دووهم : دژه ریفۆرم

سه‌ره‌کوتنی پروتیس‌تانتیه‌کان له‌ لایه‌ک و گۆڕانکارییه‌ فیکری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌لایه‌کی تر کلّیسای کاتۆلیکیان ته‌واو ناچاری به‌ خۆداچوونه‌وه و نوژه‌نکردنه‌وه‌ی شیوازی به‌رگریکردن کرد و لهم پیناوه‌شدا ده‌ستیدا به‌ پرۆسه‌یه‌کی چڕ له‌ خۆرێک‌خستنه‌وه و چاکسازیکردن که (کۆمه‌له‌ی جۆزیتی - Society of Jesus) توخمیکی سه‌ره‌کی نهم پرۆسه‌یه‌ بوو و رۆلێکی گه‌وره‌ی گێرا له‌ سه‌ره‌کوتنیدا، نهم کۆمه‌له‌یه‌ له‌ سالێ (١٥٣٠ز) وه‌ به‌ پێشه‌ری (نه‌گناتیۆس

(406) J. Leslic Dunstan, Op. Cit., P.35; Georg Wilhelm Friedrich Hegel, The Philosophy of History, Translatat by J. Sibree, INC, New York, 1956, P. 418.

(407) Hayes and Cole, Op. Cit., P.37; Alasdair Macintyre, A Short History of Ethic. A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century, 3rd Impression, Routledge and Kegan Paul, London, 1971, PP. 121-124.

(٤٠٨) لهم رووه‌وه بپاوه‌ی دووهم و باسی چواره‌می به‌شی دووهمی نهم لیکۆلینه‌وه‌یه.

لویولا - Ignatius Loyola^(۴۰۹) ی به ره‌گه‌ز نیسپانییه‌وه دهستی به چالاکییه‌کانی کرد و له سالی (۱۵۴۰ز)یشدا مۆلّه‌تی فەرمی له لایەن پاپا (پۆلی سییم)‌وه پیترا^(۴۱۰)، ناماڤی سەرەکی کارەکانی ئەم کۆمەڵەیه‌ گێڕانەوه‌ی شکۆمەندی و کەلتوری کلیسای کاتۆلیکی بوو و رۆڵێکی گەورە‌ی له‌ پاراستنی باوه‌ری کاتۆلیکی و گێڕانەوه‌ی هەندیک ناوچه‌ بۆ سەر ئەم ئابینزایه‌ هەبوو، جگه‌ له‌وه‌ی که ئەم کۆمەڵەیه‌ هەر له‌ سەرەتاوه‌ بایه‌خێکی گەورە‌ی به‌ بوا‌ری رۆشنیری و فیکری دا و لەم بواره‌شدا چەندین فێرگه‌ و زانکۆی بە‌ناوبانگیان دامەزراند و هینده‌ی نەبرد فێرگه‌ و په‌یمانگا‌کانیان به‌شیکی زۆری ناوچه‌کانی گرتە‌وه‌، به‌تایبه‌تی نیسپانیا و ئیتالیا و چەندین بریار و فەیلە‌سووفی بە‌ناوبانگیان پتگه‌یاندا^(۴۱۱).

له‌پاڵ ئەم کۆمەڵەیه‌دا ئەو زنجیره‌ نه‌نجومه‌نه‌ گشتگیره‌ی که کلیسای کاتۆلیکی له‌ نێوان سالانی (۱۵۴۵ بۆ ۱۵۶۳ز) دا له‌شاری ترينت (Trent) ی ئیتالیا به‌ستی، به‌شیکی تری ئەو پرۆسه‌یه‌ بوو، که تییدا کلیسای کاتۆلیکی جه‌ختی له‌سەر به‌شیکی زۆری په‌یره‌وه‌کانی کرده‌وه‌ و بریاری نه‌ه‌یشتنی زۆریک له‌ گەنده‌لییه‌ دارایی و ئیداریه‌کانی دا و هه‌ولێ به‌رزکردنه‌وه‌ی ناستی رۆشنیری ئەندامه‌کانی خۆی دا، جگه‌ له‌وه‌ی که چەندین ری و شوێنی بۆ به‌رگریکردن و خۆپارستن گرتە‌به‌ر^(۴۱۲).

به‌مجۆره‌ بزوتنه‌وه‌ی ریفۆرم وەرچه‌رخانێکی گەورە‌ی به‌سەر ژیا‌نی ئابینی و باوه‌ردا هینا و په‌رتە‌وازه‌یی ئابینی و فره‌ ئابینزایی و سته‌مکاری ئابینی له‌گه‌ڵ خۆیدا هینا.

(۴۰۹) ئەگناتیوس لویولا له‌ سالی (۱۴۹۱ز) له‌ ناوچه‌ی گیپۆزیکۆ (Guipuzcoa) له‌دایکبووه‌ و تا سالی (۱۵۵۶ز) ژیاوه‌، ئەم کابرایه‌ تا سالی (۱۵۴۱ز) له‌ سویای ئیچراتۆردا سەرباز بووه‌، به‌لام دوا‌ی نه‌وه‌ی ماوه‌یه‌ک به‌ ه‌زی برینداریه‌وه‌ له‌ نه‌خۆشخانه‌ ده‌که‌و‌یت و له‌و ماوه‌یه‌شدا بایه‌خێکی گەورە‌ی به‌ خۆپندنه‌وه‌ی سه‌رچاوه‌کانی کەلتوری مه‌سیحی دا و کاریگه‌رییه‌کی گەورە‌یان لێکرد، بریاری دا ته‌واوی ژیا‌نی خۆی ب‌ج‌اته‌ خزمەت کلیسای کاتۆلیکیه‌وه‌. ب‌روانه‌:

V.H.H. Green, Op. Cit., P. 179; H. G. Koenigsberger and George L. Moss, Op. Cit., P. 159.

(410) E. E. Kellett, Op. Cit., P. 325.

(411) Thomas M. Lindsay, Op. Cit., Vol. 2, PP. 606 - 611; V. H. H. Green, Op. Cit., PP.183-193.

(412) George Clark, Op. Cit., P. 53; Schevill, Op. Cit., P. 136.

تهوهری سییم: سته‌مکاری ئایینی

هه‌رچه‌نده بهر لهم بزوتنه‌وه‌یه‌ش وهك پێشتریش باسی لێوه‌كراوه سته‌مکاری به‌شێكى گرنكى له كه‌لتوو‌رى كلیسای كاتۆلیكى پێكده‌هێنا، به‌لام هه‌ر له‌گه‌ڵ ده‌سپێكى نهم بزوتنه‌وه‌یه و ده‌ركه‌وتنى فره ئایینزاییدا نهم دیارده‌یه پتر له‌سه‌ده و نیویك بووه وه‌نگێژكهرى به‌شى هه‌ره زۆرى رووداوه سیاسى و كۆمه‌لایه‌تییه‌كان له‌و ناوچانه‌دا و هه‌ر زوو هه‌ریه‌ك له كلیسا و ده‌سه‌لاتى دونیایى به توندترین شێوه كه‌وتنه وێژه‌ى پرۆتێستانتییه‌كان هه‌ر له نێسپانیاوه تا هۆله‌ندا و هه‌نگاریا و فه‌رنسا و له هه‌ر یه‌ك لهم ولاته‌نه‌دا دمارگیرى ئایینی چه‌ندین جه‌نگى ناوخۆیی و قه‌سابخانه‌ى گه‌وره‌ى لێكه‌وته‌وه^(٤١٣)، نهمه‌جگه له‌وه‌ى كه پرۆتێستانتیه‌كان لهم رووه‌وه هه‌یچان له كاتۆلیکییه‌كان كه‌متر نه‌بوو.

ریفۆرمیسته‌كان نه‌گه‌رچى سه‌ره‌تا بانگه‌شه‌ى ئازادى باوه‌ر و راده‌برێنیان ده‌کرد و (لوتهر) به ئاشكرا دژ به كرده‌ارى سوتاندن و خه‌فه‌كردنى بیروپا بوو، به‌لام نهمانه هه‌موى تا نه‌و شوینه بریانكرد، كه بوون به خاوه‌ن ده‌سه‌لات، ئیدى لێبوردن و یه‌كدی قه‌بوولكردن له‌زه‌ینى هه‌یج یه‌كێكاندا نه‌ما و نه‌مانیش تا سوتان له‌گه‌ڵ نه‌و كه‌سانه‌دا ده‌چوون، كه باوه‌رێكى دژ و ناكۆکیان له‌گه‌ڵ تیگه‌یهشتنى نه‌واندا بۆ ئینجیل ببوایه^(٤١٤)، سزای له‌سێداره‌دان له سه‌رجه‌م ناوچه پرۆتێستانتییه‌كان دژ به‌م كه‌سانه پیاوه‌ده‌كرا، (لوتهر) زۆر به‌راشكاوى به ده‌سكردى شه‌یتان له قه‌له‌میده‌دان و بانگه‌شه‌ى له‌ناوبردنى ده‌كردن و له كوشتنى نه‌ناباپتیسته‌كاندا بارته‌قay كاتۆلیكه‌كان توندپه‌ر بوو^(٤١٥)، نهمه له كاتێكدا سوتاندنى (سیرفیتس) به بریارى (كالفن) دیارترین گه‌واهیده‌رى هه‌لویستى (كالفن)ه لهم بواره‌دا، بۆیه ریفۆرمیستان لهم بواره‌دا نه‌وه‌ى کردیان ته‌نها گۆڕینی ده‌سه‌لاتى كلیسا بوو به ده‌سه‌لاتى ئینجیل^(٤١٦)، به‌عجۆره هه‌ریه‌ك له كاتۆلیك و پرۆتێستانتییه‌كان درێغیان نه‌كرد و زۆر بى به‌زه‌ییانه كه‌وتنه وێژه‌ى یه‌كدی و كوشتن و برین و نه‌شكه‌هه‌دانى لایه‌نه‌ ده‌كه‌انیان بێته‌وه‌ى ده‌ست له ژن و پیر و مندال بپوێرن و

(٤١٢) لهم رووه‌وه پروانه باسی سییم له به‌شى دووه‌مى نهم لێكۆلینه‌وه‌یه .

(٤١٣) ج. بیورى، حریه‌ الفکر، ترجمه‌ محمد عبدالعزیز اسحق، لجنة القاهرة للتألیف والنشر، القاهرة، د. ت.، ص. ٥٦.

(٤١٤) توفیق الطویل، قصة الاضطهاد ...، ص. ١٠٨-١١٢ ج. بیورى، المصدر السابق، ص. ٥٦.

(٤١٥) ج. بیورى، المصدر السابق، ص. ٥٦.

به هه‌موو جۆرتك كه‌وتنه راگواست و زه‌وتكردى مال و مولكى يه‌كدى^(٤١٧)، نزيكه‌ى سه‌ده و نيويتك شهم ره‌وشه به‌رده‌وام بوو تا دواجار له‌گه‌ل ره‌وتى رووداوه‌كاندا لي‌بورده‌يى پەيتا‌پەيتا خۆى داسه‌پاند.

تہودہی چوارہم : لیٹورڈہی ٹائینی

لیتوردی نایینی لراستیدا یه کیڅک بو لو شغامانہی که دوی پتر له یه که سده له دهسپتکی
 ثم بزوتنهویه دهرکوت و بریاری بهناوبانگ (ج. بیوری) پیئوایه که بی ویستی ریغز میستان
 ثم بزوتنهویه کۆمهکی بهم بهاره کردوو و بزوتنهوه که بز خزی پشتگیری له نازادی نایینی
 نه کردوو، به لکو شهوی ثم بزوتنهویه له بهاره دا کردوویهتی تهنا ئافرانندی دۆزیکسی سیاسی و
 کۆمهلائیتهی شهوتو بووه، که دهبو نازادی و لیتوردی نایینی فهاهم بکات^(٤١٨).

راستیییه‌کی به درکه‌وتنی ده‌مارگیری و ستم‌کاری نایینی لی‌بورده‌یی بوخۆی بووه
 پرسینک له کۆمه‌لگا و هیتی هیتی رووداو‌ه‌کان ده‌یانکرد به ویستیکی کۆمه‌لایه‌تی،
 درکه‌وتنی چهند نایینزایه‌کی نا‌کۆک که له ململانیتی به‌رده‌وامدا بوون و نهم ململانیتی‌ش
 تاده‌هات لاوازتری ده‌کردن له‌لایه‌ک، له‌لایه‌کی تریش نهم بزوتنه‌وه‌یه راسته‌وخۆ نایینی
 وابه‌سته‌ی به‌رژه‌وه‌ندیه‌ سیاسیه‌کان کرد له‌ژێر سایه‌ی چهند پاشا و میرێکی دونیاییدا که له
 پێناو پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانیاندا ناماده‌ی ده‌ستبه‌رداربوونی ده‌مارگیری نایینی بوون،
 هه‌روه‌ها نا‌کامه‌ خراپ و کاول‌کاریه‌کانی نهم ده‌مارگیری و نا‌کۆکیه‌ نایینیه و بوونی به
 ته‌گه‌ری به‌رده‌م گه‌شه‌سەندنه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، هه‌موو نه‌مانه دوا‌جار که‌وتنه‌ خزمه‌ت
 ده‌رکه‌وتنی یه‌کدی قه‌بوول‌کردن و لی‌بورده‌یی نایینی^(١٩)، بۆیه له هه‌رته‌ی ململانیت‌کاندا نهم
 دیارده‌یه چه‌کهره‌یکرد، نه‌وه‌بوو هه‌ر له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی شازده‌وه نه‌گه‌رجی به‌و جۆره‌ش
 نه‌بوو ئیمپراتۆر (چارلسی پیتجهم) به پێنی ناشتینامه‌ی ئۆگسبرگی سالی (١٥٥٥ز) دانی به
 لوتهریه‌کاندا نا و هه‌ر له‌کۆتایی نه‌و سه‌ده‌یه‌شدا له فەرهنسا به پێنی فهرمانی ناتنسی سالی

(416) Hayes and Cole, *Op. Cit.*, P. 36.

(٤١٧) ج. بيوري، المصدر السابق، ص ٥٦.

(٤١٨) توفيق الطويل، قصة الاضطهاد...، ص ١١٨ ج. بيوري، المصدر السابق، ص ٨٥؛ برتراند رسل، حكمة الغرب. عرض تاريخي للفلسفة الغربية في اطارها الاجتماعي والسياسي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٣، ص: ٤.

(۱۵۹۸ز) هیگنۆتته کان رادهیه کی زۆریان له لیبوردهیی نایینی دهسته بهرکرد^(۴۲۰)، ئه مه وێپای ئه وهی که ههر لهو سهروه بندهشدا چهند گرووپێکی رادیکالی بانگه شهی لیبوردهیی و ئازادی نایینیان ده کرد، تاییهت ئهرمینیانی هۆلندها و سوزینییهکانی پۆلندها، تهنا نهت سوزینییهکان به پێچهوانه ی تهواوی نایینزاکانی تر هه موو جۆره سته مکارییه کان رهتده کردوه^(۴۲۱).

به لām له سه رهتای سه ده ی هه قده وه ئه م دیارده یه تاده هات پتر ده بوو به پتو یستیه کی کۆمه لایه تی و ده سته بهرکردنی پتر خۆمه تی به ره وتی به ره وپێشچوونی کۆمه لگا ده کرد و خوازیارانی له به شی هه ره زۆری ناوچه کاندای که وتنه هه وتی چه سپاندنی، له ئینگلستان به هه موو جۆرێک هه وتیان بۆی ده دا، به تاییه تی پتو یزیتانه کان جگه له وه ی ههر لهو سهروه بنده دا چهند پێشه نگێکی به ناوبانگی ئه م بواره وهک (هارنگتن - Harrington) و (ملتون - Milton) و (تایلور - Taylor) ده رکه وتن و هارنگتن راشکاوانه سه رجه م ئازادییه سیاسی و رۆحیه یه ی به ئازادی نایینه وه ده به ستایه وه^(۴۲۲) و تاده هات ئه م داخوازیانه به گو پتر و به ده سه که و تر ده بوون تا دوا جار دوا ی پتر له دوو سه ده له هه لکشان و داکشان ئه م دیارده یه جێی خۆی له کۆمه لگای ئه وروپادا کردوه.

تهوه ره ی پێنجه م : ئازادی بیرو و زانست

ئازادی به مانای رزگار بوون له کۆت و بهنده کانی سه ده نیوه نجیه یه کان و ده ره به گیاهه تی ههر لهو کاته وه هه نگا وه کانی په یوه ندیه سه رمایه داریه یه ی مۆرکپۆرکرد که ئه و په ند له نیو خه لکدا بڵاویوه وه، که ده یگوت: "کهش و هه وای شار ئازادی ده به خشیته"^(۴۲۳)، ئه و بیرو که یه تاده هات به ره و فیکر و عه قل په لی ده هاو یشت تا ریخۆشکه ری بۆ هه نگا وه کانی ئه م سیسته مه نابووری و کۆمه لایه تییه بکات، که دوا جار به مه به ست و بێ مه به ست ده سته بهرکردنی ئه م ئازادییه بۆ فیکر و عه قل بوون به یه کێک له ئه رکه کانی ئه م بزوتنه وه یه و ئیدی وهک پێشتر

(۴۱۹) رولان موسیینه، القرن السادس عشر والسابع عشر، ص ۱۰۹.

(۴۲۰) بروه: ج بیوری، المصدر السابق، ص ۶۸-۶۹.

(۴۲۱) توفیق الطویل، قصة الاضطهاد...، ص ۱۲۳.

(۴۲۲) ئه م په ند ههر له سه رهتای سه ده ی سێزده و بوژانه وه ی شاره کانه وه له نیو گه لانی رۆژناوا و ناوه راستی ئه وروپادا بڵاویوه وه. بروه. Munro and Sontag, Op. Cit., P. 345.

باسمانکرد نازادی ژيانی نايینی و رافه کردنی ئینجیل به پیتی عهقل بون به کرۆکی نهم بزووتنهوهیه، بۆیه (لوتەر) دهسپینکی کارهکانی به به پیتوه کردنی عهقل دهسپینده کات و دهلیت: "ئهوهی له گهڵ عهقلدا یهك نه گرتتوه به گومان له گهڵ خوا دا پتر یهك ناگرتتوه"^(٤٢٤)، تا نه ورادهیه عهقل به گرنه دهرخینیت که به هۆکاری ههموو شتیکی بزانیته^(٤٢٥)، ههروهها (کالفن) یش بهو نه ندازهیه پینگی عهقل بهرز دهرخینیت که عهقلی مرۆڤ به وینهیهکی راسته قینهی یهزدان بزانیته^(٤٢٦).

نهمه نه گهرجی سروشتی بزووتنهوه که و سهردهمه میژوو یه کهی هیندهی نهبرد ههنگاههکانی عهقل و نازادی بیر کردنه و یان به ئاراستهیهکی پینچهوانه ییست و بیر کردنهوی پینشهنگهکانی نهم بزووتنهوهیه برد به جوړیک، که راشکاوانه له زوړیک له ههلویتسهکانی پیشوویان پاشگهز بینهوه، ته نانهت (لوتەر) بهر له مردنی به چهند سالیته به ناشکرا عهقلی به دوژمنی ته وای کارهکانی خوا داده نا^(٤٢٧)، نهك ههر نهمه، به لکو زوړ جار ههلویتسیان له خهفه کردنی فیکر و دژایه تیکردنی زانست زوړ له کلێسای کاتۆلیکی توندوتیژتر ده بوو، بۆ نمونه له دژایه تیکردنی بیردۆزه کهی (کۆپرنیکۆس - Copernicus)^(٤٢٨)، له مهر فله کناسیدا که جهختی له مهر ئهوه ده کرد خۆر چهقی گهر دوونه، نهك زهوی، ئه مهش پینچهوانه ی بۆچوونی کتیبی پیرۆز بوو، که زهوی به چهقی گهر دوون ده زانی، هیچ یه کیک له (لوتەر) و (کالفن) و ته نانهت (میلانگتن) یش که به ئاکادیمی ناسرابوو، ههلویتسیکی له پاپا میانپه و تریان

(٤٢٤) مقتبس فی: عبدالله زاهي الرشدان، تاريخ التربية، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢، ص ٢٧٠.

(٤٢٥) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ٢٧٠.

Hans Michael Müller, Erfahrung Und Glaube

Bei Luther, JHC, Leipzig, 1929, PP. 13,21.

(426) W.Gary Crampton and Richard E. Bacon, Op. Cit., P. 16.

(٤٢٧) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ٢٧٠-٢٧١؛ P. 22 Hans Michael Müller, Op. Cit.,

(٤٢٨) کۆپرنیکۆس (١٤٧٣-١٥٤٣ ز) پیاویکی نایینی پۆلهندی بوو، له ههرهتی لاییه تیدا روویکرده ناوچه باشوورییهکانی ئیتالیا و لهوی ناشنایهتی به بیروراکانی فیساگۆرس پهیدا کرد، دواي گهرانه وشی بۆ پۆلهندا له فراویرگ درێزه ی به کاری نایینی خۆیدا، به لام هاوکات له لیئۆنلینهوه فله کییهکانی نه کهوت، دواتریش له کتیبی "له وهرچهرخانی ههساره ناسانییهکاندا" کۆی نهو رایانهی روونکردبووه، که روژ چهقی گهر دوونه نهك زهوی که تا سالی مردنی بلالونه کرایهوه. برتراند رسل، حکمة الغرب...، ص ٥٠.

نهبو^(۴۲۹)، لعم بارهيوه (لوتەر) دهیگوت: کۆپرنیکۆس "دهیهویت سەرله بهری یاساکانی فله کناسی ئاوه ژوو بکاتهوه، له کاتی کدا کتیبی پیرۆز نهوه پشت راست ده کاتهوه، که یوشه ع فرمانی به خۆز کردوه بوهستیت، نهک زهوی"^(۴۳۰)، (کالهن)یش نهو که سانهی به کافر له قهله مده دا، که نه م پیردۆزیه به راست بزنان و دهیگوت: "نهوه کتیه زاتده کات دهسه لاتی کۆپرنیکۆس له سهرووی دهسه لاتی روخی پیرۆزهوه دابنیت"^(۴۳۱)، نه مه جگه له وهی که نهو ره وه ناشو بای و پر له جهنگ و ده مارگرییهی که نه م بزوتنه وهیه نایه وه، ههروه ها توندوتیژی و چاودیری لسه ر چاپه مه نی که بریاری له سیداره دان بوو بۆ نهو که سهی بی مؤله تی فرمی کتیب له چاپدا له به شی هه ره زۆری ولاته کاتۆلیکی و پروتیس تانتیه کاندایا ده ده کرا"^(۴۳۲)، رۆلئیکی گه وره یان له تیروزی فیکر و دوا جار به ربه سترکردنی هه نگاهه کانی پێشکه موته زانستییه کاندایا گتیا، نه مانه ش مۆرکیکی نیگه تیا نه یان به هه نگاهه سه ره تاییه کانی نه م بزوتنه وهیه به خشی، بۆیه ژماره یه که له هزرغان و میژوونوسان نه م بزوتنه وهیه به ده رچوون لهو هتلی گه شه سه نه نی عه قل و زانسته ی که رینتسانس گرتبوویه به ره ده زانن^(۴۳۳).

له گه ل هه موو نه وانه یشدا هه ره نه م بزوتنه وهیه بوو، که بۆ یه که به جار ده رگای بۆ دانوستاندن و مشتمره تیۆلۆجیه کان والا کرد و به پیوه رکردنی عه قلی له کتیه تیۆلۆجیه کاندایا وروژاند، بۆ نه و نه (لوتەر) که هیرش ده کاته سه ر پسه له ی لیبور دن لهو روانگه یه وهیه که له گه ل عه قلدایا نایسته وه، لی ره شه وه نه م بزوتنه وهیه مۆرکی سه ده نیوه نجیه کانی تیکشکاند و کوتایی به ده سه لات و کۆنترۆلی ره های کلتیای کاتۆلیکی هتیا به سه ر رۆج و با وه ری مرۆفدا و دوا جار یش ره وتی روودا وه کانی نه م بزوتنه وهیه تاده هات کۆمه کیان به لاوازیوونی کلتیسا ده کرد و په ی تاپه ی تیا

(۴۲۹) عبدالله المشوخي، موقف الاسلام والكنيسة من العلم، مكتبة المنار، الاردن، ۱۹۸۲، ص ۱۶۱؛ الشيخ محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية، الطبعة الثامنة، دار المنار بمصر، القاهرة، ۱۳۷۳هـ، ص ۴۰-۴۱.

(۴۳۰) أندرو ديكسون وايت، بين العلم والدين، ترجمة اسماعيل مظهر، دار العصور، مصر، ۱۹۳۰. به وەرگرتن له عبدالله المشوخي، المصدر السابق، ص ۱۶۲.

(۴۳۱) مقتبس في: عبدالله المشوخي، المصدر السابق، ص ۱۶۲.

(۴۳۲) پروانه ج. بیوری، المصدر السابق، ص ۶۵-۶۶؛ دونالد ر. کیلی، المصدر السابق، ص ۲۵۹؛ توفیق

الطویل، قصة النزاع بين الدين والفلسفة، الطبعة الثانية، مكتبة مصر، القاهرة، د. ت.، ص ۱۶۱.

(۴۳۳) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء السادس من المجلد السادس، ص ۲۶۱.

هیزه نایینییه‌کانیان ناهزتر ده‌کرد و مروّثیان لّیان به‌گوماتر ده‌کرد^(۴۴)، لّیره‌شوه هیدی هیدی نازادیه‌کان له بۆتهی نهو نازادی و لّی‌بورده نایینییه‌وه، که پیشتر باسکران چه‌که‌ریانده‌کرد و دواجاریش نازادیه نایینییه‌کان ده‌که‌وته خزمهت نازادیه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی تر که په‌یوه‌ندییه‌کی به‌تین پّیکه‌وه‌یان ده‌به‌ستّیه‌وه^(۴۵)، شه‌وتا همر له سه‌ده‌ی حه‌قده‌دا و سالی (۱۶۴۴ز) (میلتون - Milton) له‌و نامه‌یدا که به‌ ناوی (ناریویاچتی‌کا) وه سه‌باره‌ت به‌ نازادی چاپه‌مه‌نی بلاوی‌کردۆته‌وه، نازادی فیکر و گوته له‌سه‌رووی نازادیه مه‌ده‌نییه‌که‌نوه داده‌نیته و ده‌لّیت: "نازادی زانین و ده‌رپرین و گفتوگۆی نازادم پی به‌خشه، به‌و پییه‌ی ویزداتم ناسوده ده‌کات، نه‌مه به‌لای منه‌وه له سه‌رجه‌م نازادیه‌کانی تر پر به‌هاتره"^(۴۶)، به‌مه‌ش هیدی هیدی نازادیه‌کانی فیکر و گوته له ولاتانی نه‌ورویا خۆیان ده‌سه‌پاند، دواتریش همر نه‌م نازادیانه زه‌مینه‌سازیان بۆ پیشکه‌وته‌نی زانسته ده‌کرد، به‌و پییه‌ی که رزگارپوون له‌کۆت و به‌نده عورفی و نه‌ریتییه‌کان مه‌رجیکی گه‌وره‌ی پیشکه‌وته‌نی زانسته^(۴۷)، ئیدی له ولاته پرتیستانتییه‌که‌نوه به‌ر له‌ کاتۆلیکییه‌کان هه‌نگاوه‌ خیرا‌کانی نازادی فیکر و ده‌ست‌والابوونی عه‌قل و چالاکیه‌ زانستییه‌کان ده‌ستیانه‌پنکرد^(۴۸).

ته‌وره‌ی شه‌شمه‌م : میژوو

میژوو یه‌کیک بوو له‌و کایه مه‌عرفیانه‌ی که به‌ خیرایی ته‌نجامه‌کانی نه‌م بزۆوته‌وه‌یه گرتیانه‌وه، چونکه ریفۆرمیستان سه‌ره‌تای کاره‌کانیان به‌گه‌رپان به‌ شوین سه‌رچاوه‌ دیرینه‌کانی نایینی مه‌سیحی و تاوتۆیکردنیان ده‌ستیپنکرد و له‌م سۆنگه‌یه‌شه‌وه ته‌واوی سه‌رچاوه‌کانیان خسته ژێر تیشکی ره‌خه‌ و دانۆستانده‌وه به‌خودی جۆره‌کانی ئینجیلیشه‌وه، له‌م به‌وازه‌دا له‌پّی لّیکدانه‌وه و هاوتاکردنی رووداو و کات و شوینه‌که‌نوه چه‌ندین راستی میژوویی

(۴۴) محمد حسین هیکل، الايمان والمعرفة والفلسفة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ۱۹۶۴، ص ۲۲؛ محمد علي فروغي، سير حکمت در اروپا. از زمان باستان تا مانه هفدهم، جلد اول، انتشارات صفی عیشاء، ۱۳۷۹ هه‌تاوی، ل ۱۲۷-۱۲۶.

(۴۵) ج. بیوری، المصدر السابق، ص ۶۶.

(۴۶) مقتبس فی: توفیق الطویل، قصة النزاع، ص ۱۶۲.

(۴۷) کرین بریتون، المصدر السابق، ص ۷۸.

چەواشە کراویان دەرخت (٤٣٩)، بەمەش گەشەیه کی گەورەیان بە شێوازی نوێی خۆتێندنەوه و نووسینەوهی میژوویی و رەخنە میژوویی دا.

لەلایەکی تریشەوه پرۆتێستانتەکان بایەخێکی گەورەیان بە خۆتێندنەوهی میژوو و تۆمارکردن و گەڕان بە شوێن رووداو و میژووی خۆیان دەدا بۆ خۆ جیاکردنەوه لە کاتۆلیکیەکان و هەر زوو میژوو لە ناوچە پرۆتێستانتییەکاندا لە فێرگە و قوتابخانەکاندا وەک بابەتێکی سەرەکی دانرا، لەم بوارەشدا هەر لە سەدە ی شازدەوه دوو میژوونووسی لوتەری بەناوبانگ دەرکەوتن ئەوانیش (لیوھان کاریۆن) و (یوھا سلیدان) بوون، کە کتێبەکانیان لە قوتابخانەکاندا دەخۆتێندان^(٤٤٠)، جگە لەوهی هەریەک لەو گرووپە ئایینیە ناکۆکانە میژوویان وەک نامرازێکی کارای پشت نەستورکردنی خۆیان لە رووبەرپروبوونەوهی ئەیارەکانیاندا بەکار دەهێنا، لێرەشەوه وێرای ئەوهی بایەخی میژوو و رەخنە میژوویی زۆرتر دەبوو، هاوکات زۆرێک لەم لایەنانە پەنایان دەبردە بەر چەواشەکردنی میژوویی (المفارقة التاريخية) لە پێناو سەلماندنی بۆچوونە تیۆلۆجییەکانیان، تاییبەت دواي دەرکەوتنی دژە ریفۆرم کە کتێبەکی (گلیۆد - G. A. Giliod) کە سالی (١٥٦٤ ز) لە چاپداوە نموونەیه کی زیندووە لەم رووهوه دەیان چەواشەکاری زەقی تێدا یە سەبارەت بە سەردەم و ژیا نی سانتەکان^(٤٤١).

تەوهرە ی حەوتەم : فەلسەفە

کایە ی فەلسەفیش یە کێک بوو لەو بوارانە ی تری ژیا ن کە کەوتە ژێر کاریگەری ئەنجامەکانی ئەم بزووتنەوهیەوه، چونکە وەک تەواوی لایەنەکانی تر فەلسەفە ی سەدە نێوئەنجییەکان و کلتیسی کاتۆلیکی چیدی نەیدەتوانی بەسەر بڕۆکە و پرسە فەلسەفییە نوێیەکاندا سەرور بیت، بۆیە لە کاتی کدا کە (رینسانس) بە ئاراستەیه کی ئائایینییه وه شەری ناشکرای لە دژی بیروپا عەقیدەیه کی کلتیسا دەستپێکرد بوو و رێخۆشکەری بۆ هەنگاوه کی عەقل دەرکرد، هاوکات ئەم بزووتنەوهیه لە نێو خودی کلتیسا و باوهره تیۆلۆجی و عەقیدەیه کی کاندای شەریکی

(٤٣٩) بروانه:

Peter Burke, The Renaissance Sense of the Past, Edward Arnold, London, 1969, PP. 59-65

(٤٤٠) دونالد ر. کیلی، المصدر السابق، ص ١٨١.

(٤٤١) بروانه: Peter Burke, Op. Cit., P. 28.

توندی نهریته کانی هینایه ناراو^(۴۴۲) که لم شهره شدا عهقل وه پتوره ریک دهرکهوت و گروویه نایینییه جیاجیاکان بهو پییهی له گهل عهقلدا ناکوک دهبوو لایه نه زور ههستیاره کانی نایینی مهسیحییان ده کرده جیی ره خنه و دانوستاندن که همدیک جار نم ناراستانه خوی له قهره یئیلحاد ده دا، تایهت سوزینییه کان که له یه کیک لهو نامانه دا (لیلیو سوزینی) ناراسته ی (کالشن)ی کردوه راشکاوانه ده لیت: "زوربهی هاوړیکانم گهیشته ونه تاستیکی بهرزی فیروبون و زانین به جوریک که بهشی زوریان نریکه باوهریان به بوونی خوا نه میتیت"^(۴۴۳)، همر نم نه سازی و مشتومره تیولزجیانهش مشتومری فلسفه ی به دوا ی خویدا هینا و دوا جاریش لاوازبوونی عه قیده کان و کلنسا پتر مهیدانیان بۆ عهقل چۆلده کرد و ئیدی خاوهن فیکران به جۆشتر و تیروانینه (تأمل) فلسفه فییه کانیش به گوپتر دهبوون، سهره نجام نه وهی له تهواوی نم ململانییه دا هاته ناراو به شهره کانی رننسانسیشه وه بریتیبوو له جیابوونه وهی فلسفه له تیولزجیا که لای ئوکهامه وه سهره تای گرتیبوو، ئیدی روژ له دوا ی روژ فلسفه وه زانستیکی دونیایی سهره بخۆ دهبوو و هاوکات نهرکه راسته قینه که ی وهک مهعریفه یه کی سروشتی جیگی دهبوو^(۴۴۴)، لیره شه وه مشتومری نیوان گریانه و سه لماندنه کان و روته فلسفه فییه کان به پتی لوجیکی عهقل خویان ده سه پاند و تاده هات نه گوئجانی نیوان عهقل و باوه ره عه قیده یه کانی رووتر ده کرده وه و دوا جار پیاوانی نایینی و کلنساکانی لهو کیشه فیکری و زانستیانه دوور ده خسته وه^(۴۴۵) و همر له سه ده ی حه قده وه چهند بیریار و فیهله سوفیک دهرکهوتن که عه قلیان له نایین به کاراتر ده زانی بۆ گهیشتن به راستیه

(442) Willhelm Windelbond, Lehrbnch der Geschich der Philosophy, Tübingen, 1912, P.295.

(۴۴۳) مقتبس فی: رمسیس عوض، الاتحاد فی الغرب، سینا للنشر - مؤسسة الانشاء العربی، القاهرة - بیروت، ۱۹۹۷، ص ۲۴.

(444) Willhelm Windelbond, Op. Cit., P. 295.

(۴۴۵) محمد حسین هیکل، المصدر السابق، ص ۲۳.

زانستییه‌کان که به روونی لای (فرانسیس بیکن - Francis Bacon) ^(۴۶) و (دیکارت - Rene Descartes) ^(۴۷) دهرده‌که‌ویت و هیدی هیدی به نیو کومه‌لدا رۆده‌جیت و ده‌سه‌لاتی ناین سه‌رولیتژ ده‌کاته‌وه ^(۴۸).

جگه له‌وه (لوتەر) به‌و پیییه‌ی کاره‌کانی به‌گه‌رانه‌وه بۆ سه‌رچاوه دیرینه‌کانی مه‌سیحیه‌ت ده‌ستپیکرد، پینده‌جیت توخمه‌ بوونگه‌راییه‌کانی (الوجودیه - Existentialism) که‌لتووری مه‌سیحی به‌تاییه‌تی (سانت. پۆل) و (سانت. نوگستین) زۆر کاریان تیکردبیت، بۆیه‌ تپروانین و پرهنسییه‌کانی به‌روونی توخم و تاییه‌مه‌ندییه‌کانی بوونگه‌راییان پتیه‌ دیاره ^(۴۹)، به‌مه‌ش بیروپراکانی (لوتەر) دواچار خزمه‌تیک‌ی گه‌وره‌یان به‌م ره‌وته‌ فله‌سه‌فیه‌ کرد، که‌ ره‌نگه‌ هه‌ر نه‌مه‌ش وایک‌ردبیت (پۆل تلش) کاتیک که‌ ده‌لپت فله‌یه‌سوفه‌ بوونگه‌راکان ته‌نها نه‌و پرسیارانه‌ ده‌وروژتن، که‌ له‌ بووندا هه‌یه‌ وه‌لامه‌کان له‌ تیۆلۆجیاوه‌ وه‌رده‌گرن، پیتوبایت که‌ فله‌یه‌سوونی بوونگه‌راییه‌ گه‌وره‌ (سیرن کیرکه‌گۆر - 1813-1855) (S. Kierkegaard) که‌ به‌ باوکی بوونگه‌راییه‌ نوێ ده‌ناسریت وه‌لامه‌کانی له‌ (لوتەر) وه‌رگرتوه ^(۵۰).

ته‌وه‌ری هه‌شتم : کۆمه‌لایه‌تییه‌کان

له‌ راستیدا نه‌وه‌ی ریفۆرمیستان له‌مه‌ر کیشه‌ کۆمه‌لایه‌تی و نه‌خلاقییه‌کان گوتوویانه‌ ته‌نها چهند پرسیارگه‌لیکی کۆمه‌لایه‌تی و نه‌خلاقییه‌ که‌ له‌ دووتویی گوتار و کیشه‌ تیۆلۆجیه‌کاندا

(۴۶) بیکن (۱۵۶۱-۱۶۲۶ز) فله‌یه‌سوفتیکی نینگلستانییه، رۆلیکی گه‌وره‌ی گپرا له‌ تیکشکاندن رییازی کلاسیکی پلاتۆن و نه‌رستۆتالیزمی و دارشتنی رییازی زانستی ته‌جریبی. بۆ زانیاری پتر ده‌رباره‌ی ژیان و کاره‌کانی بیکن بروه‌نه: امیل بره‌یه، تاریخ الفلسفة. القرن السادس عشر، ترجمة جورج طرايشي، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ۱۹۸۳، ص ۳۱-۴۴.

(۴۷) دیکارت (۱۵۹۶-۱۶۵۰ز) یه‌کتیک له‌ کاریگه‌رترین فله‌یه‌سوفه‌کان له‌ دوا‌ی نه‌رستۆتالیزم، به‌ ره‌چه‌لکه‌ فله‌یه‌نسی بوو و رۆلیکی گه‌وره‌ی گپرا له‌ بناغه‌ دارشتنی فله‌سه‌فه‌ و رییازی زانستی نوێ و بیرکاری گرێزیه‌ی کاره‌کانی بوو. بروه‌نه: "الموسوعة الفلسفية المختصرة"، ترجمة فؤاد كامل و آخرون، مراجعة واشراف د. زكي نجيب محمود، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ۱۹۶۳، ص ۱۳۸-۱۴۶.

(۴۸) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء السادس من المجلد السادس، ص ۲۶۱.

(۴۹) جۆن ماكواری، فله‌سه‌فه‌ی بوونگه‌راییه‌، وه‌رگپرائی نازاد به‌رزغی، نه‌وا، سلیمانی، ۲۰۰۵، ۵۷-۵۹.

(۵۰) وه‌به‌ طلعت ابو‌العلاء، جذور إلحادية في مذاهب لاهوتية بول تلش، الكتاب الاول، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ۱۹۹۷، ص ۵۸.

وروزاندویانه و پتر دهچیتته خانەى هەولئى تێکشکاندنئى کۆمەڵێک بەرەبەستى عورفى و نەربى و داپشتنى چوارچێوەیهکى ئایىنى نوێ بۆ بەها و ئەخلاقى کۆمەڵایەتى، چونکە سەرەلدانى ئەم بزووتنەوێهە بۆ خۆى وەک پێشتر باسناکردووە لە کاتێکدا بوو کە رەوتى گەشەسەندنى ژيانى مەروڤ وەرچەر خانىکى کۆمەڵایەتى گەورەى ئافراندا بوو، بەمەش لە لایەکەو کۆمەڵگای لە بەشیکی زۆرى بەها و نەربى کۆنەکان وەرژ کردبوو، لە لایەکی تریشەو هەندیک بەها و ئەخلاق لە شکۆفەدا بوون، کە دەبوو لەو کاتە دا بە جۆریک لە ویژدان سنووردار بکەیت تا لە چەشنى رەفتاریکی کۆمەڵایەتى شیاو بەو سەردەمە بەرجەستەبێت، بەلام لە سنوورەکانى کلیسای کاتۆلیکی و سەدە نێوەنجییهکان جیاپێت^(٤٥١). چونکە جگە لەوێ کە ریشە کێشکردنى تەواوى ئەخلاقە کۆمەڵایەتییهکان لە توانای هیچ هێزێکی مێژووییدا نییه، هاوکات ئەو رەوشەى کە تەمەرزۆی تروسکاییەک لە ئازادى بوو، لەگەڵ تێکشکاندنئى دەسەلات و کۆنترۆلئى کلیسادا ئیدى بە چەشنێک لە چا و سەردەمەکەى خۆى سەرەڕۆیانە هەنگاوى دەنا، کە دواجار لە شێوەى گەندەلئى و شیرازەتێکچوونئى کۆمەڵایەتى گەورەدا دەهاتە بەرچاو کە لە راستیدا ئەمە بەکردهووە لەبەرەیکەهەلۆهشەنەوێ ئەخلاق و بەهاکانى سەدە نێوەنجییهکان بوو، کە لە بنەڕەتدا لێکەوتەى ریفۆرم نەبوون بەلکو نەنجامێک بوون بۆ گەشەسەندنئى سەرەوت و سامان و شێوازی نوێى ژيان کە دەمێک بوو تەواوى ولاتە کاتۆلیکی و پڕۆتێستانتییەکانى گرتبوو^(٤٥٢)، هەر ئەمەش وایکرد کە خودى ریفۆرمیستەکان ئەم بزووتنەوێهە بەمایەى شیرازەتێکچوونئى ئەخلاقى کۆمەڵایەتى بزانن، بۆیە (لوتەر) بە ئاشکرا دەلێت: "تا بەرەو پێشتر بچین دونیا ناشیرنتر دەبێت، زۆر روون دیارە کە مەروڤ چۆن گەندەل و بەدرەوشت و شەپانگێز بوو، کە گەلێک لە سەردەمى پاپا زۆرتەر"^(٤٥٣)، راشکاوانە باسى ئەو دەکات، کە خەلکى ئەلمانیا بوونەتە جێى تانە و توانجى گەلانى تر و مایەى شەرمەزاری و پڕبوو لە دزى و درۆ و فرت و فێل، هەرەها (کالفن)یش باس لە ترسى خۆى دەکات لە ئایندە و دەلێت مەگەر خوا بۆ خۆى دا بەزێتتە سەر زەوى دەنا وەحشیگەرییهکى گەورە بەرپۆهیه^(٤٥٤).

(٤٥١) جەینە سلطان العیسی و آخرون، المصدر السابق، ص ٢٠٢.

(٤٥٢) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ٢٠٧.

(٤٥٣) مقتبس في: المصدر نفسه، ص ٢٠٦.

(٤٥٤) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ٢٠٦-٢٠٧.

بەمجۆرە بزووتنەوێ ریفۆرم وەك بزووتنەوێەکی كۆمەڵایەتی كەوتە هەولێ دانانی رێ و شۆتینی گونجاو بۆ ئەو رەوشە نوێیە، لە لایەك بە هێتور كردنەوێ بەشێكی ئەو تەمۆزە بێ سەرۆبەرەییە كۆمەڵایەتیە و لە لایەکی تریشەو بە تواندنەو و شۆتین كردنەوێ زۆرێك لەو بەها و ئەخلاقە نوێیانە لە بۆتە پڕەنسیپە نایینیەكاندا، بەمەش گری كۆترە كۆمەڵایەتیەكانی سەدە نێوەغییەكان دەكاتەو، كە دواجار زەمێنەسازی بۆ شێوازی نوێی بەها و ئەخلاقە كۆمەڵایەتیەكانی كۆمەڵگای سەدەكانی دواتر دەكات.

گۆڕانی چەمکی خێزان كە دواتر كۆمەڵێك گۆڕانکاری كۆمەڵایەتی گەورەیی خستەو، یەكێك بوو لە ئەنجامە كۆمەڵایەتیە گرنگەكانی ئەم بزووتنەوێە. خێزان كە لەو رۆژگارەدا كرۆکی پەڕەندیە كۆمەڵایەتیەكان بوو و توخمی سەرەکی مانەوێ پەڕەندیە خۆتەكان (روابط الدم) بوو، ئەو پێكهاوە بوو، كە باوك تێیدا بالادەستبوو و تەواوی ژیان و كار و ئارەزووەكانی منداڵ وایەستە ئارەزووەكانی ئەو بوون و گۆڕاوەتێ نەكردنی ئارەزووەكانی دەچوونە خانە گوناھەكارییەو^(٤٥٥)، بەلام تەمۆزێ گۆڕانکاریەكان تادەهات ئەو تێڕوانینی كالدەكردەو و هێدی هێدی دەرکەوتنی شێوازی نوێی بەرھەمھێنان و فراوانبوونی خۆتەن و دوركەوتنەو لە خێزان، لە دەسلاتی رەھای باوكی بەسەر ئارەزووەكانی منداڵدا كەمدەكردەو و ئیدی سەریچێكردنی ئارەزووەكانی باوك رۆژ لە دواي رۆژ پەڕەیدەسەند، بۆ نمووسە خودی (لوتەر) بەم سەریچێكردنە هەنگاوەكانی دەستپێكرد كاتیك كە بێ رەزامەندی خێزانەكەیی بوو رەھیب^(٤٥٦).

روداوەكانی ئەم بزووتنەوێە بەوێ كە لەلایەك دالەگایەکی لەباری بۆ سەریچێكەران ئافران و لەلایەکی تریشەو هۆشیاریەکی نایینی بۆ رەخساند هێندە تر هەنگاوەكانی ئەم دیاردە كۆمەڵایەتیە خێراتر كرد و ئیدی منداڵەكان بەبێ ویستی خێزان تەنانەت نایینزای نایینشیان هەڵدەبژارد، بەمەش رۆژ لە دواي رۆژ ئەم دیاردەییە بڵاوتر و فراوانتر دەبوو، لێرەشەو تادەهات هەلھاتن و دوركەوتنەوێ لاوەكان چ كۆرچ كۆچ بەرەو ناوچە پڕۆتێستانتییەكان پتەردەبوون، ئەمەش لەپاڵ ئەوەدا كە كۆمەڵێك كێشە كۆمەڵایەتی وەك ئاوارەیی و لادانی ئەخلاق و هاوسەرگیری بێ رەزامەندی باوك و پەرتەوازی خێزان و كێشە میرات و ... هتد، دەخستەو، هاوكات پێدەچێت، كە دەسپێکی هەنگاوەكانی كۆمەڵگا

(٤٥٥) پڕوانە : دونالد ر. كیلی، المصدر السابق، ص ٩٢-٩٤.

(٤٥٦) المصدر نفسه، ص ٩٧.

بوویت له هه‌لته‌کاندنی پیکهاته کۆمه‌لایه‌تییه کۆنه‌کان و گه‌ران به شوین بناغه‌یه‌کی نایدۆلۆجی کۆمه‌لایه‌تی نوێ و شیاوی سهرده‌مه‌که که له هۆشیاریه‌کی نایینییه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبیت و گۆرانی په‌یره‌ندییه خزمایه‌تییه خۆنییه‌کان بوویت به نایینییه‌کان، دواجاریش هه‌نگاوی یه‌که‌می له‌به‌ریه‌که‌ه‌لوه‌شانه‌وه‌ی وه‌لا و نه‌ندامیه‌تییه خێله‌کییه‌کان بوویت نه‌وه‌ش به ناوێته‌کردنیان له رێی نایینزایه‌که‌وه و ده‌رکه‌وتنی وه‌لا بۆ نایینزایه‌کی دیاریکراو و سه‌ره‌نجام زه‌مینه‌سازی بۆ ده‌رکه‌وتنی شیوازی نوێی وه‌لا و نه‌ندامیه‌تی کۆمه‌لایه‌تی کردبیت^(٤٥٧).

له‌لایه‌کی تریشه‌وه پێشکه‌وتنی به‌رده‌وامی ژیا‌نی دۆناییی و خوشگۆزه‌رانی، هه‌روه‌ها نه‌و تیکه‌لپوونه‌ی که له نه‌جمی شیوازی نوێی ژیا‌ن و خۆیندن له نیوان کۆر و کچدا ده‌رکه‌وت و زۆربوونی به‌رده‌وامی دیارده‌ی هاوسه‌رگیری بۆ ره‌زامه‌ندی باوک و فراوانبوونی رۆژ به رۆژی لای‌پوونه‌ نه‌خلاقیه‌کان، تاده‌هات کێشه‌کانی وه‌ک هاوسه‌رگیری و ماره و جیا‌بوونه‌وه و خه‌فه‌کردنی سیکسی ده‌کرده‌ گریژنه‌یه‌کی (محور) سه‌ره‌کی باسه‌کانی ریفۆرمیسته‌کان، ئیدی له‌پاڵ نه‌وه‌دا که نیگه‌رانییه‌کی زۆریان به‌رانبه‌ر زۆریک له‌و دیارده‌ نوێیانه‌ ده‌ده‌به‌ری، تایبەت گه‌نده‌لی نه‌خلاق‌ی و به‌ده‌روه‌شتیکردن و دیارده‌ی هاوسه‌رگیری بۆ ره‌زامه‌ندی خێزان، بۆ نه‌ونه (لوتەر) زۆر به‌وه نیگه‌ران بوو، که بیستی کۆری (میلانگتن) بۆ پرسی باوکی ژنی خواستوه و به‌مایه‌ی شه‌رمه‌زاری و سومعه‌تیکچوونی (قیته‌نبرگی) ده‌زانیت و له‌ سالی (١٥٤٤ز)یشدا گوتاریک دژ به‌م دیارده‌یه‌ بلاوده‌کاته‌وه، هه‌روه‌ها یه‌کێک له‌ مامۆستا‌کانی ئه‌لمانیا له‌و رۆژگا‌رده‌ا به‌ ناشکرا‌ ناما‌ژه به‌وه ده‌کات، که رۆژگا‌ری نه‌وان زۆر له‌ عورف و نه‌ریته‌ کۆنه‌کان دوور که‌وتۆته‌وه و وایلیته‌اتوه، که کۆر و کچ بۆ ره‌زامه‌ندی خێزان و عورف و یاسا هاوسه‌ریه‌تی پیکه‌وه‌بنین^(٤٥٨)، هاوکات ریفۆرمیسته‌کان به‌چاوی گومانه‌وه‌ ده‌یان‌روانییه‌ دیارده‌ی ره‌به‌نی پیاوانی نایینی و خه‌فه‌کردنی ئاره‌زووه‌ سیکسییه‌کان که له‌سه‌ده‌ نیوه‌نجیه‌کاندا توخه‌تکی سه‌ره‌کی خواپه‌رستی و بێگه‌ردی نایینی بوون، به‌لام به‌لای نه‌مانه‌وه‌ مایه‌ی نه‌و به‌ده‌روه‌شتی و گه‌نده‌لییه‌ نه‌خلاقیه‌یه‌ بوون، که کلێسای کۆر‌بووه‌ مایه‌ی گا‌لته‌جاری زۆریک^(٤٥٩).

(٤٥٧) دونالد ر. کیلی، المصدر السابق، ص ٩٧-١٠٠.

(٤٥٨) ول دیورات، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ١٩٩-٢٠٠.

(٤٥٩) جیفری بارندر، الجنس في أديان العالم، دار الكلمة للنشر والتوزيع والطباعة، دمشق، ٢٠٠١، ص ٢٨٠.

Palmer, OP. Cit., P.89 ٢٩٣

و ټپراي نه وهی که ریفورمیستان نهو ټیځه یشتنه ی که له سه ده نیوه نجیبه کاندای له مسر ټن و نار هزوه سیکیسیه کان و هاوسه رگری همبو و به مایه ی دوور که وتنه وه له خوا په رستی نه ژمار ده کړان، ټیځه شکستن و هاوسه ریبه تی و خیزان پیکه وه نان به یه کیځ له به خشش و سونه ته کانی خوا له قه له مده ده و پیاده کړدن ټکی شهرعیانه ی نار هزوه سیکیسیه کان به مافی ناسای مړو ده زان. (لوتر) سهره پای نه وهی به توندی دژ به دیارده ی به دره ووشتی بوو، له گهل نه وه شدا نار هزوه سیکیسیه کان به ناسای ده زانیت و ناموژگاری پیوانی نایینی ده کات، که سویند له مسر خفه کړدن د هروون و نار هزوه سیکیسیه کان نه خوځ، هاوکات (زوتنگلی) و (کالخن) یش بهو پیبه ی که له هیچ شویتن ټکی کتیبی پر وژدا قه ده غه نه کراوه، ژنه ټان به پیوست ده زان و تمنه ات (کالخن) په یوه ندی سیکسی شهریفانه ی پر وژد نر خاند^(۶۰). به مجوره جگه له وهی که له ولاته پروتیتستانیه کاندای نه ټنی ژنه ټان نه ما وه یه کیځ له حموت نه ټیبه که، هاوسه ریبه تی چه مکیځی پر وژی وهرگرت، هاوکات به ټیبه ربونی کات ماره کړدن و گریبه سستی هاوسه ریبه تیش هیدی هیدی له ده سستی پیوانی نایینیدا نه ده ما و ده که وته ده ست ده سلاتی دونیایی^(۶۱)، له لایه کی تر یشه وه کیشه ی جیابوونه وه، که له نایینزای کاتولیکیدا به پشت به ست به چمند و ته یه کی مسیح و چمند ده قنکی کتیبی پر وژ به هه موو جوړیک قه ده غه بوو^(۶۲)، به ټیبه ربونی کات له ولاته پروتیتستانیه کاندای رټیپدراو کرا، هه روه ها نه گهرچی جوړیک له ریفورمیستان پیدا گریبان له مسر یه کی ژنی ده کړد، هه مانکات به پتی چمند مهرجیک دوو ژنیشان قه بولکړد، وټپرای نه وهی که هه زوو له ولاته پروتیتستانیه کاندای جوړیک له نازادی په یوه ندی به ست و خو شه ویستی و یه کدی بینینی نیوان کوړ و کچ بهر له گواستنه وه ده که ووت، که تا ټیستاش له کاتولیکیه کان جیابان ده کاته وه^(۶۳).

به لام سه بارت به پیځه ی کومه لایه تی شافره ت، نهوا له گهل نه وه شدا نه م بزو وتنه وه یه شافره تی هینایه کوړی خویندنه وه و ژماره یه که له ریفورمیستان بانگه شه ی ره تار کړدن باشیان

(۶۰) پروانه: جیفری بارندر، المصدر السابق، ص ۲۹۳-۲۹۴.

(۶۱) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ۲۰۰.

(۶۲) یو زانیاری پتر پروانه: الادب کمل حشیمه الیسوعی، المسیحی والطلاق، دار المشرق، بیروت، د.ت.، ص ۹-۱۷.

(۶۳) جیفری بارندر، المصدر السابق، ص ۲۹۴؛ ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ۲۰۱-۲۰۰.

ده کرد له گهڻا ثاڤه تدا و همر له سالي (۱۵۲۰ز) به دواوه له هه نديك ناوچه ي تهلمانيا ژنان شهو مافه يان پيډرا، كه له هاوسهري خراب و به دره وشت جيا بنه شهو و ريفورميسټي به ناوبانگي ستراسبورگ (مارتن بوسمر-1491-1551) (Martin Bucer) تاراده يه كه مافه كانى ثاڤه تى له خيژاندا وروژاند و رايگه ياند، كه ناييت فرمانبه ردارى و ملكه چى ژنان به پياو ببيتته مايه ي پشتگوئى خستنى تهواوى مافه كانى ژن^(۶۶)، كه چى گوزانكار ييه كى شهوتو به سمر پيگه كومه لايه تى ثاڤه تدا نه هات، تهواوى كايه كان و دهسه لاته كان همر به پياو بوون و ثاڤه ت همر سيته رى پياو بوو و پياو همر دهسه لاتي مردن و ژينى له خيژاندا هه بوو، ژماره ي ثاڤه ت له كايه جيا جيا كانى سياست و بهرپوه بردن و ماموستاي زانكو و نووسهر و تيولوجينا سيدا زور كه مبوون و به پنجه ي دهست ده ژميډردان^(۶۷).

له لايه كى تريشه وه سرجه م شهو به ها و نه خلاقانه ي كه له باسى يه كه مى شه به باسگران، جگه له وهى كه نه نجامينكى نابوروى گه وره يان خسته وه، هاوكات وهرچه رخانينكى كومه لايه تى گه وره بوون و روليكى گه وره يان گيڙا له بهرجه سته كردنى فيكرى بوزجوازي و خه ملينى وه كچينيكى كومه لايه تى كاريگهر^(۶۸)، و سړاي شهو كه رو دواوه كانى شهو بزووتنه وه يه گورزيكى گه وره ي له پيگه كومه لايه تى و شكومه ندى پياوانى نايينى وه شاند، كه تا پيروزي سمر يده كيشا و نيدى هيدى هيدى جياوازيان له گهڻا خه لكه گشتيه كه دا نه ما^(۶۹). بهر ويه كى تر دا رو دواوه كانى شهو بزووتنه وه يه روليكى گه وره يان گيڙا له ره واندنه وهى دهسه لات و كونترولي كلنسا له بهرپوه بردنى نهركه كومه لايه تى و خزمه تگوزاريه كان و بالا ده سته بوونى دهسه لاتي دونيا يى، له م رووه وه همر دواى زهوت كردنى سهروه ت و سامانى كلنسا و ديږه كان و تهريك خستنيان له بهرپوه بردنى بواره كومه لايه تيه كان، نيدى پتويستى بوونى لايه نيكى تر به له نه ستوگرتنى شهو نهركانه خوئ سه پاند^(۷۰)، شهو به به نه مانى خير و

(۶۶) پروانه. Hase and Maltby, OP.Cit., P. 269.

(۶۷) دونالد ر. كيلې، المصدر السابق، ص ۹۴-۹۶.

(۶۸) پروانه: جون هرمان راندال، المصدر السابق، ص ۲۴۵-۲۴۶. له نينگلزيه كهيدا John herman.

Randall, OP. Cit., PP. 159-160.

(۶۹) پروانه: ولتر ليمان، مدخل الى علم الاخلاق، ترجمة انعام المفتي، مراجعة عبدالمكك ناشف، المكتبة العصرية بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بيروت-نيويورك، ۱۹۶۷، ص ۷۷-۷۸.

(۷۰) Louis Gottschalk and Donald Lach, OP. Cit., P.190. (468)

سهدهقه و داهاتی کلّیسا و دیره‌کان نهرکی سه‌روبه‌رکردنی هه‌ژاران و که‌منه‌ندامان و په‌ککه‌وتوان و به‌ریه‌چوونی فیرگه و نه‌خۆشخانه‌کان بوونه‌کیشه‌یه‌کی گه‌وره، بۆیه (لوتهر) هه‌ر زوو نهم نهرکی خسته‌نەستۆی ده‌سه‌لاته‌ دونیاییه‌کان و هه‌ر له‌و نامه‌یه‌دا که‌ ئاراسته‌ی میره‌کانی ئە‌لمانیای کرد، ئە‌وه‌ی پێشنیار کردبوو، که‌ فه‌رمانه‌په‌ویه‌تی هه‌ر شارێک نهرکی یارمه‌تیدان و ده‌ستگرتنی هه‌ژاره‌کانی به‌گه‌ڕێته‌نه‌ستۆ، دواتریش بۆ یه‌که‌جار له‌ شاری قیته‌نبرگدا سه‌ندوقێک له‌لایه‌ن لایه‌نگرانی (لوتهر) وه‌ دامه‌زرا بۆ چاودێرکردنی هه‌تیوان و هه‌ژاران و موخه‌ی خوێندنی قوتابییه‌ هه‌ژاره‌کان و قه‌رزبه‌خشین به‌خێزانه‌ نه‌داره‌کان، له‌ساڵی (۱۵۲۵ز)یشدا (لوتهر) به‌فه‌رمی رایگه‌یاند، که‌ پێویسته‌ سه‌ندوقێکی گشتی بۆ یارمه‌تیدانی هه‌ژاران دامه‌زریته‌^(۴۶۹)، جگه‌ له‌وه‌ی (لوتهر) زۆر زوو ده‌سه‌لاته‌ دونیاییه‌کانی به‌برس کرد له‌ دامه‌زراندنی فیرگه‌ و داموده‌زگا کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی تر^(۴۷۰)، ئیدی پێی به‌ پێی له‌ ولاته‌ پروتێستانتییه‌کاندا نهرکی چاودێری کۆمه‌لایه‌تی و دامه‌زراندنی داموده‌زگا گشتییه‌کان و نه‌خۆشخانه‌کان و نهرکی ئامارکردن و یاسا و باج دانان و دادوه‌ری ده‌که‌وتنه‌ نەستۆی ده‌سه‌لاتی دونیایی، دواتریش هه‌مان دیاره‌ زۆر له‌سه‌ره‌خۆتر ولاته‌ کاتۆلیکییه‌کانی گه‌رمه‌وه^(۴۷۱)، لێره‌شه‌وه‌ هه‌نگاهه‌کانی دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی دونیایی و موئه‌سه‌ساتی به‌هێز ده‌رکه‌وتن.

سه‌رنه‌نجام نه‌گه‌رچی رووداوه‌کانی نهم بزووتنه‌وه‌یه‌ کۆمه‌لێک نا‌کامی کۆمه‌لایه‌تی خراپیان خسته‌وه‌ و لێکدانه‌وه‌کانی ری‌فۆرمیستان له‌بواره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا سنووره‌ نایینییه‌کانی نه‌به‌زاندبوو، له‌گه‌ڵ ئە‌وه‌شدا نهم بزووتنه‌وه‌یه‌ گورزێکی گه‌وره‌ی له‌چه‌مکه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی سه‌ده‌ نیوه‌نجیه‌کان وه‌شاند و ری‌خۆشکه‌ری بالاده‌ستبوونی یاسا و رێسا کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کرد و دوا‌جار کۆمه‌کیکی گه‌وره‌ی به‌په‌رۆسه‌ی مینۆویی و فراوانبوونی ده‌سه‌لاته‌کانی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی کرد و وه‌رچه‌رخانیکی گه‌وره‌ی به‌سه‌ر به‌ها کۆمه‌لایه‌تی و نه‌خلاقیه‌کاندا هێنا و سه‌ره‌نجام بووه‌ ئە‌و رۆحه‌ نویه‌ی که‌ رۆلی سه‌ره‌کی گێرا له‌سه‌قامگیرکردنی سه‌رمایه‌داری وه‌ک پێکهاته‌یه‌کی ئابووری-کۆمه‌لایه‌تی^(۴۷۲).

(۴۶۹) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ۲۰۴.

(۴۷۰) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ۲۷۴.

(471) Hayes and Cole, Op.Cit., P.38; Louis Gottschalk and Donald Iach, Op.Cit, P.190; Herbert Heaton, Op.Cit, P. 221.

(۴۷۲) جهينة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص ۲۰۳-۲۰۴.

تەۋرەنى ئۆيەم: پەرۋەردە و قىزىبون

ھەرچەندە سەرھەتا روۋادەكانى ئەم بزوۋتنەۋىيە ئەنجامى خراپىيان لە بواری پەرۋەردە و قىزىبوندا خستەۋە، ئەۋەبو بە ئەمانى چاۋدىرى و كۆمەكى كلىسا و دىرەكان بەشىكى زۆرى فىرگە و زانكۆكان بەرەو سستوبون و داخران چوون، لەلایەكى تریشەۋە رەۋشى نالەبار و پەر لە جەنگ و ناشوب بەشىكى زۆرى خۆپىندكارانى ناچارکرد دەست لەخۆپىندن ھەلگرن^(۴۷۳)، ئەمە جگە لەۋە دەمارگىرى نایىنى و مەملەتلىكان كە بە قوۋلايى ناخى كۆمەلدا رۆچوۋوبون، فىرگە و زانكۆكانى كەردبوۋە و پەنەيەكى بچوۋكراۋە ئەم مەملەتلىيە و ئەمەش بەشىكى زۆرى كۆمەللى خۆپىندن بىتۆمىد كەردبوۋە^(۴۷۴)، بەلام سەرھەپاى ئەمەش ھەر لە سەرھەتاۋە رىفۆرمىستەكان لەۋە رۋانگەيەۋە كە بۆلۈۋوبونەۋە خۆپىندەۋارى و بەرزى ئاستى رۆشنىرى كاراىر و پىشت ئەستورترىان دەكات لە رۋوبەپوۋوبونەۋە نىيارەكانىندا، بايەخىكى گەۋرەيان بەقىزىبون و بۆلۈۋوبونەۋە خۆپىندەۋارى دەدا، بۆيە (لوتەر) ھەر زوۋ بەم دۆخى كەمبۈنەۋە فىرگە و قوتابىيە نىگەرەن دەپىت و لەسالى (۱۵۲۴ز) ۋە گەمى لە كەمەرخەمىكردنى مىر و فەرمانرەۋا دۇنيابىيەكان دەكات لەم رۋەۋە داۋاى دامەزراندنى فىرگە و قوتابىيە نۇيىيان لىدەكات^(۴۷۵)، (لوتەر) ھەر لەسەرھەپاى كارەكانىيەۋە ھەۋلىكى زۆرى دەدا لە پىناۋ بۆلۈۋوبونەۋە خۆپىندەۋارى بە نىتۈ تەۋاۋى چىن و تۆيەكانى كۆمەلدا و بى جىۋاۋى نىر و مى، دواترىش لە گۆتارىكدا لە سالى (۱۵۳۰ز) بەتاشكرا بانگەشە بۆ بۆلۈۋوبونەۋە بە ئىلزامى بۈۋى قىزىبون دەكات و دەسلەتە دۇنيابىيەكان بۆ پىادەكردنى ئەم ئەركە ھاندەدات بەۋە زۆر لە خىزانەكان بگەن، تا مىندالىكانىيان بنىرنە قوتابىيە، جگە لەۋە (لوتەر) پىشەى مامۇستايى زۆر بە پىرۆز دەرخانە و پىتۈابوۋ، كە بە پارە و پول پاداشت نادىتەۋە^(۴۷۶)، لە رۋىيەكى ترىشەۋە (لوتەر) ھىرشىكى گەۋرەى كەردە سەر شىۋاۋى وانەگوتنەۋە و خۆپىندى سىكۇلاستى سەدە نىۋەنجىيەكان و بە سىستەمىكى دواكەوتوۋ و توندوتىژى دەزانى و شىۋاۋىكى كراۋەترى

(473) Arthur P. Watts, OP. Cit., PP. 78-79.

(۴۷۴) عبدالله زاهى الرشدان، المصدر السابق، ص ۲۷۲، Arthur P. Watts, OP. Cit., PP. 78-79.

(۴۷۵) سارا فلۆۋەرز، سەرچاۋەى پىشۋو، ل ۸۶، Hayes and Cole, OP. Cit., P. 37.

(۴۷۶) دونالد ر. كىلى، المصدر السابق، ص ۱۷۵، عبدالله زاهى الرشدان، المصدر السابق، ص ۲۷۴، سارا

فلۆۋەرز، سەرچاۋەى پىشۋو، ل ۸۶.

له خويندن و فيربون داهيتا و جهختيشي له سهر گرنكي مه شقي وهرزي و گوراني و موسيقي ده كرده وه، دواتریش شم ريبازهي (لوتهر) له بواړي فيربون و پهروده دا له لايه نه (ميلانگتن) وه پهری پيډرا و به شيكي زوري ژياني بو خزمه تکردي شم بواره تهرخانکرد و رولتيكي گه وري گيترا له دامه زراندي فيرگهي نوي و نوژنه نکرده وي کونه کان و کرده وي چندين قوتاخانه و په يانگا و زانکو له ناوچه کاني ته لمانيا^(٤٧٧).

(زوينگلي) که پتر به هيومانيسته کان کاريگر بوو له بواړي پهروده و فيربوندا هوليكي زوري دده و له بواره شدا بهرهميكي به ناوي "بنه ماکاني پهروده کردني مندا له به پهروده يه کي مهيحي" بلاو کرده وه، که تييدا جهخت له سهر گرنكي فيربوني ميژوو و حيساب و مه شقي سوارچاكي ده کرد، جگه له وهی که چندين فيرگهي له ناوچه کاني سويسرا دامه زراند^(٤٧٨)، ته ناهت بريكي شو سامانه ي له کليسا زهوتکرا بو بو دامه زراندي زانکويه ک تهرخاني کرد^(٤٧٩). هروها (کالفن) يش له دوا دوايه کاني ته مهنيدا بايه خيكي زوري به دامه زراندي فيرگه و قوتاخانه دا و زانکويه کي له شاري جنيث دامه زراند^(٤٨٠).

له لايه کي ترشموه ههر له چوارچيوي خوسازدان بو مملاني تيولوجيه کان، کليسيای کاتوليکيش بايه خيكي گه وري بهم بواره دا، تاييبت دواي ده رکه وتني بزوتنه وهی دژه ريفورم وه کو پيشتر باسانکرد، جوړيتيه کان رولتيكي گه وري يان گيترا له کرده وهی فيرگه و زانکو کان و نه مه جگه له وهی زوري ک له گروهه نايينيه کاني تریش فيرگه و زانکوي تاييبت به خويان دامه زراند^(٤٨١).

به مجوزه نه گهرجي ته وواي شو کارانه ي له بواړي پهروده و فيربوندا له روژگاري ريفورمدا نه غامده دران به مهبه ستي خزمه تکردي به مملاني تيولوجي و بهرژه وندييه نايينيه کان بوون، به لام دواچار بوونه بناغهي ماددي و فيکري سده نوټيه کان له بواره دا.

(٤٧٧) دونالد ر. کيلي، المصدر السابق، ص ١٧٥ ؛ عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ٢٧٤ ؛ سارا فلزورز، سهرچاوهي پيشو، ل ٨٧.

(٤٧٨) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ٢٧٢.

(479) Arthur P. Watts, Op. Cit., P.57.

(٤٨٠) عبدالله زاهي الرشدان، المصدر السابق، ص ٢٧٢.

(٤٨١) سارا فلزورز، سهرچاوهي پيشو، ل ٨٧.

تەۋرەى دەيم: ئەدەب و ھونەر

سەبارەت بە ھونەر ئەم بوارەش ۋەك زۆرىەى كايەكانى تر، لەسەرەتادا رووداۋەكانى ئەم بزوتنەۋەيە پىچەوانەى ھەنگاۋەكانى كەوتنەۋە، بەو پىيەى كە رىفۆرمىستەكان بەشكى زۆرى كايە ھونەرىيەكانىيان بەحرام دەزانى و ژمارەيەكيان بەتەۋاى كەوتنە رەتكردنەۋەى ھونەرى پەيكەرتاشى و نىگاركيستان و موزىك، لەلايەكى ترىشەۋە بەشى ھەرە زۆرى رىفۆرمىستەكان دژ بە ديار دەى ھەبوونى نايكۆن و تابلۆ و پەيكەر لە كلىسا و بەكارھىتەنانى موزىك لە رىۋرەسە ئايىنىيەكان بوون^(۷۸۲)، جگە لەۋەى كە ئەگەرچى بەر لەم بزوتنەۋەيە ھونەرمەند تارادەيەك سەربەست بوو لە وىتاكردن لە خەيالەۋە لە چوارچىۋەى كەلتورى ئايىنىدا ، بۆ نمونە دەكرات وىتەى خۋاى باوك لە وىتەى پياۋىتىكى نورانىدا بەرجەستەبكرىت يان وىتەى (مەريەم) لە وىتەى دايكىتىكى قەشەنگدا، بەلام بە سەرھەلەدانى ئەم بزوتنەۋەيە و دەرگەوتنى مەملەت ئايىنىيەكان و قولبەونەۋەى لە مشتومرىتىكى تىۋلۇجىيانەدا بۆ دۆزىنەۋەى پىناسە راستەقىنەكان بە جۆرىك كە خودى ماھىيەتى خودا شاھىنى پىناسە كردن بكات، ئىدى بوارىك بۆ وىتاكردنى خودا لە وىتەى پياۋىتكدا ناھىتەتەۋە، بەمەش لەگەل پتر عەقلاى بوونى پرەنسىپە ئايىنىيەكاندا بوارى وىتاكردن لە خەيالەۋە لە كەلتورى ئايىنىيەكانەۋە بەرتەسكتر دەبوو^(۷۸۳)، دواترىش ھەر ئەم رەۋشە كلىساي كاتولىكى ناچار دەكات، كە لە ئەنجومەنى ترىنتىدا بەپىى برىارىك ھەلۋاسىنى وىتە و تابلۆ بۆ رەزامەندى ئىپسكۆسىپى كلىساكە قەدەغەبكات^(۷۸۴).

سەرەراى ئەمانەش رووداۋەكانى ئەم بزوتنەۋەيە نەياندەتوانى پەك بەھەنگاۋەكانى ھونەر بختەن، چونكە نە (لوتەر) نە (كالڤىن) ىش كە كارىگەرى سەرەككىيان ھەبوو لەم بزوتنەۋەيەدا، بەو پىيەى كە لە ھىچ شوئىنىكى كىتەبى پىرۋزدا ھونەر قەدەغەنەكرائە، زۆر توندرەو نەبوون لەم بارەيەۋە، ئەۋەتا (لوتەر) بە راشكاۋى دەئىت : "من ناليم نىنجىل دەبىت سەرجم ھونەرەكان لەناۋەرىت ۋەك ژمارەيەك لەو كەسانەى باۋەرىيان بەخورافەيە، بەلكو بە پىچەوانەۋە من ئاۋاتەخۋازم ھەموو ھونەرەكان ببىنم ...، كەخۋا پىتى بەخشيۋىن"^(۷۸۵). (كالڤىن) ىش كە بە توندى دژى بت و پەيكەر بوو دەئىت : "ھىندە توندرەو نىم كە تەۋاى پەيكەرەكان حەرام بكم

(۷۸۲) ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ۶۳.

(۷۸۳) ولتر ليمان، المصدر السابق، ص ۹۹.

(۷۸۴) المصدر نفسه، ص ۱۰۳.

(۷۸۵) مقتبس في: ول ديورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ۶۳.

...، چونکه هونهری نیگارکیشان و پهیکمرتاشین ...، لای خواوه هاتون، بۆیه من دهسهوئیت پهیره وکردنی هونهریکی بیگمرد و شهرعی بپاریزریت و نابیت شتیک وینه بکریت یان داباشریت که به چاو نابینریت^(۴۸۶).

له لایه کی تریشهوه زۆریتک لهم کایه هونهرییانه بوونه نامرازیتکی پیاده کردنی پروپاگنده و خزمه تکردن به ململانی نایینی و لیتره شهوه دهیان و سهدان تابلو له چوارچیوهی داکوئیکردن و ره خه گرتنی یه که یه کدی لایه نه ناکوکه کان ده رکهوتن، لهم بواره شدا چهند نیگارکیشیکی پروتیسستانی به ناوبانگی وهک (لوکاس کرانچ - Lucas Cranach) ی هاورپی (لوتر) که چهند سالتیک نیگارکیشی کوشکی (فهره دریک سه کسونی) بسو و وینهی نامیلکه و کتیه کانی (لوتر) ده کیشا و چهندین وینه شی له خه یاله وه کیشابوو و (تالبرت دورر - Albert Dorar) که به شیکی زۆری تابلوکانی گوزارشتیان له کتیبی پیروز ده کرد، ده رکهوتن^(۴۸۷). ویرای نه وهی ململانی و جهنگی نایینی و زیده پوی نه ریته نایینییه کان تاده هات پتر هونهرمه ندانی بهو ناقاره دا ده برد، که پشت بکه نه نه ریته نایینییه کان و له بایه خیان که مبه که نه وه و پشتگوئیان بجهن^(۴۸۸).

له بوار ی هونهری بیناسازیشدا نهم بزوتنه وهیه به که مکردنه وهی دامه زرانندی کلنسا و دوور که و تنه وه له شیوازی ئالوژی بیناسازی کلنسا کاتولیکی و ساده یی بینا کانیانه وه، ههروه ها به که مکردنه وهی داهاتی کلنسا رۆما به داپرانی ناوچه پروتیسانتیه کان و که مبوونه وهیه کی به رچاوی نهو بره داهاته ی که پشتر بز بوار ی بیناسازی و کایه هونهریه کان ته رخنده کرا، بسوه ره گه زیکی سه ره کی به هاویه شی له گه ل رتینسانسدا بز له ناوچوونی یه کجاره کی شیوازی بیناسازی غوتی و داهینانی شیوازیکی نوئ لهم بواره دا^(۴۸۹).

به لām له بوار ی موزیکدا بزوتنه وهی ریفورم له سه ره تاوه بووه مایه ی پیشکه و تنی نهم بواره هونهریه، چونکه (لوتر) بز خوئی ژه نیار بوو و ئاره زووی له شیوازیکی موزیکی فره دهنگ و

(۴۸۶) مقتبس فی: المصدر نفسه، ص ۶۳.

(۴۸۷) سارا فلزورز، سه رچاوه ی پشوو، ل ۸۳-۸۴.

Gerhart Hoffmeister, The Renaissance and Reformation Germany, An Introduction, Fredericks Ungar Publishing Co., New York, 1977, P.63.

(۴۸۸) ولتر لبمان، المصدر السابق، ص ۹۹.

(۴۸۹) ول دیورانت، قصة الحضارة، الجزء الثالث من المجلد السادس، ص ۶۳-۶۴.

Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 76.

تۆن بوو و هەر زوو ههولتی پیشکەوتنی ئەم لایەنە دا و لەسالی (١٥٣٨ز)یشدا لە گوتاریکدا
 ناماژە بەهە دەکات، کە گرنگە لاوان فیتری موزیک بن وەک هونەریکی خوایی، سالی
 (١٥٣٤ز)یش بە یارمەتی چەند هاوڕێیەکی خۆی یەکەم سروودی پروتێستانتی دانا و دواتریش
 چەندین سروودی ئایینی تری نووسی و بەناوبانگترینیان (قەلائی سەخت) بوو کە بەشیکی
 زۆریان بە زمانی ئەلمانی بوون و دواتر زۆریکیان وەرگێڕدراوە سەر زمانە میللییەکانی تر^(٤٩٠)،
 بەمەش هونەری موزیکی لەقۆرغاری و ئالۆزی سەدە نێوەنجییەکان رزگارکرد، کە وەک یەکیک
 لە نەتییە ئایینیەکان بوو و تەنها چەند پیاویکی ئایینی و لە کاتی سروودە ئایینیەکاندا و
 بە زمانی لاتینی بە کاریان دەهێنا. لێرەو ئیدی موزیک بە زمانی میللی و بە شیوازیکی سادە
 بە نێو تەواوی کۆمەڵدا بڵاوبوووە.

لەواری ئەدەبیشدا روداوێکی ئەم بزووتنەویە لە چەند روویەکەو کەوتنە خزمەت
 پیشکەوتن و فراوانبوونی بەرھەمە ئەدەبییەکانەو، بەوێ کە لەلایەک بە تێکشکاندنی
 کۆتەرۆلی کلێسا، ئەدەبی لەکۆمەڵێک کۆت و بەندی عورفی و ئەخلاقی رزگارکرد، ھەرەھا بە
 ناکامە کۆمەڵایەتیەکانی و روداوێکی وەک ئاوارەیی و غوربەت و ململانێی ئایینی و
 کارەساتە جەنگییەکان، بەرھەمە ئەدەبییەکانی فرەبابەت و دەوڵەمەندتر کرد، لەلایەکی
 تریشەو بەو رۆلێ کە ئەم بزووتنەویە لە گەشەکردن و فراوانبوونی زمانە میللییەکاندا
 گێڕای، کە دواجار بوو مایە شکۆفەکردنی زمانی ئەدەبی نەتەوێ، بۆ ئۆنۆنە ئەو زمانە
 کە (لوتەر) ئینجیلی پێ نووسیوە دواتر بوو زمانی ستانداردی نووسەر و ئەدی و بیرارە
 ئەلمانییەکان^(٤٩١)، ھەرەھا زمانی نوێ فەرەنسییەکی کتییەکی (کالڤن) بوو
 گەنجییەکی زمانەوانی گەرە بۆ شیعر و پەخشانی فەرەنسی لە سەدە شازدەدا^(٤٩٢)
 لێرەشەو ئەم بزووتنەویە کۆمەڵێکی گەرە بە رەوتی پیشکەوتنی بەرھەمە ئەدەبییەکان
 کرد، وێرێ ئەوێ ئەم بزووتنەویە بە ھاندانی خۆندن و بڵاکردنەوێ خۆندنەواری بوو
 مایە زۆربوونی بەردەوامی خۆندنەوێ بەرھەمە ئەدەبییەکان، ئەمەش ھاندەریکی گەرە
 فراوانبوونی ئەو بەرھەمانە بوو^(٤٩٣).

(٤٩٠) ول دیوانت، قصة الحضارة، الجزء الخامس من المجلد السادس، ص ٢٣٠؛ سارا فلزورز، سەرچاوی

پیشوو، Arthur P. Watts, Op. Cit., P. 76؛ ٨٦؛

(491) Louis Cottschalk and Donald Lach, Op. Cit., P. 195.

(٤٩٢) جورج طرایشی، المصدر السابق، ص ٤٧٢.

(493) Gerbert Hoffmeister, Op. Cit., P. 143.

تهوهری یازدهم: کاریگری نه‌خامه‌کانی بزووتنه‌وی ریفۆرم له‌سەر نه‌مه‌ریکا
 ناوچه تازه دۆزراوه‌کانی نه‌مه‌ریکا که له سه‌روبه‌ندی رووداوه‌کانی نه‌م بزووتنه‌وه‌یه‌دا جیتی
 چاویتیرینی به‌شیکێ زۆری خه‌لکی شه‌هروپا بوو، هه‌ر زوو سه‌ره‌نجی پرۆتێستانتی و ره‌وته
 ئایینییه‌ یاخیه‌یه‌کانی راکیشا، جا نه‌گه‌ر به‌مه‌به‌ستی هه‌له‌یه‌ی کۆکردنه‌وه‌ی سه‌روه‌ت و سامان
 بوویتی، یان له‌ پێناو قوتاریبون له‌ زه‌هر و زه‌نگی ده‌سه‌لاتدارییه‌تی ناوچه‌کانیان، خه‌لکیکی
 زۆری ناوچه‌کانی هۆله‌ندا و سکۆتلاند و سوئیسرا و ئه‌لمانیا، دواتریش ژماره‌یه‌کی زۆر له
 پیۆزیتانه‌کانی ئینگلستان، تاییه‌ت دوا‌ی توندبوونی ناکۆکییه‌کانیان له‌گه‌ڵ ده‌سه‌لاتدا
 روویانکرده‌ نمو ناوچانه و هه‌ر زوو له‌ به‌شی زۆری نه‌م ناوچانه‌دا له‌پرووی ئایینییه‌وه‌ بوونه
 زۆرینه و له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چه‌فده‌دا ده‌وروپه‌ری چه‌فتا و پێنج له‌ سه‌دی دانیشتوانی نه‌م
 ناوچانه له‌ ره‌وته ناکاتۆلیکییه‌کان بوون⁽⁴⁹⁴⁾ بۆ غومنه‌ سالی (1676ز) نزیکه‌ی سی به‌شی
 دانیشتوانی شاری ماریلاند (Maryland) (پروتیستانتی، یان یه‌کیک له‌گروپه‌ ئایینییه‌کانی
 تر بوون و به‌شه‌که‌ی تریشی کاتۆلیکی، نه‌م ره‌وشه‌ش جگه‌ له‌وه‌ی که دوا‌جار پێکهاته‌ی ئایینی
 له‌ نه‌مه‌ریکا ره‌نگرێژکرد و بوو به‌ ولاتیکی فره‌ناین، دوا‌جاریش زۆرێک له‌م رووداوانه‌ی که نه‌م
 بزووتنه‌وه‌یه‌ له‌ شه‌هروپا خسته‌یه‌وه‌ له‌ سه‌مه‌کاری ئایینی و لی‌بۆرده‌یی ئایینی نه‌م ناوچانه‌شی
 گه‌رتوه‌⁽⁴⁹⁵⁾، هاوکات زۆرێک له‌م نه‌خامه‌ نابووری و نه‌خلاق‌ی و کۆمه‌لایه‌تیانه‌شی لی‌که‌وته‌وه‌،
 که له‌ شه‌هروپا نه‌م بزووتنه‌وه‌یه‌ خسته‌بوونی‌وه‌.

(494) Will Heberg, Protestant-Catholic-Jew. An Essay in American Religious Sociology, INC, Garden City and New York, 1960, PP.6-7.

(495) John Spencer Bassett, A History of The United States (1492-1938), 3rd Edition, The Macmillan Company, New York, 1941, P.148 ; R.C.Simmons, The American Colonies. From Settlement to Independence, WW – Norton and Company, New York and London, 1981, P.92.

ئەنجامە سیاسییەکان

کلیسای کاتۆلیکی بەو بیانویەکی کە پاپاکانی نوێنەری خودا و جێگرەوێ مەسیحە لەسەر زەوی، بە درێژایی سەدە نێوەنجییەکان خۆیان بە سەرچاوەی دەسەلاتی دونیایی دەزانی و ئەو پێوەندییە رۆحییە بوو، کە تەواوی دانیشتوانی کۆمەڵگای جیهانی کاتۆلیکی پێکەوه دەبەست و هەر لەم سۆنگەییەشەوە خۆی بە بەرپرسی رەوشی سیاسی دەزانی و کێشەکانی بیری سیاسیش بەشیکی دانەبڕاو دەبوون لەکارە تێلۆجییەکانی ئەم نایینزایە، بۆیە سەرەنجام هەر هێرشێک بۆسەر کلیسای کاتۆلیکی و فیکری سەدە نێوەنجییەکان دواچار دەبوو کۆمەڵێک ئەنجام و لێکەوتە لەرووی سیاسی و بیری سیاسییەوه بە دواي خۆیدا بێنیت⁽⁴⁹⁶⁾.

دەرکەوتنی بزوووتنەوهی ریفۆرمیش وەك هێرشێک بۆ سەر دەسەلاتی کلیسا لە رۆژگارێکدا کە سەرەتای وەرچەرخانیکی سیاسی لە ئاردابوو بەرەو پێکھێنانی قەوارە سیاسییە نوێەکان کە لە دەولەتی پاشایەتی ناوەندییدا خۆی دەبینییەوه، راستەوخۆ دژی دەسەلاتی گشتگیری کلیسای دەکەوتەوه و ئیدی تێکەڵەلێکشییەکی ئەوتۆ لەنێوان رەهەندە سیاسییەکانی ئەم بزوووتنەوهیە و هەنگاوەکانی ئەو قەوارە نوێەدا دەرەکەوتن، کە بەشی هەمرە گەورەیی رووداوە سیاسییەکانی ئەو مەودا میژووییە چەندە رووداو و لێکەوتەیی ریفۆرمی نایینی دەبوون، هێندەش گوزارشتیان لە بەرژەوهەندی ئەم قەوارەیه دەکرد، بۆیە رووداوەکانی ئەم بزوووتنەوهیە جگە لەوهی بوون بە توخمێکی یاریدەدەر لە ململانێی نێوان بەرژەوهەندی ئەو قەوارانە، لە هەمانکاتدا خزمەتێکی گەورەیی بە خەمڵینی فۆرمی کۆتایی ئەو قەوارە سیاسییە نوێیانە کرد، کە خۆی لە دەولەتی پاشایەتی رەهادا دەبینییەوه.

(496) G.C. Field, Political Theory, Methuen and Co. LTD, London, 1969, P. 27.

نوهدهی یه کهم : ململانتی سیاسی و جهنگه نایینییه کان

سهبارت به ناشووب و کیشه سیاسییه کان، نهم بزوتنه وهیه بهوهی که قهواره سیاسییه کانی بهسمر کاتولیک و پروتستاندا دابهشکرد لهو رژگارهدا که تادههات ململانتی نیتوان فهرنسا و نینگلستان و نیسپانیا توندوتیژتر دهبوو، راستموخۆ کهوته خزمهتی نهم ململانتیه بهوهی که پاساو و بیانوی نایینی و دواچاریش خروشانای نایینی بۆ نهم کیشهیه پیدا کرد و همر لیژهشوه نهم نایینزایانه له چهشنی نایدۆلۆجیا بهک بۆ نهم ولاتانه ده رکهوتن و تهواوی پهيوهندییه سیاسییه ده رهکی و کیشه سیاسییه ناوخۆیه کانیا ن کۆنترۆل کرد، له لایه کی تریشوه رووداوه کانی نهم بزوتنه وهیه زه مینه سازیا ن بۆ ده رکهوتنی چهند هیتژیکی سیاسی نوی کرد لهو ناچانهدا که تا نهم کاته رۆلژیکی سیاسی نهموتیان نه بوو، به لām لیژوه بوون به لایه نی سهره کی کیشه و ململانی سیاسییه کان، لهوانه دانیمارک و سوید و بۆهمیا و ... هتد^(۴۹۷).

ویرای نهمه ی به ده رکهوتنی کیشه ی که مینه ی نایینی که نه غامیژی نهم بزوتنه وهیه بوو، هه لی ده ستیوهردانی هتزه سیاسییه کان له کاروباری ناوخۆی یه کدی و قۆستنهمه ی له خزمهت نهم ململانتیه ده رکهوت^(۴۹۸)، وه نهم پشتگیرییه ی که هه ریه ک له پاشاکانی فهرنسا و پاشاکانی نینگلستان له چوارچیوه ی ململانی کانیا ن له گه ل نیمه راتۆردا به پروتیتستانتییه کانی نه لمانیا کردیا ن^(۴۹۹) یان ده ستیوهردانی همر یه ک له نینگلستان و نیسپانیا له کیشه ی نایینی له فهرنسا^(۵۰۰). له لایه کی تریشوه همر نهم دابه شبوونه بهسمر کاتولیکی و پروتیتستانتییدا ریخۆشکهری ده رکهوتنی هاویه یانییه تی سیاسی و سه ربازی کرد و نیدی چهن دین هاویه یانییه تی ده رکهوتن، که جگه له وانی پیشتر دیارترینیا ن نهمه بوو که سالی (۱۶۰۸ز) له نیتوان میره پروتیتستانته کاندا بهسمرۆکایه تی (فهره دریکی پینجه م) میری ناوچه ی پلاتین (Platine) دا به ستر، دواتریش سالی (۱۰۶۹ز) کۆمه له ی کاتولیکی له ژیز سایه ی (با فاریا - Bavaria) به ستر،^(۵۰۱) که

(۴۹۷) ج.م. روبرتس، المصدر السابق، ص ۵۸۱ - ۵۸۳، Op. Cit., P. 216 F. Guizot.

(۴۹۸) بطرس بطرس غالي و محمود خوري عيسى، المدخل في العلم السياسة، دار الطباعة الحديثة - مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، ۱۹۵۹، ص ۲۲۷.

(۴۹۹) پروانه باسی سیهم له بهشی دووه می نهم لیکنولینه وهیه .

(500) "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, P. 533.

(501) Edward Raymond Turner, Op. Cit., P. 228.

دواچار نهم رهوشه بویه فاکتوریکي کهوتنمویه جهنگی سی سالة^(۵۰۲) بهمهش لهو رۆژگارهدا بهجۆریک رووداوه سیاسی و نایینییهکان تیکههالکیش بوون، که جیاکردنهووی وهک جیاکردنهووی رۆح بوو لهجهسته.^(۵۰۳)

بهعجۆرش شانهبهشان قولبونهووی ململانیکان، کیشه و ناوکویییه نایینییهکان قولتر دهبوون و پتر رووداوه سیاسییهکانیانی رهنگپژدهکرد و جهنگ و ناشویهکانیان فراوانتر دهبوون، تا دواچار له بۆتهی جهنگیکي گشتگیر و درێخواهیندا دهکمووت، که بهشیکی زۆری ولاتانی نهم کاتهی ناوچهکمی تیوهگلا و له میژووی نهروویادا به جهنگی سی سالة ناسراوه. نهم جهنگه پتر وهک دهرههجامیک بۆ شکستی ناشیتینامهی نۆگسبرگی سالی (۱۵۵۵ز) له هیورکردنهووی رهوشه نایینییهکه کهوتمهوه، بهووی تهنهانی به مافی لوتهریهکان دانا و سهرحهم گروپهکانی تری پشتگۆی خست، تایبته کالفنییهکان که له ناوچهکانی نهلمانیا و سويسرا له زۆریوونی بهردهوامدابوون،^(۵۰۴) ههرهها دواتریش بهرژهوهندیه نابووری و سیاسییهکانیش رۆلکی گهوهریان له بهریوهچوونی رووداوهکانیدا گپرا ههرهوک میژوونووسی بهناویانگ (فشهر) باسیکردوه که ههرچهنده سوید بۆ بهرگریکردن له پرۆتستانتییه کهوته جهنگوه، هاوکات مهیلکی زۆری له کۆنترۆلکردنی سیاسی و بازرگانی کهنارهکانی باشووری بهلتیکدا ههبوو،^(۵۰۵) جگه لهووی بهشداری فهرههنا لهپال پرۆتستانتییهکاندا دژ به نیمپراتۆر

لهم جهنگهدا جگه له ههولی سنووردارکردنی دهسلاتی بنهمالهی (هپسبرگ) و بهدهستهیتانی ناوچهی نهلزاس هیچی تر نهبوو،^(۵۰۶) چونکه پاشاکانی فهرههنا بۆ خویان هیتهه له پاپا و نیمپراتۆر میانپهوتر نهبوون بهرانبههر پرۆتستانتییهکانی ولاتی خویان، بهمهش به تیپهیریوونی کات نهم جهنگه مۆرکی نایینی خۆی له دهست دا و لهگهڵ کۆتاییهاتنییدا لهسالی (۱۶۴۸ز) بهپیتی پهیمانامهی

(۵۰۲) نهم جهنگه لهسالی (۱۶۱۸ز) دا له کیشهیهکی نیوان نیمپراتۆریا و بۆهمیاوه دهستیپنکرد و رووداوهکانی به پچریچری تا سالی (۱۶۴۸ز)ی خایاند، سالی (۱۶۲۵ تا ۱۶۲۹ز) دانیمارکیش خزیه نیر شهههکهوه و دواي نهمیش لهسالی (۱۶۳۰ز)دا سویدیسی تیوهگلا و دواچاریش لهسالی (۱۶۳۵ز)دوه ریشیلو که نهوکات سهروک وهزیران بوو شههه له دژی بنهمالهی هپسبرگ و نیسپانیا راگهیاند. بۆدریوهی پتر لهم بارهیهوه بهروانه : Hayes and Cole, OP. Cit., PP. 49-103.

(۵۰۳) دونالد ر. کیلی، المصدرالسابق، ص ۵۵.

(504) V.H.H. Green, Op. Cit., P. 293.

(۵۰۵) هیربرت فیشر، أصول التاريخ الأوربي الحديث، ص ۲۳۷. له نینگلیزییهکهیدا، P. 613.

(506) Hayes and Cole, Op. Cit., P. 101.

ویستیغالیبا، کۆتایی به کۆنترۆلی ئاین هیئا به سهر سیاسهتی دهه کی و ناوخۆی و ئاینیههتی مۆرکی ولاتانی کالکردهوه.^(٥٠٧)

به عجزه ئهم بزوتنهوهیه بووه مایه ی سه رهو غونکردنی ئهو فۆرمه سیاسیه گشتگیره ی کلێسا و دواتریش نیمه پراتۆریای رۆمانی پیروۆ و تیکشکاندنی پاشماوه کانی یه کیتی ناوچه کانی جیهانی کاتۆلیکی له ژێر سایه ی یه ک نایسنزادا^(٥٠٨) و رۆلیکی گه رهشی گێرا له ئافرانندی شیواز و فۆرمی سیاسی نوێدا.

توهره ی دووه م: بیر ی سیاسی

کاره کانی بزوتنه وه ی ریفۆرمی ئاینی له بواری بیر ی سیاسیدا نه گه رجی وه ک بیر یاری سیاسی گه ره (جۆرج ساباین) ده لیت: له جه وه هردا نوێ گه رییه کی وای نه کردوه له چاو ئه وانێ سده نیوه غیهیه کان و له گه ل کلێسای کاتۆلیکیدا هاوسه رچاوه بوون، که که لتووری مه سیحیه و هه مووان هه ر مه یدان ه کان به مه یدان ی خودا ده زان و هه ر نه مه یش به ئافرتنه ری ده سه لاته سیاسیه کان ده زان،^(٥٠٩) به مه ش جارێکی تر ئهم بزوتنه وه یه کێشه کانی بیر ی سیاسی ئاوێ ته ی تیۆلۆجیا ده کاته وه و پیچمه وان ه ی ئاراسته نا ئاینیه هه کی (رێنێسانس) و (ماکیافیلی)^(٥١٠) ده که وه یته وه

(507) F.Guizot, Op. Cit., P. 215.

(٥٠٨) جون باول، الفكر السياسي الغربي، ترجمة محمد رشاد خميس، مراجعة د. راشد البداوي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٥، ص ٣٠٣؛ مسلم حسن محمد عزيز المظفري، الفلسفة السياسية عند هوبز، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة بغداد، نيسان ٢٠٠٤، ص ٣٠.

(٥٠٩) جورج ساباین، تطور الفكر السياسي، الكتاب الثالث، ترجمة د. راشد البداوي، تقديم احمد سويلم العمري، دار المعارف بالأشتراك مع مؤسسة فرانكلين، القاهرة، ١٩٧١، ص ٤٩٨. له نینگلیزییه کهیدا:

George H.Sabine, A History of Political Theory, 4th Edition, Dryden Prees, Tokyo, 1981, PP. 332-333.

(٥١٠) بیرناردۆ ماکیافیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) میژوونووس و بیر یاری سیاسی سه ره ده می رێنێسانس له ئیتالیا، به ره چه له ک خه لکی شاری فلۆره نسابوو و چه ندین پله و پۆستی سیاسی له لایه ن حکومه ته ی ئهم شاره وه پی سپێردرا، کتیبی "میر" یه کێکه له به ره مه هه گرنه گه کانی ماکیافیلی که تیدا سه رجهم بیرو را سیاسیه کانی خستۆته روو، وێرای چه ندین به ره مه می ته ده بی و میژوویی تر که "هونه ری جه نگ" و "میژووی فلۆره نسا" دیارترینیان بوون. بروانه : کمال مظهر، میکافیلی والمیکافیلیه، دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٢٢-١٣٢.

لەم رووهوه،^(٥١١) بەلām دواچار بە ناچاری بەهەمان شو ناچارانەدا دەچیتموه که (ماکیافلی) وروژاندبووی لەداواکاری جیابونەوهی دەسلاتی دنیایی لە نایینی و پیکهوهانی دەولەت بەهەر نرخیک بیت، که ببوونە ناراستەیی گشتی کۆمەلگا و هیچ بزووتنەوهیهکی کۆمەلایەتی توانای رووبەر و روونەوهیانی نەبوو.^(٥١٢)

بۆیه هەر زوو کارەکانی (لوتەر) بە هێرش بۆسەر دەسلاتی دنیایی پایا دەستیپێکرد و کەوتە هەولێ جیاکردنەوهی دەسلاتی دنیایی لە نایینی، بۆیه فەیلەسووفی بەناوبانگی فەرەنسی (فۆلتیر) پێیوابوو که (لوتەر) موخید نەبووه، بەلکو عیلمانییهک بووه و هەولێ داوه کلیسا لە دەسلاتە دنیایی و سیاسیهکان دامالێت.^(٥١٣) دواتریش رووداوەکانی ئەم بزووتنەوهیه وەک پێشتریش روونبۆتەوه و لە درێژەیی ئەم بامەشدا پتر رووندەبێتەوه بە تەواوی خزمەت بەم دیاردەیه دەکەن و سەرەنجامیش پیکهوهانی دەولەت بەهەر نرخیک بیت دەکەنە پتووستیهکی مێژوویی سەردەمەکه، بۆیه لەخۆدا نییه بیراری سیاسی گهوره (هارۆلد لاسکی) که باسی سیادهی دەولەت دەکات دەلێت: "... دەولەت لە شێوهی دەزگایهکی خاوەن سیاده ئەنجامی زنجیریهکی دوور و درێژه لە هەلومەرجی مێژوویی که گرینگترینیان لەسەردەمی ریفرۆمدا بووه"،^(٥١٤) دواتریش لە درێژەیی بامەکهیدا ئەوه رووندەکاتەوه، که رووداوەکانی ئەو رۆژگارە بە تەواوی بوونی ئەم دەزگایه دەسەپێنن، بەو پێیهی که لە سەرچەم دەزگاکانی تر کاراتر بوو لە دەستەبەرکردنی ویستەکانی کۆمەل.^(٥١٥)

وێرای ئەوەش لەگەڵ رووداوەکانی ئەم بزووتنەوهیهدا کۆمەلێک بیرۆکهی سیاسی چهکەرەیانکرد، که دواچار گەشەسەندنه کۆمەلایهتییهکان دەیانسەپاندن، لەوانه بیرۆکهی دیموکراسی که ژمارهیهک لە بیریاره سیاسیهکان پێیانوایه لەگەڵ رووداوەکانی بزووتنەوهی ریفرۆمی ئایینیدا چهکەرەیکردووه، بەو پێیهی که ئەم بزووتنەوهیه نازادی و رێزی تاکەکانی وروژاندوه و گەشەیی بە تاکەگەڕایی داوه و

(٥١١) عبدالکریم احمد، دراسات في النظرية السياسية الحديثة، معهد البحوث والدراسات العربية، بيروت، ١٩٧٣، ص ٦٧؛ مسلم حسن محمد عزیز المظفري، المصدر السابق، ص ٣٠.

(٥١٢) عبدالکریم احمد، دراسات، ص ٦٨.

(٥١٣) شبلي العيسمي، العلمانية والدولة الدينية، وزارة الثقافة والأعلام، بغداد، ١٩٨٦، ص ٢٢.

(٥١٤) هارولد لاسکی، مدخل الى علم السياسة، ترجمة عزالدين محمد حسين، مراجعة علي ادهم، دار الحماسي للطباعة، القاهرة، ١٩٦٥، ص ١٥-١٦.

(٥١٥) المصدر نفسه، ص ١٦.

تاکی وه کمسیکی سمریخۆ له کۆمهڵدا زانیوه، وێرای شهوی ههر له گهڵ نه مانه شدا شهو پاشه کشه کردنه بمردهوامی باوهره عهقیدهیه کان بهرانهر عهقل دواجار لیرالییهتی لیکهوتوهو شهو رهوتی که خوازیاری ههرچی زۆرتری نازادی تاکه کانه له کۆمهڵدا له ژێر سایهی یاسا مدهنیه کاندایا، که هه مو نه مانه بهشیکن له توخه کانی دیموکراسی،^(٥١٦) شهو جگه شهوی که چهند گروویک له شهو نه نایینییه رادیکاله کان له پێی هه لێاردنهو پهساوانی نایینیان دیارده کرد.^(٥١٧) له لایه کی تریشهو کهوتنهو شهو رهوشی ده مارگیری و سته مکاری نایینی که بهشی ههره زۆریان له لایهن دهسه لاتی سیاسیهو بهرته ده چهوون و ده رکهوتنی که مینه نایینییه کان، وایکرد که ههر گروویکی نایینی له سۆنگهی بهرته ده ندییه سیاسیه کانی خۆیهو پهساوه سیاسیه کان بێتهو شهو، ئیدی لای سته ملیکراوه کان بیرۆکهی گهڵ سهرچاوهی دهسه لاته کانه و بیرۆکهی بهرنگاریو نهو شهو دهسه لات که هه ندیک جار تا ره تکردهو شهو سهرجهم دهسه لاته کان سهریده کیشا^(٥١٨) چه که ره یانده کرد،^(٥١٩) که ههر له م سۆنگه یه شهو بهو (کالفن) سهرپرای بهرگری کردنی توندی له بیرۆکهی گوێراهی کۆیرانهی دهسه لات، بهو بهرگری کردن له لایه نگرانی له فهره نسا و سکوتلاند و هتد، بهرنگاریو نهو شهو کی سنووردار له دژی دهسه لاتاریکی گهندهل و ناپاک ریتیدراو ده کات، به مهرجیک پیاوه گهوره و خاوهن پێکه کۆمه لایه تییه کان نه نجامیبدن نه ک کۆمه لاتی خه لک.^(٥٢٠)

هاوکات ههر رهوشی که مینهی نایینی و سته مکاری کیشهی بهرنگاریو نهو شهو دهسه لاتی سیاسی و گوێراهی لیکردنی کۆیرانهی، ده که نه گرێ نه یه کی سهره کی کیشه کانی پیری سیاسی لهو

(٥١٦) ثروت البدوي، النظم السياسية. تطور الفكر السياسي والنظرية العامة للنظم السياسية، الكتاب الاول، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦١، ص ٢٦١-٢٦٢؛ بطرس بطرس غالي وعمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص ٢٢٨؛ جهينة سلطان العيسى وآخرون، المصدر السابق، ص ٢٠٣.

Hayes and Cole, Op. Cit., P. 37. (4)

(٥١٧) بهو غرو نه نه نابا پیتسته کان. پروانه باسی چوارم له بهشی دووه می شه لیکۆلینهو یه دا.

(٥١٨) بطرس بطرس غالي وعمود خيري عيسى، المصدر السابق، ص ٢٢٧؛ عبدالکريم احمد، دراسات ...، ص ٦٧.

(٥١٩) فؤاد محمد شبل، الفكر السياسي. دراسات مقارنة للمذاهب السياسية والاجتماعية، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٤، ص ٢٥٩؛ عبدالجبار عبد مصطفى، المصدر السابق، ص ٦٥.

(٥٢٠) جورج سابین، المصدر السابق، ص ٤٩٧-٤٩٨، له تینگلیزییه که دا:

George H. Sabine, Op. Cit., P.335; G. C. Field, Op. Cit., P. 30.

روژگاره‌دا که دواچار هه‌لومەرجه میژووویه که به ته‌واوی ده‌که‌وێته خزمه‌ت سه‌رکه‌وتنی زالبسوونی
 بیروکه‌ی گوێپایه‌لی کوێرانه‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسی و بیروپرای ریفۆرمیستان و رووداو‌ه‌کانی نه‌و
 بزووتنه‌وه‌یه‌ش روژێ سه‌ره‌کی تێیدا ده‌گێرن. ^(٥٢١)

ریفۆرمیستان جگه‌ له‌وه‌ی سه‌رچاوه‌کانیان که که‌لتووێتیکی نایینی بوو پتر له‌م گوێپایه‌لییه‌وه
 نزیک بوو، هاوکات نه‌م بیروکه‌یه‌ی خزمه‌تیکی گه‌وره‌ی به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان ده‌کرد، بۆ نمونه
 (لوتهر) وه‌ک باسه‌مانکردوو به‌ته‌واوی پشته‌ی به‌هێزی هه‌ندیک له‌ ميره‌کانی نه‌لمانیا ده‌به‌ست، بۆیه
 راشکاوانه‌ جه‌خت له‌سه‌ر خواپیه‌تی ده‌سه‌لاته‌ی دونیایه‌کان ده‌کات و به‌یه‌کێک له‌به‌خششه‌ی مه‌زنه‌کانی
 خودا بۆ پاراستنی مرۆڤ و ده‌سته‌به‌رکردنی ژيان‌ی ناشتیانه‌ و نازادی کۆمه‌ڵ له‌ قه‌له‌میده‌دات و به‌
 نوێنهر و غاینده‌ی خواپان ده‌زانیت له‌سه‌ر زه‌وی، ^(٥٢٢) بۆیه هه‌موو جوژه‌ یاخییوون و راپه‌ڕینیک له‌
 هه‌ر باروودۆخێکدا و به‌ هه‌ر بیانویه‌ک له‌ دژی نه‌م ده‌سه‌لاته‌ی دونیایانه‌ رته‌ده‌کاته‌وه‌ و به‌
 سه‌رپێچیکردنی فەرمانه‌کانی خودا له‌ قه‌له‌میده‌دات ^(٥٢٣) و راشکاوانه‌ ده‌تیت: "هه‌رکسێک خۆی
 به‌مه‌سیحی بزانیته‌ دژ به‌ حکومه‌ته‌ی دونیایه‌که‌ی خۆی راناپه‌ڕیت، نه‌گه‌ر دادپه‌روه‌ر بیت یان
 سه‌تمه‌کار". ^(٥٢٤) هه‌روه‌ها (کالفن)یش به‌مه‌به‌ستی سه‌پاندنی ده‌سه‌لاتیکی ره‌ها به‌سه‌ر ناوچه‌کانی
 ژێر ده‌سه‌لاتیدا هه‌مان هه‌لوێستی (لوتهر)ی ده‌بیت له‌م باره‌یه‌وه‌، نه‌میش گوێپایه‌لی کوێرانه‌ی

(٥٢١) مصطفى البارودي، لغات من الفكر السياسي. حول الفرد والدولة، مطبعة الجامعة السورية، دمشق،
 ١٩٥٨، ص ١٣٨.

W.D.J Cargill Thompson, Martin Luther and The Two Kingdoms, "Political Ideas",
 Penguin Books, 1970, P.43; Elizabeth Rawson, The Spartan Tradition in European
 Thought, Clarendon Press, Oxford, 1969, P.158; Kathrine Lach, Op. Cit., P.26.

(٥٢٢) محمد طه بدوي، مقاومة الحكومات الجائرة في المسيحية والاسلام في فلسفة سياسية والقانون الوضعي، دار
 الكتاب العربي بمصر، القاهرة، د.ت.، ص ١٨؛ بطرس بطرس غالي وعمود خيري عيسى، المصدر السابق،
 ص ٢٣٠.

(٥٢٣) مقتبس في: جون هرمان راندل، المصدر السابق، ص ٢٧٦، له نينگليزيه‌كه‌دا:

John Herman Randall, Op. Cit., P.182

(٥٢٤) محمد طه بدوي، مقاومة الحكومات الجائرة ...، ص ١٨؛ Phyllis Doyle, A History of Political
 Thought, London, 1963, PP.141-142

دهسه لاتی دنیایی به نمرکتیکی نایینی ده زانیت و همر به گزداچوونه وهیه کی شم دهسه لاتانه به یاخیبوون له فمرمانه کانی خوا نه ژمارده کات. (۵۲۵)

نه مانه لهو کاتدا بوون، که گززانکارییه کان ده میک بوو بهر ژه وهندی بهشی زوری کومه لای به ده رکهوتنی ده وله تینکی ناوهندی و پاشایه کی به هیژوهه گریدابوو، (۵۲۶) جگه له وهی که له گمل تیزتر بوونی ناشوویه و جمنه گه کانی نهم بزوتنه وهیه دا تاده هات پاشاکان پتر وهک سیمبولی پاراستنی یه کیتی ولات و دایینکهری ناشتی ده رده کهوتن و ویسته کومه لایه تییه کان وابه سته ی به هیژبوونیان ده بوون، (۵۲۷) تمنانته له خودی ولاته کاتولیکیه کانیشدا، وهک پیشتیر باسکراوه، که چۆن ململانیتی نایینی ترسیکی گه وهی له سمر یه کیتی فمرنسا دروستکرد و پیوستی هه بوونی پاشایه کی به هیژی سه پاند. (۵۲۸) دواتریش همر نهم رهوشه له بۆچوونی زۆریک له فیهله سووف و بیریاره سیاسییه کانی سه دهی شازده و حه فده دا رهنگیدایه وه و بۆ زالبوون به سمر ململانیتی نایینیدا، بیرۆکه ی ده رکهوتنی پاشایه کی خاوهن دهسه لاتی ره ها به سمر تهواوی لایه نه نایینی و دنیاییه کاندا له بۆته ی بیرۆکه و تیروانینه کانیا ن له ممر بری سیاسی ده خه نه روو که دیارترینیان (جان بۆدان) و (توماس هسوئس) (۵۲۹) بوون. (۵۳۰)

سمره نجام رووداوه کانی نهم بزوتنه وهیه گورزینکی کوشنده بوون بهر چه مکی دهسه لاتی بالا له سه ده نیوه غییه کان کهوتن و بوونه مایه ی تیکشکاندن یه کجاره کی نهو تیگه یشتنه ی که پیئوابوو پیوانی نایینی نوینهری خوان له سمر زهوی و دهسه لاته دنیاییه کان له مانه وه سمر چاوه ده گرن و شکوفه کردنی نهو چه مکه ی که پاشا و دهسه لاته دنیاییه کان جیگره وه و غاینده ی خودان له سمر

(۵۲۵) له م باره یه وه پروانه باسی چواره می بهشی یه که می نهم لیکۆلینه وهیه.

(۵۲۶) محمد فؤاد شبل، المصدر السابق، ص ۳۵۶؛ عبدالکریم احمد، دراسات، ...، ص ۷۰.

(۵۲۷) پروانه باسی سیتیهم، ته ره ری بلاو بوونه وهی ریغۆرم له فمرنسا له بهشی دووه می نهم لیکۆلینه وهیه دا.

(۵۲۸) بۆدان (۱۵۳۰-۱۵۹۹ز) فیهله سووف و بیریار ی نابووری سیاسی فمرنسی سالی (۱۵۷۶ز) شه ش کتیه که ی ده رباره ی کۆمار (Six Books of Republic) نووسی و تیتیدا بیرو را سیاسییه کانی و رای خۆی سه بهارت به سیاده ی سیاسی روونکرده وه. پروانه "Encyclopedia International", Vol. 3, P. 93 :

(۵۲۹) هۆیس (۱۵۸۸-۱۶۷۹ز) نهو فیهله سووفه ئینگلیزییه بوو که پیئوابوو دهسه لاتیکی پاشایه تی ره ها ده توانیت یاسای کومه لایه تی و ناشتی بۆ کومه ل ده سته به ربکات دوا ی نهو جه نگه نایینییه دوور و دریزه ی که همر یدک له کومه لگای فمرنسی و ئینگلیزی به خۆیه وه بینویه تی. پروانه: جورج طرابیشی، المصدر السابق، ص ۶۵۳-۶۵۴.

(۵۳۰) مصطفی البارودی، المصدر السابق، ص ۱۴۰.

زهوی و راسته و خۆ دهسه لاتیان له خوداوه و هرگرتوه، لێره شهوه بواره کانی پیاده کردنی دهسه لاتیکی خوایی تهاو له بهردهم که سایه تی و گروپه ئایینییه کاندای بهر تهسک و کهم مهودا کرد و هاوکات رۆلێکی سه ره کی له سه ره له دانی بیرو کهی "مافی خوایه تی دهسه لاتی پاشا" گێرا که دواتر بۆ چه ند سه دهیه که فۆرمی دهسه لاتی سیاسی له نه وروپا ره نگرێژ کرد. (۵۳۱)

ته وهری سیته م: ریفۆرم و ناسیۆنالیزم

یه کیکی تر له نه خنامه کانی بزوتنه وهی ریفۆرمی ئایینی بریتیبوو له وهی که زۆریک له ههنگاوه کانی نه م بزوتنه وهیه زمینه سازیان بۆ ده رکه وتنی گه لێک له سیما و خه سه له ته کۆمه لایه تی و سیاسیه کانی سه رده می ناسیۆنالیزم کرد، نه م بزوتنه وهیه له پال نه وهدا که به تیکشکاندنی چه مکی گشتگیری کلێسای کاتۆلیکی و دامه زرانندی کلێسا نیشتیمانییه کان و خزمه تکردن به پروسه ی سه ره له دانی ده و له ته سه ره به خۆکان، قه واره یه کی ماددی بۆ ده و له تی نه ته وه یی ئافراندا، (۵۳۲) هاوکات به جه ختکردنه وهی ریفۆرمیسته کان له سه ر فیزیوونی خۆتندنه وه و نووسین و تاکه گه رای و پشتگیری کردنی بلا و بوونه وه و فراوانبوونی زمان و نه ده بی نه ته وه یی و چاپه مه نی به ئیو به شی زۆری کۆمه لدا رۆلێکی به رچاویان بینیوه له به هێزکردنی هۆشیاری نه ته وه یی، وێرای شه وهی نه م بزوتنه وه یه له پتی شه و رۆله گه وریه وه که له گه شه سه ندنی په یوه ندیسه ئابووری و کۆمه لایه تییه کانی سیسته می سه رمایه داری و کۆمه لگای پی شه سازیدا بینیوه تی هێنده ی تر رێخۆشکه ری ده رکه وتنی ناسیۆنالیزمی کردووه، بۆیه تیوژیستی به ناویانگی ناسیۆنالیزم (ئیرنست گیلنهر) ده لێت: په یوندی ته واری هه لۆیسته کانی پروتێستانتی و ناسیۆنالیزم تانیستاش پیو یستی به گه ران و پشکنین هه یه.

به مجۆره نه خنامه کانی بزوتنه وهی ریفۆرمی ئایینی به ته واری هه موو دیارده و کون و قوژین که له به ریکێ ژیا نی کۆمه لگای جیهانی کاتۆلیکی له نه وروپا گرتوه و سه ره خام بوونه رێخۆشکه ری سه ره له دانی قوناغێکی نوێ ژیا نی کۆمه لگا که دوا جار نه م قوناغه سه رجه م جیهانی گرتوه.

(۵۳۱) آندرو فنسنت، نظریات الدولة، ترجمة د. مالك ابو شهيوه و د. عمود خلف، دار الحيل، بيروت، ۱۹۹۷،

ص ۹۸ و لتر لبمان، المصدر السابق، ص ۷۷.

(۵۳۲) عبدالکريم احمد، القومية والمذاهب السياسية، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، القاهرة، ۱۹۷۰،

ص ۹۹. Louis Gottschalk and Donald Lach, Op. Cit., P. 191.

نه‌نجام

لەم لیکۆڵینه‌وه‌یه‌دا که پتر وه‌ک بزووتنه‌وه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی - سیاسیی - فیکری - نایینی ریفۆرمی نایینی مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵدا کراوه و هه‌ول‌داروه له‌پیتی تاوتویکردنی فاکتهره راسته‌قینه‌کانییه‌وه رووداو و ره‌هه‌نده‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه شیبیکرتنه‌وه، لێره‌وه به‌و نه‌ه‌جامة گه‌یشتوین، که ئەم بزووتنه‌وه‌یه له‌ به‌هه‌رت‌دا بزووتنه‌وه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی بووه و گوزراشتی له‌و گه‌شه‌سەندنانه کردووه، که له‌و رۆژگاره‌دا ته‌واوی کایه‌کانی ژیا‌نی مرۆڤی گرتی‌بووه و به‌شیک‌ی دانه‌برای ئەو پرۆسه می‌ژوویییه بوو، که له‌می‌ژبوو له‌گه‌ڵ په‌یوه‌ندییه‌کانی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کاندا له‌ مەملەتێدا بوو و هه‌ول‌ی رامالینی کۆت و به‌ندی سیسته‌می ده‌ربه‌گایه‌تی و کلێسای کاتۆلیکی ده‌دا، به‌و پێیه‌ی که ئەم کلێسایه توخمی سه‌ره‌کی بوو له‌ پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی و فیکری و سیاسیی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کان و ببووه به‌رگریکه‌ری هه‌ره له‌بێشی ئەم سیسته‌مه و نیدی هێرش‌کردنه سه‌ر هه‌ر لایه‌نێکی ژیا‌ن، سه‌روگۆتی کلێسای ده‌گرت‌وه، بۆیه فاکتهره‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه به‌ر له‌وه‌ی نایینی بن و ته‌نها له‌ نێو خودی کلێسا و پیاوه‌کانییه‌وه سه‌رچاوه‌یا‌ن گرت‌بێت، پتر ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیی بوون و ده‌مێک بوو سه‌ره‌تایان گرت‌بوو و له‌گه‌ڵ ره‌وتی ئەو رووداوانه‌دا گه‌شه‌یان‌ده‌کرد، که سه‌رله‌به‌ری کۆمه‌لگای ده‌ربه‌گایه‌تیا‌ن به‌ره‌و نه‌مان سه‌ره‌ولێژ ده‌کرد.

هاوکات ئەوه‌شمان بۆ روونبۆت‌وه، که خۆی‌واردن له‌ مۆرکی نایینییه‌تی ئەم بزووتنه‌وه‌یه کاریکی زانستی دروست ده‌رناچیت، چونکه مۆرکی نایینی ته‌واوی رووداوه‌کانی ئەم بزووتنه‌وه‌یه‌ی ره‌نگرێژ‌کرد‌بوو و پارچه‌پارچه‌بوونی کلێسا و گۆرانی ژیا‌نی نایینی و خودی باوه‌ر نه‌ه‌جامی گرنگی ئەم بزووتنه‌وه‌یه بوون، ئەم بزووتنه‌وه‌یه له‌ سه‌ر ده‌ستی پیاوانی نایینی و گه‌ڕانه‌وه بۆ سه‌رچاوه‌ی نایینی ده‌ستی‌پێ‌کرد و خروشانیک‌ی نایینی که‌م وینه‌ی خسته‌وه. نه‌مه‌ش ره‌نگدان‌وه‌ی سه‌رده‌مه می‌ژوویییه‌کی بوو که له‌و رۆژگاره‌دا باوه‌ری نایینی به‌قوولایی ناخی مرۆڤدا رۆچوو بوو و تاکه رافه‌که‌ر و ناراسته‌که‌ری ورد و درشتی ژیا‌نی کۆمه‌لگا بوو و ده‌سه‌لاتی کلێسا به‌سه‌ر ته‌واوی کایه‌کانی ژیا‌نه‌وه سه‌ره‌وهر بوو، نه‌مه‌ش وای‌کرد‌بوو، که به‌شی هه‌ره گه‌وره‌ی نه‌کارایی سیسته‌می ده‌ربه‌گایه‌تی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کان له‌چاو گه‌نده‌لی ژیا‌نی نایینی بزان‌بێت و چاره‌سه‌ر‌کردنیشی ببێت به‌ فریاد‌په‌سی سه‌ره‌کی ره‌وشی ئالۆز و ناله‌باری کۆتایی سه‌ده نێوه‌نجیه‌کان.

كهواته دهركهوتنى ئەم بزووتنەويه لەو روانگەيەوه بووه، كه تەنها بزووتنەويهك و گۆتارىكى نايىنى بوو لەو رۆژگارەدا، كه بتوانىت بەگژ كلىسا و باوەرى نايىنىدا بچىتەوه و بىت بە ناراستەكەرى تەوژمى ناقايلى و تۆپەي كۆمەلایەتى ئەو رۆژگارە، ھەر ئەمەش وایکرد ئەم بزووتنەويه وەك بزووتنەويهكى كۆمەلایەتى فراوان و گشتگیر دەرکەوت و زۆر بەخێرايى بەشى ھەرە گەورەى جیھانى كاتۆلىكى بگريتەوه، دواجاریش ھىدى ھىدى ئەركە مێژوويەكەى جێبەجێبكات و ئاوتەى كىشە كۆمەلایەتى و سیاسییەكان بىت و بەپى تايەتمەندى و ھەلومەرجى ناوچە جیاجیاكان مۆرك و ناراستە وەرگریت و گوزارشت لە وىستە كۆمەلایەتى و سیاسییەكانى ئەو رۆژگارە بكات. بۆ نمونە ئەم بزووتنەويه لە ولاتانى ئەسكەندەناڤیا و ئینگلستان بوو نامرازى دەستى پاشاكان بۆ جێبەجێکردنى مەرامەكانیان، كه چى لە فەرەنسا بوو بزووتنەويهكى دژە پاشایی و لە سكۆتلاندىش لەبەرگی بزووتنەويهكى كۆمەلایەتى لە پێناو رزگارى لە دەسلاتی بێگانە دەرکەوت، ھەروەھا بە پى بەرژەوەندیە كۆمەلایەتى و سیاسییەكان خۆتەندەوه و لێكدانەوى جیاوازی دەقە نايىنىەكان دەرکەوتن، بۆیە سەرەرای ناكۆكى پێشەنگەكانى پرۆتێستانتیزم چەندین گرووپ و رەوتى جیاواز و دژ بەیەك دەرکەوتن، كه بە رادیکالەكان دەناسرێن.

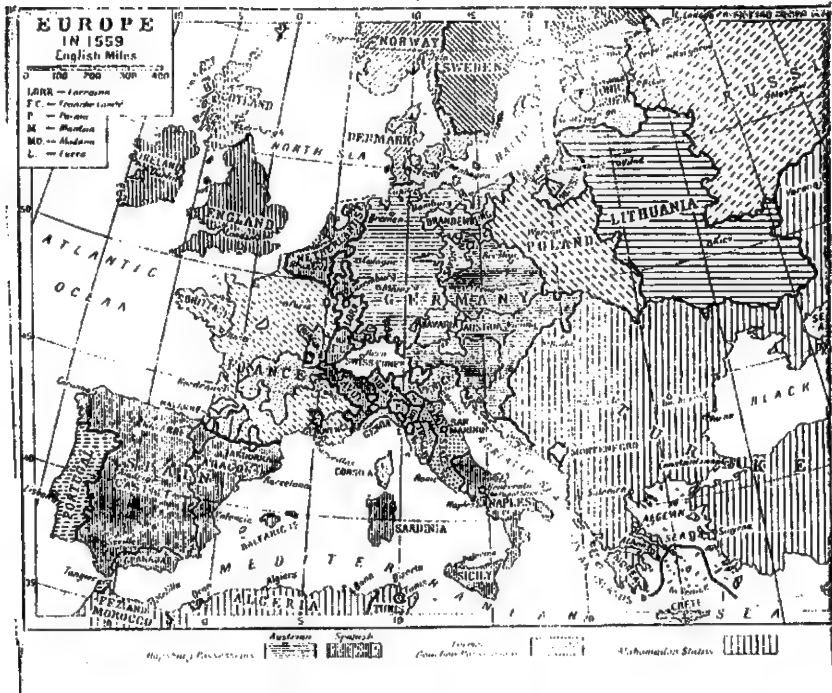
لەم لێكۆلینەويەدا ھەروەھا بەو ئەنجامە دەگەین، كه كاریگەرى و ئەنجامەكانى بزووتنەوى ریفۆرمى نايىنى تەواوى ژيانى ئابوورى و كۆمەلایەتى و فیکرى و سیاسى گرتۆتەوه. ئەم بزووتنەويه ئەگەرچى لە روویەكەوه ھەولێ چاكسازیکردن بوو لە ژيانى نايىنى ھەر لێرەشەوه ھەولێ نایین بوو بۆ خۆنۆزەنکردنەوه لە پێناو پاراستنى كۆنترۆل و دەسلاییدا بەسەر ژيانى كۆمەلگادا، بەلام دەرکیت، بلىن سەرچەم كارەكانى لەم بوارەدا ئەو خرۆشانه نايىنى و توندوتیژی و نەھامەتیە كۆمەلایەتیەى خستەوه، كه بەشى ھەرە گەورەى لێكەوتە نێگەتیڤەكانى ئەم بزووتنەويەى لێكەوتەوه، دواجاریش ھەر ئەمانە كۆمەکیان بە لاوازبوونی كلیسا و لە دەستدانى كۆنترۆلێ بەسەر ژيانى كۆمەلایەتى و سیاسى و فیکرى و ئابوریەوه كرد و ئەمەش بوو بە دواىین شەپى دۆراوى نایین لەو روووە، دواتریش سەرچەم لێكەوتە نايىنىەكانى ئەم بزووتنەويەش ھەر بەو ناچارەدا كەوتنەوه، كه نایین لە كایە جیاجیاكانى ژيانى كۆمەلگادا بەرەو تەریك كەوتن بەرەن.

وێرای ئەوەى كه بەو پێیەى ئەم بزووتنەويه بە روویەكى تردا بەشێك بوو لە گەشەسەندنى كۆمەلایەتى و ھەولێ ناوژەدکردنى دروستى چەمك و بەھا كۆمەلایەتیە نوێیەكان، بۆیە ھەر

زوو ئەم بزووتنەوێه کەوتە پاساودانەوێ زۆرێک لە پەییوەندی و چالاکییە نوێیەکان و ناوێتەکردنی زۆرێکیان لە بۆتە پڕەنسیپە ئایینیەکاندا و دارشتنەوێ چەمک و تیگەیشتنی نوێ بۆ بەها و پەییوەندەییە نوێیەکان.

سەرەنجام تەواوی رووداوەکانی ئەم بزووتنەوێه بوونە توخمێکی سەرەکی لە تێکشکاندنی مۆرک و شێوازی ژیانی نابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیی سەدە نیوئەنجییەکان و ئێجڕوئێجڕکردنی بەرگی ئایینی فیکر و بوون بە دواوین قۆناغی ھەستیاری و گرنگی گواستنەوێ کۆمەلگا لە سەدە نیوئەنجییەکانەوێ بۆ سەدە نوێیەکان و زەمینەسازی دەرکەوتنی شێواز و فۆرمی نوێی ژیانی نابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیی و فیکرییان کرد، رێخۆشکەری گەورە دەستوالاڤوونی عەقڵ بوون لە خۆسەپاندن و مەیدان چۆلکردن بە باوەڕە عەقیدەییەکان لە تەواوی کایەکانی ژیان، دواچار خزمەتیکی گەورەیان بە پڕۆسەی فراوانبوون و بالادەستبوونی دەسەلاتی کۆمەلگای مەدەنی و جێگیربوونی پێکھاتە نابووری — کۆمەلایەتی سیستەمی سەرمایەداری کرد.

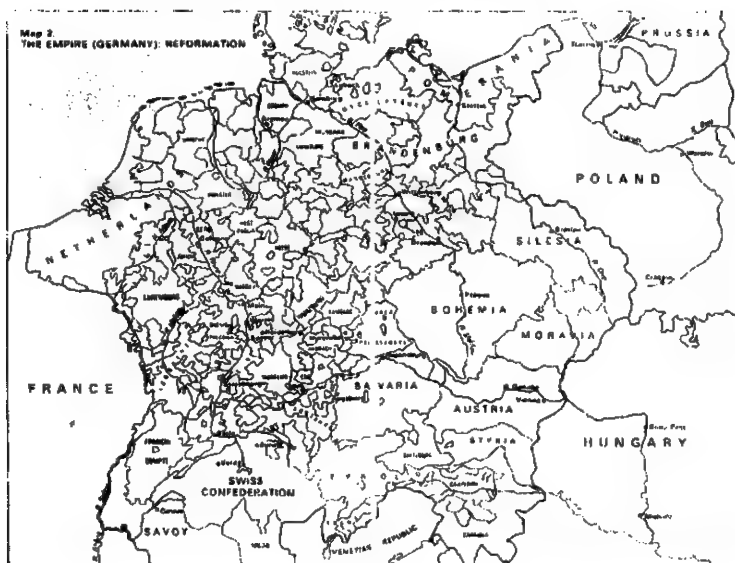
نخستین نقشه اروپا در سده بیستم

نخستین نقشه اروپا (۱)

ویرگراوه له : J.A. R. Marriott, Op. Cit., P. 76

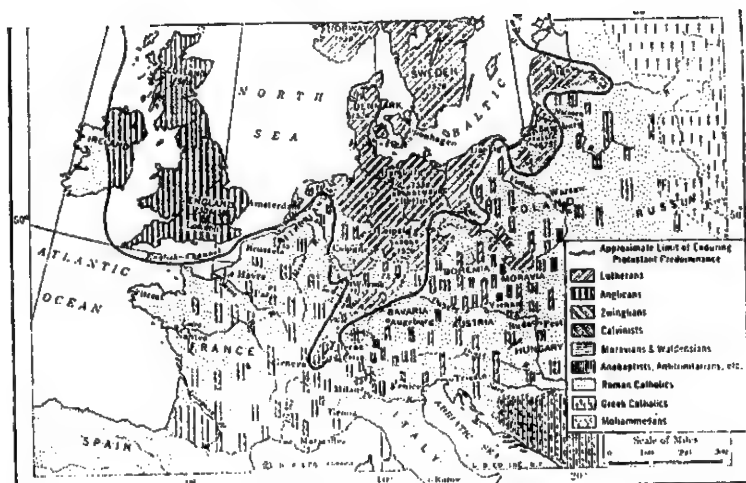
نەخشەى ئىمپراتورىيەى نەلمانى پېرۇز لە سەردەمى رېفۇرم

نەخشەى ژمارە (۲)

۱۱. G. Koenigshberger and Goerge L. Mosser, Op. Cit., PP. 114-115: ۱۱. G. Koenigshberger and Goerge L. Mosser, Op. Cit., PP. 114-115:

نه‌خشی ب‌لایوونده‌وی ریفورم له نه‌وروپا

نه‌خشی ژماره ۲۱

وهرگراوه له : Edward Raymond Turner. Op. Cit., P. 167

ليستى سمرجاوه كان

يدهكم: سمرجاوه عمرميه كان

١. الكتاب المقدس، جمعية الكتاب المقدس في لبنان، ١٩٩٦.
٢. ابراهيم كبة، دراسات في التاريخ الاقتصادي و الفكر الاقتصادي، الجزء الاول، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٧٣.
٣. ايكار السقا، الدين عند الاغريق و الرومان و المسيحيين، الناشر العصور الجديدة، القاهرة، ٢٠٠٠.
٤. د. احمد شليبي، مقارنة الاديان. المسيحية، الجزء الثاني، الطبعة العاشرة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٩٨.
٥. ارنت بلوخ، فلسفة عصر النهضة، ترجمة و تقديم و شروح الياس مرقص، دار الحقيقة، بيروت، د.ت.
٦. الفريد نورث وايتهيد، مغامرات الافكار، ترجمة انيس زكي حسن، مراجعة د. عمود أمين و تقديم د. عبدالرعمن خالد القيسي، دار مكتبة الحياة و النهضة، نشر بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين- بغداد- القاهرة- بيروت- نيويورك، ١٩٦٠.
٧. أمين مصطفى عبدالله العفيفي و احمد عزت عبدالكريم، تاريخ اوربا الاقتصادي، الطبعة الثانية، مطبعة العربية- مكتبة النجلو أمريكية، القاهرة، ١٩٥٤.
٨. د. الانبا يوحنا قلته، المسيحية و الالف الثالثة، دار مصر المحروسة، القاهرة، ٢٠٠٢.
٩. اندرو فنسنت، نظريات الدولة، ترجمة د. مالك ابو شهبوه و د. عمود خلف، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٧.
١٠. ايرنست غيلنر، الامم و القومية، ترجمة د. مجيد الرازي، دار المدى للثقافة و النشر، دمشق، ١٩٩٩.
١١. "بحث الجنس البشري عن الله"، نيويورك، ١٩٩٠.
١٢. برتراند رسل، تاريخ الفلسفة الغربية. الفلسفة الكاثوليكية، ترجمة زكي نجيب محمود، مراجعة احمد أمين، الجزء الثاني، د. م. د. ت.
١٣. -----، حكماء الغرب. عرض تاريخي للفلسفة الغربية في اطارها الاجتماعي و السياسي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٣.
١٤. د. بطرس بطرس غالي و د. عمود خيري عيسى، المدخل في علم السياسة، دار الطباعة الحديثة، مكتبة النجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.
١٥. بول ج. ريجرز، فلورنسا في عصر دانتي، ترجمة د. عمود ابراهيم، بيروت - نيرك، ١٩٦٧.
١٦. د. توفيق الطويل، قصة الاضطهاد الديني في المسيحية و الاسلام، الزهراء للاعلام العربي، القاهرة، ١٩٩١.
١٧. -----، قصة النزاع بين الدين و الفلسفة، الطبعة الثانية، مكتبة مصر، القاهرة، د.ت.
١٨. توماس كارلايل، الابطال، دار الكاتب العربي، بيروت، د.ت.
١٩. د. ثروت بدوي، النظم السياسية، تطور الفكر السياسي و النظرية العامة للنظم السياسية، الكتاب الاول، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦١.

٢٠. ج. بيوري، حرية الفكر، ترجمة محمد عبدالعزيز اسحق، لجنة القاهرة للتأليف والنشر، القاهرة، د.ت.
٢١. ج. كرامپ و أ. جاكوب، تراث العصور الوسطى، ترجمة و مراجعة محمد بدران و محمد مصطفى زيادة ، الجزء الاول، مؤسسة سجل العرب، ١٩٦٥.
٢٢. ج. م. رويزنس، موجز تاريخ العالم، فارس قطان، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٤.
٢٣. ج. كولتون، عالم العصور الوسطى في النظم والحضارة، ترجمة د. جوزيف نسيم يوسف، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦١.
٢٤. ج. م. هسي، العالم البيزنطي، ترجمة وتقديم وتعليق رأفت عبد الحميد، عين للدراسات والبحوث الانسانية، ١٩٩٧.
٢٥. جان كمي، دليل الى قراءة تاريخ الكنيسة، الترجمة والمراجعة ايوب زكي الفرنسيكاني و آخرون، دار المشرق، بيروت، د. ت.
٢٦. جميل صليبا، المعجم الفلسفي بالالفاظ العربية والفرنسية والانجليزية واللاتينية، الجزء الثاني، دار الكتاب اللبناني، بيروت، ١٩٧١.
٢٧. د. جهينة سلطان العيسى وآخرون، موجز تاريخ الفكر الاجتماعي، سلسلة علم الاجتماع، الكتاب الثاني، الاهالي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠١.
٢٨. جورج ساباين، تطور الفكر السياسي، كتاب الثالث، ترجمة د. راشد البراوي، تقديم احمد سويلم العمري، دار المعارف بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين، القاهرة، ١٩٧١.
٢٩. جورج طرابيشي، معجم الفلاسفة (الفلاسفة- المناطقة- المتكلمون- اللاهوتيون- المتصوفون)، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٧.
٣٠. جون بابل، الفكر السياسي الغربي، ترجمة محمد رشاد خميس، مراجعة د. راشد البراوي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٥.
٣١. جون هرمان راندل، تكوين العقل الحديث، ترجمة د. جورج طعمه، مراجعة برهان الدين رباني، تقديم د. محمد حسين هيكل، الجزء الاول، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر بالاشتراك مع دار الثقافة، بيروت، ١٩٥٨.
٣٢. جيفري بارندر، الجنس في اديان العالم، دار الكلمة للنشر والتوزيع والطباعة، دمشق، ٢٠٠١.
٣٣. حسن شحاتة سعفان، الموجز في تاريخ الحضارة والثقافة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.
٣٤. خوسيه كازانوف، الاديان العامة في العالم الحديث، ترجمة قسم اللغات الحية والترجمة في جامعة البلنمد، مراجعة الاب بولس وهبة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠٥.
٣٥. أ. د. دلال ملحم استيتية، التغير الاجتماعي والثقافي، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٣٦. دونالد ر. كيلى، بدء الايديولوجية في الغرب. دراسة في الوعي والاجتماع (فرنسا في عهد الاصلاح الديني)، ترجمة محمد جعفر داود، مراجعة واثق عباس الدايني، دار شؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٩٠.
٣٧. د. رمسيس عوض، الالحاد في الغرب، سينا للنشر- مؤسسة الانتشار العربي، القاهرة- بيروت، ١٩٩٧.
٣٨. -----، المرطقة في الغرب، سينا للنشر- مؤسسة الانتشار العربي، القاهرة - بيروت، ١٩٩٨.

٣٩. سعد رستم، الفرق والمذهب المسيحية منذ ظهور الاسلام وحتى اليوم. دراسة تاريخية دينية سياسية اجتماعية، الاوائل للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤.
٤٠. د. سعيد عبدالفتاح عاشور، اوربا العصور الوسطى (النهضات والحضارة والنظم)، الجزء الثاني، مكتبة الانجلو مصرية، دار وهدان، القاهرة، ١٩٨٧.
٤١. -----، الجامعات الاوربية في العصور الوسطى، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، د.ت.
٤٢. سلامه موسى، حرية الفكر وابطالها في التاريخ، مزينة ومنقحة، الطبعة الثانية، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٩.
٤٣. سليمان مظهر، قصة الديانات، الطبعة الثانية، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٢.
٤٤. السروجون أ. هامرتن، تاريخ العالم، ترجمة وزارة التربية والتعليم في مصر، المجلد الرابع، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، د. ت.
٤٥. شاهر ذيب ابو شريح، موسوعة الاديان والمعتقدات، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٤٦. شبلي العيسمي، العلمانية والدولة الدينية، وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٦.
٤٧. عبد المنعم الحفني، موسوعة الفلسفة والفلاسفة، الجزء الثاني، الطبعة الثانية، دار مدبولي للنشر، القاهرة، ١٩٩٩.
٤٨. د. عبدالحجبار عبد مصطفى، الفكر السياسي الوسيط والحديث، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ١٩٨٢.
٤٩. عبدالحاميد البطريق وعبدالعزیز نوار، التاريخ الاوربي الحديث. من عصر النهضة الى آواخر القرن الثامن عشر، دار الفكر العربي، ١٩٨٢.
٥٠. عبدالعزیز رفاعي، الحضارة الاوربية الحديثة من عصر النهضة حتى نهاية القرن التاسع عشر، مكتب الجامعات للنشر، القاهرة، ١٩٥٩.
٥١. د. عبدالعظيم رمضان، تاريخ اوربا والعالم الحديث من ظهور البورجوازية الاوربية الى الحرب الباردة (من ظهور البورجوازية الى الثورة الفرنسية)، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٧.
٥٢. عبدالفتاح العزیزي. د. "محمد رامز"، تحريم الربا في الاسلام والديانتين اليهودية والمسيحية، دار الفرقان للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.
٥٣. د. عبدالقادر احمد اليوسف، العصور الوسطى الاوربية (٤٧٦-١٥٠٠) المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٦٧.
٥٤. د. عبدالقادر يوسف الجبوري، التاريخ الاقتصادي، من مطبوعات وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة موصل، ١٩٨٠.
٥٥. د. عبدالكريم احمد، القومية والمذاهب السياسية، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، القاهرة، ١٩٧٠.
٥٦. -----، دراسات في النظرية السياسية الحديث، معهد بحوث والدراسات العربية، القاهرة، ١٩٧٣.
٥٧. د. عبدالله المشوخي، موقف الاسلام والكنيسة من العلم، مكتبة المنار، الاردن، ١٩٨٢.
٥٨. أ. د. عبدالله زاهي الرشدان، تاريخ التربية، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٢.

٥٩. عبده فراج، معالم الفكر الفلسفي في العصور الوسطى (فلسفة اسلامية ومسيحية)، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٩.
٦٠. "عرض اقتصادي تاريخي"، جامعة باتريس لومومبا للصداقة بين الشعوب، مكتبة التحرير، بغداد، د.ت.
٦١. علاء الدين خروقة، الربا والفائدة في الشرائع الاسلامية واليهودية والمسيحية وعند الفلاسفة والاقتصاديين، مطبعة السجل، بغداد، ١٩٦٢.
٦٢. علي حيدر سليمان، تاريخ المدينة الاوربية الحديثة، بغداد، د.ت.
٦٣. فؤاد محمد شبل، الفكر السياسي. دراسات مقارنة للمذاهب السياسية والاجتماعية، الجزء الاول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٤.
٦٤. فاروق القاضي، آفاق التمرد. قراءة نقدية في التاريخ الاوربي والعربي الاسلامي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، القاهرة، ٢٠٠٤.
٦٥. د. فاضل الحسب، التاريخ الاقتصادي، الجزء الثاني، جامعة البغداد، كلية الادارة والاقتصاد، ١٩٨٦-١٩٨٧.
٦٦. فرديناند شيفل، الحضارة الاوربية في القرون الوسطى وعصر النهضة، ترجمة منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٥٢.
٦٧. فرنان برودل، هوية فرنسا (الناس والاشياء)، ترجمة بشير السباعي، المجلد الثاني، الجزء الاول، القاهرة، ٢٠٠٦.
٦٨. فيليبسيان شالاي، تاريخ الملكية، ترجمة صباح كنعان، منشورات عويدات، بيروت، ١٩٧٣.
٦٩. -----، موجز تاريخ الاديان، ترجمة حافظ الجمالي، دار طلاس للدراسات والترجمة والنشر، دمشق، ١٩٩١.
٧٠. كرين برينتون، تشكيل العقل الحديث، ترجمة شوقي جلال، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١.
٧١. كلود دلماس، تاريخ الحضارة الاوربية، ترجمة توفيق وهبة، بيروت، ١٩٧٠.
٧٢. كمال مظهر احمد، النهضة، منشورات وزارة الثقافة والفنون، بغداد، ١٩٧٩.
٧٣. -----، ميكافيلى والميكافيلية، دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد، ١٩٨٤.
٧٤. -----، محاضرات في تاريخ اوربا الحديث، معد للطبع.
٧٥. كهنة يسوع الملك في الموصل. لوتر وحركة الاصلاح، الحلقة الاولى، ١٩٦٤.
٧٦. لودفيغ هاجمن، المسيحية ضد الاسلام. حوار انتهى الى الاخفاق، ترجمة محمد جديد، مراجعة زياد منى، تقديم رضوان السيد، قدمس للنشر والتوزيع، دمشق، ٢٠٠٤.
٧٧. مازن مغايري، موسوعة العقائد والاديان، دار الرضوان، حلب، ٢٠٠٤.
٧٨. ماكس فيبر، الاخلاق البروتستانتية وروح الرأسمالية، ترجمة محمد علي مقلد، مراجعة جورج ابي صالح، لبنان، د.ت.
٧٩. محمد حسين هيكل، الايمان والمعرفة والفلسفة، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٤.

٨٠. د. محمد طه بدوي، أصول علوم السياسة. علم اصول السياسة- دراسة منهجية، الطبعة الثانية، المكتب المصري الحديث للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥.
٨١. -----، حق مقاومة الحكومات الماثرة في المسيحية والاسلام في الفلسفة السياسة والقانون الوضعي، دار الكتاب العربي بمصر، القاهرة، د.ت.
٨٢. الشيخ محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدينة، الطبعة الثامنة، دار المنار بمصر، القاهرة، ١٣٧٣هـ.
٨٣. د. محمد محمد صالح، تاريخ اوربا. عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية (١٥٠٠-١٧٨٩)، مطبعة دار المجاحظ للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٨٢.
٨٤. د. محمود خيرى عيسى، محاضرات في تاريخ اوربا الاقتصادي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٨.
٨٥. "مختصر تاريخ المانيا منذ اقدم الازمنة الى نشوب الحرب الاوربية الكبرى"، ترجمة ادارة الهلال، الطبعة الثانية، مطبعة الهلال، مصر، ١٩٢٤.
٨٦. د. مصطفى البارودي، لغات من الفكر السياسي حول الفرد والدولة، مطبعة الجامعة السورية، دمشق، ١٩٥٨.
٨٧. منصور المخلصي، الكنيسة عبر التاريخ، كلية الفلسفة و اللاهوت، بغداد، ١٩٩٧.
٨٨. موريس كروزية، تاريخ الحضارات العالم، ترجمة يوسف اسعد و فريد داغر، المجلد الرابع، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ٢٠٠٣.
٨٩. "موسوعة الاديان في العالم"، دار كرييس انترناشيونال، ٢٠٠٠.
٩٠. "الموسوعة الفلسفية المختصرة"، ترجمة فؤاد كامل وآخرون، مراجعة واشراف د. زكي نجيب محمود، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٦٣.
٩١. نعيم فرح، تاريخ اوربا في العصور الوسطى، مطبعة طرين، جامعة دمشق، ١٩٧٧-١٩٧٨.
٩٢. د. نورالدين حاطوم، تاريخ العصر الوسيط في اوربة، الجزء الاول، دار الفكر، دمشق، ١٩٦٧.
٩٣. -----، تأريخ عصر النهضة الاوربية الحديثة، دار الفكر، دمشق، ١٩٨٥.
٩٤. هـ. أ. فشر، أصول تأريخ الاوربي الحديث. من النهضة الاوربية الى الثورة الفرنسية، ترجمة د. زينب عصمت راشد واحمد عبدالرحيم مصطفى، مراجعة د. احمد عزت عبدالكريم، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٢.
٩٥. -----، تأريخ اوربا العصور الوسطى، ترجمة مصطفى زيادة و د. السيد باز العريني، الطبعة السادسة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٧٦.
٩٦. هارولد لاسكي، مدخل الى علم السياسة، ترجمة عزالدين محمد حسين، مراجعة علي ادهم، دار الحمامي للطباعة، القاهرة، ١٩٦٥.
٩٧. د. هوستن سميث، اديان العالم. دراسة روحية تحليلية معمقة لاديان العالم الكبرى توضح فلسفة تعاليمها وجواهر حكمتها، ترجمة سعد رستم، دار المسور الثقافية، حلب، ٢٠٠٥.
٩٨. وفاء فرحات، موسوعة الاديان. الديانة المسيحية (كاثوليك- الارثوذكس- البروتستانت- الموارنة)، دار اليوسف، بيروت، ٢٠٠٤.

٩٩. ول ديورانت، قصة الحضارة، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة والنشر، القاهرة، ١٩٦٤.
- الجزء الثالث من المجلد الثالث، ترجمة محمد بدران، ١٩٦٤.
- الجزء الرابع من المجلد الرابع، ترجمة محمد بدران، ١٩٦٥.
- الجزء الثاني والجزء الثالث والجزء الرابع من المجلد السادس، ترجمة د. عبد الحميد يونس، ١٩٦٩.
- الجزء الخامس من المجلد السادس، ترجمة محمد علي ابودرة، مراجعة علي ادهم، ١٩٧٢.
- الجزء السادس من المجلد السادس، ترجمة فؤاد اندراوس، مراجعة علي ادهم، ١٩٧٤.
١٠٠. -----، دروس التاريخ، ترجمة وتقديم علي شلش، دار سعاد الصباح، الكويت، ١٩٩٣.
١٠١. ولتر ليتمان، مدخل الى علم الاخلاق، ترجمة انعام المفتي، مراجعة عبدالملك الناشف، المكتبة العصرية بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بيروت- نيويورك، ١٩٦٧.
١٠٢. وهبه طلعت ابو العلاء، جنود الحادية في مذاهب لاهوتية. بول تلش، الكاتب الاول، الطبعة الثانية، مكتبة مديبولي، القاهرة، ١٩٩٧.
١٠٣. د. وهيب ابراهيم سمعان، الثقافة و التربية في العصور الوسطى. دراسة تاريخية مقارنة، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٢.
١٠٤. يوسف كرم، تاريخ الفلسفة الاوربية في العصر الوسيط، دار المعارف بمصر، القاهرة، د.ت.
١٠٥. يوهان هوينزها، اعلام وافكار. نظرات في التاريخ الثقافي، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، مراجعة د. زكي نجيب محمود، الهيئة المصرية للكتاب، القاهرة، ١٩٧٢.
١٠٦. -----، اضمحلال العصور الوسطى، ترجمة عبدالعزيز توفيق جاويد، الطبعة الثانية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٨.

107. A.J. Arberry, Religion in the Middle East, Vol. 1, Cambridge University Press, 1976.
108. A.J. Grant, Outline of Europe History, London, New York and Toronto, 1941.
109. Adrian Hastings, The Oxford Companion to Christian Thought, Oxford University Press, 2000.
110. Alasdair Macintyre, A Short History of Ethics. A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century, 3rd Impression, Rortledge and Keganpaul, London, 1971.
111. Alison Wall, Power and Protest in England (1525 – 1640), Arnold, London and New York, 2000.
112. Anthony Toyn, An English – Reader's History of England, Oxford University Press, 1971.
113. Arthur Hassll, European History. Chronologically Arranged (476 – 1920), Macmillan and Co., London, 1925.
114. Arthur P. Watts, A History of Western Civilization from the Reformation to the Present, Vol. 2, Prentice – Hall, I N C, 1940.
115. C. Warren Hollister, Medieval Europe. A Short History, 2nd Edition, I N C, New York, London and Sydney, 1968.
116. Carl Stephenson, Medieval History. Europe from the Second to the Sixteenth Century, 3rd Edition, Harper and Brothers, New York, 1951.
117. Christopher Brooke, Europe in the Central Middle Ages (962-1154), 2nd Impression, Longman, London, 1966.
118. Collins Double Book, "Dictionary and Encyclopedia", Collins, London and Glasgow, 1976.
119. D. H. Lawrence, Movements in European History, Oxford University Press, 1971.
120. Dana Carlton Munro and Raymond James Sontag, The Middle Ages (395-1500), New York and London, 1928.

121. Daniel Waley, *Latter Medieval Europe. From Saint Louis to Luther*, Longman, London, 1964.
122. David Thomson, *Political Ideas*, Penguin Books, 1970.
123. Deborah Hort Strober and Gerald S. Strober, *The Monarchy. An Oral History of Elizabeth II*, Hutchinson, London, 2002.
124. Denys Hay, *The Italian Renaissance in its Historical Background*, Cambridge, 1968.
125. -----, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Century*, 4th Impression, Longman, London, 1971.
126. Donald K. Mckim, *The Cambridge Companion to Martin Luther*, Cambridge University press, 2004.
127. E. H. Dance, *New Europe and the New World (Sixteenth to Eighteenth Centuries)*, London- New York and Toronto, 1951.
128. E. M. Jamison and Others, *Italy Medieval and Modern A History*, Oxford, 1919.
129. E.E. Kellett, *A Short History of Religions*, Victor Gollancz LTD, London, 1954.
130. Edward Raymond Turner, *Europe.1450-1789*, Garden City and New York, 1921.
131. Elizabeth Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Clarendon Press, Oxford, 1969.
132. Emma Peter smith and others, *World History (The Struggle for Civilization)*, Ginn and Company, 1946.
133. "Encyclopedia International", Grolier of Canada Limited, U.S.A, 1963
134. Ernest Gellner, *Nation and Nationalism*, Ithaca- New York, Cornell University Press, 1983.
135. Ernst Brisach, *Renaissance Europe 1300-1517*, New York,1973.
136. Euan Cameron, *Early Modern Europe. An Oxford History*, Oxford University Press, 2001.

137. F. Guizot, *The History of Civilization in Europe*, G. Bell and Sons, LTD, London, 1924
138. Ferdinand Schevill, *A History of Europe from the Reformation to the Present Day*, New York, 1946.
139. Frederic Austin Ogg, *Economic Development of Modern Europe*, 11th Printing, The Macmillan Company, 1950.
140. G.C Field, *Political Theory*, Methuen and Co. LTD, London, 1969.
141. G.K.A. Bell, *The English Church*, London.
142. G.M Trevelyan, *History of England*, Longman, Green and co, London-New York- Toronto, 1958
143. Gene Brucker, *Renaissance Italy. Was it is Birthplace of the Modern World? ,* New York- Chicago- San Francisco- Toronto and London, 1958.
144. Geoffery Barraclough, *The Medieval Papacy*, T. and H., London, 1968.
145. George Clark, *Early Modern Europe, from about 1450 to about 1720*, 2nd Edition, Oxford University Press, London - New York Toronto, 1966.
146. George Fox Mott and Harld M. Dee, *An Outline History of the Middle Ages*, 3rd Edition, Bomes and Noble, New York, 1949.
147. George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 4th Edition, Dryden Press, Tokyo, 1981.
148. George Holmes, *The Oxford Illustrated History of Medieval Europe*, Oxford University Press, 2001.
149. George Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, Translate by J. Sibree, INC, New York, 1956.
150. Gerbart Hoffmeister, *The Renaissance and Reformation in Germany. An Introduction*, Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1977.
151. H. A. L. Fisher, *A History of Europe*, London, 1957.
152. H.G. Koenigsberger and George L. Moss, *Europe in the Sixteenth Century*, 2nd Impression, Longmans, London and Harlow, 1969.
153. H.W.C.Davis, *Medieval Europe*, Oxford University Press, London- New York and Toronto, 1948.

154. Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, 5th Impression, London, 1953
155. Herbert Heaton, *Economic History of Europe*, Harper and Brothers, New York, 1948.
156. Hugh Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe*, Thomas and Hudson, London, 1965.
157. J. Leslic Dunstan, *Protestantism*, New York, 1962.
158. J.A.R. Marriott, *The Evolution of Modern Europe (1453-1939)*, 3rd Edition, Methuena Co. LTD., London, 1948.
159. J.D. Mackie, *The Earlier Tudors (1485-1558)*, Oxford, 1966.
160. J.H. Carlton Hayes and Charles Woolsey Cole, *History of Europe Since 1500*, 3rd Edition, the Macmillan Company, New York, 1958.
161. J.H. Carlton Hayes, *A Political and Cultural History of Modern Europe (1500-1830)*, Vol. 1, New York, 1937.
162. -----, *Modern Europe to 1870*, 5th Printing, the Macmillan Company, New York, 1959.
163. J.R. Hale and Others, *Europe in the Late Middle Ages*, Faber and Faber, London, 1965.
164. James Harvey Robinson and Others, *A General History of Europe from the Origins of Civilization to Present Time*, Ginn and Company, Boston-New York-Chicago – London, 1948.
165. James Westfall Thomson, *Economic and Social History of Europe in the Latter Middle Ages (1300-1530)*, A.C, New York and London, 1931.
166. Johannes Jassen, *History of German People at the Close of the Middle Ages*, Translated from German A.M. Christie, Vol. 4, Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. LTD. Drden Hause, London, 1900.
167. John Herman Randall, *The Making of the Modern Mind*, Revised Edition, Houghton Mifflin Company, 1940.
168. John Spenser Bassett, *A History of the United States (1492-1938)*, 3rd Edition, the Macmillan Company, New York, 1941.

169. Katherine Leach, *The German Reformation*, Macmillan, London, 1991.
170. Leopold Van Ranke, *A History of England. Principally in the Seventeenth Century*, Vol.1, A. M. S. Press, INC, New York, 1966.
171. Louis Gottschalk and Donald Lach, *Europe and the Modern World*, Scott, Foresman and Company, Chicago-Atlanta- Dallas- New York, 1951.
172. Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London and New York, 2001.
173. Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, Edward Arnold, London, 1969.
174. Phyllis Doyle, *A History of Political Thought*, London, 1963.
175. R. Lodge, *The Clos of the Middle Ages (1273-1494)*, 5th Edition, London, 1935.
176. R. R. Palmer, *A. History of the Modern World to 1815*, U.S.A., 2002.
177. R.C. Simmons, *The American Colonies. From Settlement to Independence*, W.W. Nortonon and Company, New York and London, 1981.
178. R.H Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin Books, London, 1966.
179. R.H.C. Davis, *A History of Medieval. From Constantine to Saint Louis*, Longman, London, 1970.
180. Robert Banks and R. Paul Stevens, *The Complete Book of Every Day Christianity*, IVP, U.S.A., 1997.
181. Robert-Hermann Tenbrock, *A History of Germany*, Translate from German Paul J. Din, Max Hueber, 1968.
182. Stephen J. Lee, *Aspects of European History 1494-1789*, 2nd Edition, Methuen, London and New York, 1986.
183. Steven Hase and William Maltby, *Essential of Western Civilization. A History of Europe Society*, Vol. 2.
184. T. F. Tout, *The Empire and the Papacy (918-1273)*, 3rd Edition, Rivingtons, London, 1946.
185. "The Cambridge Modern History", Cambridge University Press, 1969.

186. "The New Cambridge Modern History", University Press, 1967.
187. "The New Encyclopedia Britannica", Vol. 15, 15th Edition, 1975. —
"The New Encyclopedia Britannica", Vol. 9, 1986.
188. Thomas M. Lindsay, A History of Reformation, 2nd Edition, New York, 1953.
189. V. H .H. Green, Renaissance and Reformation. A Survey of European History between 1450 and 1600, 2nd Edition, Arnold, London, 1977.
190. W. T. Waugh, A History of Europe from 1378 to 1494, 3rd Edition, London, 1949.
191. Wallace K. Ferguson and Geoffrey Bruun, A Survey of European Civilization, 3rd Edition, New York, 1962.
192. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged, A Merriam - Webster, Vol. 2, Merriam Company, U.S.A, 1966.
193. Will Heberg, Protestant- Catholic-Jew. An Essay in American Religious Sociology, I N C, Garden City and New York, 1960.
194. Z. N. Brooke, A History of Europe from 911 to 1198, 3rd Edition, London, 1951.

سییم: سرچاوه کوردیه‌کان

۱۹۵. جۆن ماکواری، فەلسەفەی بوونگه‌راییی، وه‌رگێڕانی نازاد به‌رزنجیی، نه‌وا، سلێمانی، ۲۰۰۵.
۱۹۶. سارا فلتوهرز، ریفۆرم، وه‌رگێڕانی نه‌بویکر خۆشناو، داناز، سلێمانی، ۲۰۰۴.
۱۹۷. سقین ئیریك لیدمان، میژووی بیروباوه‌ری سیاسیی، وه‌رگێڕانی له‌ فارسییه‌وه‌ علاء نوری و دلیر میرزا، سلێمانی، ۲۰۰۴.
۱۹۸. سیدنی دارك، میژووی رێنێسانس، وه‌رگێڕانی نه‌بویکر خۆشناو، چاپخانه‌ی داناز، سلێمانی، ۲۰۰۲.
۱۹۹. كه‌مال بولادی، میژووی ه‌زری سیاسیی له‌ رۆژناوا، وه‌رگێڕانی نازاد وه‌لدبه‌گی و سیروان زه‌ندی، به‌رگی یه‌كه‌م، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، هه‌ولێر، ۲۰۰۵.

چوارهم: سرچاوه فارسییه‌کان

۲۰۰. جیمز آ. کوریک، قرون وسطای پسین، ترجمه، مهدی حقیقت خواه، تهران، ۱۳۸۳ هه‌تاوی.
۲۰۱. راس. ئی. دان ودیگرش، تاریخ تمدن و فرهنگ جیهان (پیوندهای فرانسوی زمان و مکان، ترجمه عبدالحسین اذرنگ، به‌رگی سییم، ۱۳۸۲ هه‌تاوی.
۲۰۲. محمد علی فروغی، سیر حکمت در اروپا. از زمان باستان تا مائه هفدهم، جلد اول، انتشارات صفی عیشاء، ۱۳۷۹ هه‌تاوی.
۲۰۳. مسعود انصاری، ناسیونالیزم و مبارزات ضد استعماری کشورهای افریقای شرقی (تانگانیکا- کنیا- اوگاندا- زنگبار)، چاپ سوم، ب.ج، ب.م.

پنجهم: سرچاوه ئەڵمانییه‌کان

204. Gerhard Watrig, Wahrig Wörterbuu, Deutsches, 1. Auflages Mosaik werlag, Munshen, 1966.
205. Hans Michael Müller, Erfahrung Und Glaube Bei Luther, JH, Leipzig, 1929.
206. Willhelm Windelband, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Tübingen, 1912.

شهم: سرچاوه ئەلکترۆنییه‌کان (ئینتەرنێت)

۱- زمانی ئینگلیزی

207. B. G. Armstrong, John Calvin (1509-1564)
<http://www.Monergism.com/thethreshold/articles/quetions/Calvin-bio.html>.
208. The Catholic Encyclopedia:
<http://www.newadvent.org/cathen/04295L>.

209. Clauue Beaufort Moss, The Christian Fifth; An Introduction to Dogmatic Theology, New York, More House – Gorham. Co, 1943
[www.orthodoxanglical.net/downloads/faith. PDF.](http://www.orthodoxanglical.net/downloads/faith.PDF)
210. Cutting Fdgeministris, Medieval Church History,
[http://pws. Prserv.net/cuttingedge/Medieval.htm.](http://pws.Prserv.net/cuttingedge/Medieval.htm)
211. Encyclopedia Britannica 2002, Expanded Edition DVD. John Wycliffe (1330 – 1384).
[www.class-uh.edu/gbrown/philosophers/leibniz/britannicaPages/wicliffe.html.](http://www.class-uh.edu/gbrown/philosophers/leibniz/britannicaPages/wicliffe.html)
212. English Bible History, John Colet.
[http://www.greatest.com/timline-english-bible-history/john-colet-html.](http://www.greatest.com/timline-english-bible-history/john-colet-html)
213. Erroll Hulse, John Calvin and his Missionary Enterprise.
[http://www.reformedtheology.org/html/issue04/Calvin-html.](http://www.reformedtheology.org/html/issue04/Calvin-html)
214. Frederick Engels, The Peasant War in Germany,
[http://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/peasant-war-germany/cho2-hm.](http://www.marxists.org/archive/marx/works/1850/peasant-war-germany/cho2-hm)
215. J. A Wylie, the History of Protestantism, Cassell and Company, London, Paris and New York.
[www.bpc.org/resource/books/wylie/pro.pdf.](http://www.bpc.org/resource/books/wylie/pro.pdf)
216. J. C. Robertson, Sketches of Church History from AD 33 to the Reformation, Christian Classics Ethereal Library, New York, 2002.
[http://www.ocel.org/coel/robertson/history-html.](http://www.ocel.org/coel/robertson/history-html)
217. Jack L. Arnold, John Calvin: From Birth to Strasburg (1509-1541), IHIM Magazine Online, Volume I, Number. 7, April (12) to April (18), 1999.
[http://www.thirdmill.org/newfiles/jac-arnold/html/ch/CH.Arnold.RMT-7-HTML.](http://www.thirdmill.org/newfiles/jac-arnold/html/ch/CH.Arnold.RMT-7-HTML)
218. James E. Kiefer, The Biographical Sketches of Memorable Christians of the Past, John Huss Priest and Martur.
[http://justus-anglican.org/resource/bio/7.html.](http://justus-anglican.org/resource/bio/7.html)
219. Lorine Boettenr, Calvinism is History, John Calvin.
[http://www.reformed-theology.org/html/book/Calvinism-history/history.html.](http://www.reformed-theology.org/html/book/Calvinism-history/history.html)
220. Martin Luther, Concerning Christian Liberty.
[www.iclnet.org/pub/resource/text/wittenberg/luther/web/cclib-2.html.](http://www.iclnet.org/pub/resource/text/wittenberg/luther/web/cclib-2.html)

221. Martin Luther, The Babylonian Captivity of the Church (1520), Translated. Albert. T. W. Steinhaeuser .
www.ctsfw.edu/etext/luther/ bablonian02.
222. Medieval Source Book: Gelasius 1 on Spiritual and Temporal Power, 494.
<http://www.Fordham.edu/halsall/source/gelasius.html>.
223. Philip Benedict and Others, Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands (1555-1585), Amsterdam, 1999.
www.knaw.nl/publicaties/pdf/981100.pdf.
224. Philip Malancthon, A History of the Life and Action of the Very Revere Dr. Martin Lather, Part one.
www.iclnet.org/pub/resources/text/wittenberg/melan/lifea-01.txt.
225. Philip Schaf, History of Christian Church, History of Modern Christianity, the Reformation, Vol. 7- Schaff. Power Search, 1910.
<http://www.ccel.org/s/schaff/history/7-ch01>.
226. Prefac to the Complet Edition of Luthers Latin Work (1545). Translated by Bro. Andrew Thornton.
www.Iclnet.Org/pub/resources/text/wittenberg/luther/perflat-eng.txt.
227. Project Wittenberg: An Open Letter to the Christian Nobility by Martin Luther (1520), Proposals Reform.Part.1.
228. Project Wittenberg: Disputation of Doctor Martin Luther on the Power and Efface of Indulgences.
www.Iclent.org/pub/resources/text/wittedberg/luhter /web/ninety five.html.
229. Richard Hooker, Discovery and Reformation, (Indulgence), 1996.
<http://www.wsu.edu:8080/~ dee/GLOSSAR/INDULGE/HTM>.
230. W. Gory Crampton and Richard E. Bacon, Toward A Christian Worldview, Dallas, 2000.
www.fpcr.org/pdf/TACW.pdf.
231. Wikipededia, The Free Encyclopedia (Christianity):
<http://en.wikipedia-org/wiki/Christianity>.
232. William Gilbert, Renaissance and Reformation.

<http://vlib-iue.it/carrie/texts/carrie-books/gilbert>.

233. William V. Frame, Philip Melanchthon. The Academic Reformation. Victoria BC. 2005

www.augsburg.edu/president/licna.pdf

ب- زمانی تهلمانی:

234. Hubertus Halbfas, Religionsunterricht in Sekundarschulen, Lehrhandbuch8, Düsseldorf Patmos.

<http://www.Kerber-net-de/religion/reformation/wiclif-html>.

هوتهم: تیره زانکویه کان (بلاونه کراوه):

۲۳۵. راجب حامد عبدالله، الحروب الصليبية. بدايات الاستعمار الاوربي، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة الموصل، نيسان ۱۹۸۲.

۲۳۶. كابان عبدالكريم احمد، الاصلاح الديني في المسيحية مقارنة بالاصلاح الفكري في الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة صلاح الدين - اربيل، ۲۰۰۲.

۲۳۷. مسلم حسن محمد عزيز المظفري، الفلسفة السياسية عند هوبز، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، نيسان ۲۰۰۴.

ههشتم: گۆناره كان

أ- زمانی عمره بی

۲۳۸. "مجلة كلية الاداب الانسانيات و العلوم الاجتماعية- بغداد"، العدد(۲۸)، مطبعة معارف، بغداد، ۱۹۷۵.

ب- زمانی ئینگلیزی

239. "The National Geographic Magazine", Vol. 164. No. 4, Copyright, National Geographic Society, Washington, 1983.

the events of that period of history. The fourth subsection tackles the development of the idea of religious tolerance as one of the results that were imposed by this movement through the passing of days.

While fifth subsection deals first with negative consequences of the movement in the beginning upon the intellectual and scientific aspect. Then it concentrates on the freedom of science and intellect to get rid of the dominance of religions beliefs and to free the mind from religion.

The sixth subsection sheds light on how the writing and studying of history was affected by the events accompanying this movement. The seventh subsection tackles the results of the movement in the field intellect and philosophy. In the eighth subsection there is a study of the movement's social impacts. There is also a study of the role played by this movement in eliminating the church from managing the social, judicial and administrative roles and giving greater role the civil part of the government.

The ninth subsection deals with studying the results of the movement in the field of education. The tenth subsection is devoted to the study of movement's impacts on arts and literature. The last subsection of section two tackles the influences made by the movement on the religions, social, and economic sides of life in the new- discovered regions of America, in addition to the study of the impacts of (Luther's) works in the emergence of the first signs of Zionism and the Jewish movement at that era.

Section three of the third chapter, that consists of three sub-sections, concentrates on political impacts of the movement and their influence upon the political views; the appearance of the idea of the divine – right of the kings which became the dominant style of government in Europe throughout the 16th and 17th centuries A.D., and the events that accompany the movement a great role in forming them. The first subsection of this section is about the political events and the military wars that were resulted because of this movement through a century and a half.

The second subsection tackles the influence of the views of the movement's pioneers and the events accompanying it in stimulating the ideas and concepts that emerged in the political conception during that period, and emphasizing the idea of the kings' divine – right. In the third subsection there is an exploration of role played by this movement's events in forming the social and political characteristics of the national state.

movement in Scandinavia, the spread of the Lutharian ideas with the support of the kings of Sweden and Denmark, and its appearance there as an official doctrine after – 1554 A.D. The second subsection is devoted to study the spread of the ideas of the reformation in the Eastern European countries, in addition to studying the events that accompany the movement in Italy, Spain, Portugal, and the Netherlands. The third subsection deals with the spread of the movement in Scotland.

The fourth subsection talks about the movement's spread in England by (king Henry VIII), and the development of the (Anglican) beliefs due to the influence and intervention of the kings of this country. In the last subsection of this section special attention is given to the events that accompany the movement's spread in France.

The fourth section of chapter two, which contains two subsection is devoted to studying the differences among the protestants themselves, and the emergence of radical cults and creeds that split from Protestantism. The first subsection gives the most important points of agreement and difference among the pioneers of Protestantism. While the second subsection is about the causes behind the appearance of radical cults and creeds, and refer to some of the most important of them in addition to their basic principles and beliefs.

The third chapter of this study tackles the most important results of the movement and their influence on the economic, social, and political aspects of life inside the European society. This chapter is divided into three sections.

Section one is devoted to study the effects of the movement on the economic aspect of life; the role of the event accompanying it; and the influence of the protestant's principles and beliefs and of the radical parties on developing and fixing the capitalist's economic relations.

The second section focuses on the consequences of the movement according to the social aspect of life. This section contains eleven subsection The first is about the religious consequences; the effects of the movement on faith and religion; the split of the church and the emergence of various creeds calling for destroying the dominance and worldliness of the catholic church. The second subsection deals with the counter – reform – movement established by the Catholic Church to put an end to the protestant spread.

The third subsection focuses on the religious fanaticism and intolerance found by this movement, which lasted for more than a century and controlled

The second subsection sheds light on the social developments reflected by the economic ones, and the development of class – formation of the capitalist society. The third subsection concentrates on the intellectual developments, and the emergence of the renaissance as a result of those developments. The fourth subsection sheds light on the political developments and the appearance of the central clashes in the late middle ages.

Section three of chapter one, which is divided into three main subsections, is devoted to the study of the spread of Christianity and the emergence of the Catholic Church as a social force. The first subsection talks about the appearance of Christianity and its spread in the areas of the Roman Empire. The second subsection deals with the split of the Christian church into catholic and orthodox. While the third subsection sheds light on the authority and power of the church during the Middle Ages. It also deals with the stages through which the Christian church went on to emerge as a part of the social, economic, political, and intellectual formation of the middle ages, then to trace the steps of its deterioration and its shift to a secular organization and its diversion from its first ideals.

Section four of the first chapter is devoted to the study of the reform trials and movements, since the late twelfth century A.D., and their development throughout the centuries. Then there is a discussion of the reform trials that sprung from the church itself.

Chapter two, which falls into four sections, speaks about the appearance of the reformation and its spread in the catholic world in the other European countries.

Section one concentrates on the causes behind the appearance of the movement in first quarter of the 16th century A.D. Section two is devoted to the study of the biographies of the important pioneers of the movement. This section falls into three subsection. The first of them gives special importance to the reasons behind Germany's pioneering in the appearance of the reformation, along with the study of the life and works of (Martin Luther). The second subsection draws the attention towards the life of (Zwingli). While the third subsection deals with the life of (John Calvin) and the influence of his works upon the reformation.

Section three of chapter two sheds light on the events that contribute to the spread of the reformation in the other European regions, and the special characteristics of the movement in each one of the those regions. This section is in five subsection the first one is about the study of the spread of the

Abstract

The reformation is a social, economic, political, intellectual, and a religions movement. It is considered one of the most important historical events that happened in the history of Europe throughout it transition from the feudal system into the capitalist. That movement was the decisive step for the European society to shift from the middle ages towards the modern ages which happened as a result to a long chain of economic, social, intellectual, and political changes and developments that occurred in the catholic world during the late middle ages.

In this study, there is a try to explain that this movement was not only the outcome of mere religious factors, also it was not a movement that resulted only from the events that have been witnessed by Europe in the end of the Fifteenth century and the first quarter of the sixteenth century A.D., but it is a movement that has its roots stretching back to much more older than this. It sprung before many years inside the feudal society and began to interact with the economic and social developments till it reached its peak in the beginning of the sixteenth century A.D. It paved the way to establish the life – style of the modern ages, then the events of this movement become, in its general frame, a vital part in the stages of the social development in the history of Europe.

This study falls into a preface, three chapters, a conclusion, and a bibliography. Each chapter in the study is divided into various sections. The sections, in turn, are subdivided into many topics (axes).

The first chapter of this study is devoted to explain the concept of reformation and to know the circumstances of Europe at that time and to shed light on the reform attempts that happened before the reformation during the 16th century A.D.

The chapter contains four sections. The first Sections are deals with the ideas of the historians and scholars about the definition and the meaning of this movement.

Section two which contains four subsections concentrates on the economic, social, and intellectual developments which occurred in the catholic world before the 16th century. The first subsection deals with the economic developments and the appearance of the capitalist relationships.

لیکدانه و دیه کی ورد و ئەکادیمیایانە ی فاکتەر و ئەنجامەکانی
 ئەم دیاردە میژوووییە لەسەر بنەمای میژووویی، کۆمەلایەتی،
 ئابووری، سیاسی و فیکری وەک دەروازەیەک بۆ ئەنجامدانی
 لیکۆلینە وە ی فراوانتر و بە هیژتر دەخەینە بەردەست و
 بە لکو ئەم هەولە بێتە سەرەتایەک بۆ دەرکەوتنی هەولە
 ئەکادیمی و زانستییەکان بۆ لیکۆلینە وە دیراسەکردنی
 میژوو و شارستانییهتە جیاجیاکانی تر لە پێناو
 دەولەمەندکردنی ئەم کایە مەعریفییە بە سوود وەرگرتن لە
 ئەزموون و بەرھەمی فیکری و ماددی ئەو ژیارانە.
 بایەخی میژووویی راستەقینە ی ئەم بزاڤە میژوووییە وەک
 قوناغیکی گرنگی گەشەسەندنی کۆمەلایەتی دەخەینە روو و
 باس لە وە دەکەین کە فاکتەرەکانی ئەم بزوو تنە و دیه
 گوزارشت لە گەشەکردنە کۆمەلایەتیەکان دەکەن و
 ئەنجامەکانیشی بەشیکێ دانەبراو ن لە رەوتی
 بەرەوپێشچوونی کۆمەلگای ئەوروپا.

دەرگای نوێتە وەو بلۆکردنە وە ی مۆکیریانی

MUKIRYANI ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

www.mukiryani.com